

**УКРАЇНСЬКИЙ
ІСТОРИЧНИЙ
ЖУРНАЛ**

3'90

М. В. Коваль (головний редактор), О. Ю. Гаврилюк (заст. головного редактора), В. О. Замлинський, Ю. Ю. Кондуфор, В. І. Кузнецов (заст. головного редактора), С. В. Кульчицький, І. Ф. Курас, Ю. О. Курносів, О. О. Кучер, Л. О. Лешенко, В. Ю. Мельниченко, М. Б. Озерова (відпов. секретар), В. Ф. Панібудьласка, М. І. Панчук, В. М. Ричка (заст. головного редактора), В. Г. Сарбей, В. А. Смолій, В. Ф. Солдатенко, П. С. Сохань, О. А. Спірін, В. П. Чугайов, І. М. Хворостянин.

Матеріали у номер готували редактори С. Г. Архипенко, О. В. Галата, Ю. С. Ганжуров, Л. О. Кориненко, В. І. Новицький, А. І. Романенко, В. В. Стехун, П. Г. Яковенко, Н. А. Ярко.

Наукові редактори

доктор іст. наук, професор М. В. Коваль,
канд. іст. наук О. Ю. Гаврилюк,
канд. іст. наук В. М. Ричка

1-й зкз.

Технічний редактор Н. Є. Люба
Коректор Є. І. Міхнова

Здано до набору 12.01.90. Підл. до друку 02.03.90.
БФ 02570. Формат 70×108/16. Папір друк. № 1. Вис.
друк. ум. друк. арк. 14,0. Ум. фарбо-відб. 14,7. Обл.-
вкл. арк. 15,53. Тираж 15645 пр. Зам. 5-9. Ціна 90 к.

Київська книжково-журнальна друкарня наукової книги
252004 Київ 4, вул. Реліна, 4.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧЕСЬКИЙ ЖУРНАЛ, № 3 (348),
квіт. 1990. Інститут історії Академія наук Україн-
ської ССР, Інститут історії партії при ЦК Компартії
України — філіал Інституту марксизма-ленінізму при
ЦК КПСС. Научний журнал. Основан в 1967 г. Виходить
щомісячно (на українському мові). Головний редактор
М. В. Коваль. Київ, видавство «Наукова думка».
Адрес Редакції: 252001 Київ 1, ул. Кірова, 4. Київська
книжково-журнальна типографія наукової книги. 252004
Київ 4, ул. Реліна, 4.

Адреса редакції

252001 Київ 1, вул. Кірова, 4
Телефони 229 14 66, 228 52 34

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований у 1957 р.
Виходить щомісяця

№ 3 (348)
БЕРЕЗЕНЬ 1990

КИЇВ
НАУКОВА ДУМКА

ЗМІСТ

СТАТТІ

Шляхами перебудови

Гаврилюк О. Ю. Соціалний розвиток села в умовах перебудови: проблеми, пошуки 3

Новий погляд на проблему

Сиволоб Ю. В. Масове трудове змагання: ідеали і реальність 14

ПОВІДОМЛЕННЯ

Маловідомі сторінки історії

Бакулін В. І. (*Березняки*), Горбань Ю. А. Л. Д. Троцький про організацію суспільної праці в умовах переходу до соціалізму (1917—1923 рр.) 26
Серішев Я. М., Стельмах С. П. Просвітительська діяльність М. А. Тулова на Україні 37

З досліджень у галузі спеціальних історичних дисциплін

Дмитрієнко М. Ф., Войцехівська І. Н. Маргіналії й маргіналістика 41

Зубко В. М. Первинні парторганізації у здійсненні перебудови: досвід, проблеми 54
Радев С. (*НРБ*). Болгаристика — наука про Болгарію 63

Трибуна молодого автора

Панібудьласка А. В. Регіональні проблеми науково-технічної політики КІРС: досвід 80-х років 71
Звіздецький Б. А. Про час виникнення та соціальну типологію літописних «градів» Дрезлянської землі 77

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

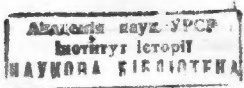
Коваль М. В. Український народ у Великій Вітчизняній війні (1941—1945 рр.) 88

ІСТОРІЯ В ОСОБАХ

Смолій В. А. Максим Залізняка 96

АНТИГЕРОІ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ

✓ Хміль І. С. Пеглора і петлюрівщина	107
ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ	
✓ Ярослав Галап—борець за правду і справедливість (закінчення)	120
ПОШУКИ ТА ЗНАХІДКИ	
Сергітчук В. І. Барський староста Б. Претвич	124
НАШ КАЛЕНДАР	
Шаяновал Ю. І. 70-річчя ІV конференції КП(б)У	132
З ІСТОРІОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ	
✓ Костомаров М. І. Мазепа (продовження)	138
КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ	
✓ Замлинський В. О., Слюсаренко А. Г. Культурне будівництво в Українській РСР. Червень 1941—1950	150
ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ	
✓ Сарбей В. Г. Всесоюзний «круглий стіл»	152
Максимук І. П. (с. Куснище Волинської обл.). Третя Волинська історико-краєзнавча конференція	155
Дингес О. А. (Донецьк). До підсумків республіканського конкурсу студентських наукових праць	155
Селівачова Н. Ф. Нові бібліографічні покажчики	156
✓ Кузнецов В. І. Зустріч у редакції «Українського історичного журналу» з головою крайового виконавчого комітету Товариства об'єднаних українських канадців П. І. Кравчуком	157
Теми дисертацій	158

Шляхами перебудови

О. Ю. Гаврилюк (Київ)

Соціальний розвиток села в умовах перебудови: проблеми, пошуки

Показана визначальна роль соціального розвитку села в розв'язанні продовольчої проблеми, аналізуються шляхи його реалізації, висвітлюються недоліки, прорахунки.

Перебудова, ініціатором якої виступила КПРС, висвітлює багато складних проблем суспільного розвитку, що потребують невідкладного розв'язання. Особливе місце серед них посідає продовольча проблема. На XIX Всесоюзній партійній конференції ця проблема була названа найбільшочісною точкою в житті суспільства¹. Незадовільне забезпечення населення багатьох регіонів країни продуктами харчування, насамперед м'ясними, створює серйозне соціальне напруження, ускладнює процес оновлення суспільства. Розв'язання цієї проблеми є сьогодні одним з першочергових завдань партії, Рад народних депутатів, працівників аграрного сектору, всього народу.

В останній час у нашій пресі з'явилось немало публікацій, автори яких вдаються до різних рецептів, покликаних, на їх думку, радикально змінити становище в країні з продовольством. В їх числі є й такі, що відірвані від реального життя, явно надумані. Прикладом можуть бути пропозиції про розпуск колгоспів і радгоспів і передачу землі в приватну власність².

Захисники приватної власності, виступаючи з нападками на колгоспи і радгоспи, обіцяють рай земний при повсюдному індивідуальному господарюванні. Однак не треба бути великим провідцем, щоб передбачити: перехід від колективної форми господарювання на землі при наявності народної власності до індивідуальної при приватній власності призвів би до заміни соціалістичної бази, переходу до іншого соціального ладу. Але це вже у нас було й відомо, до чого привело. Що ж стосується запевнень, що лише індивідуальний спосіб виробництва забезпечить розв'язання продовольчої проблеми,— то це велика ілюзія. По-перше, нині в більшості колгоспів і радгоспів країни, в тому числі й нашої республіки, відчувається гострий дефіцит робочої сили через її відплив в місто. Наведемо приклад. У Черкаській області, відзначалося на XI-й сесії Верховної Ради Української РСР одинадцятого скликання (грудень, 1989 р.), за останні десять років кількість працездатних у сільськогосподарському виробництві зменшилась на 99 тис. чоловік³. Відбувався і триває цей процес і в інших областях. У цілому в республіці в останні роки відплив сільського працездатного населення в місто щорічно складав 238 тис. чоловік. А років 5—10 то-

¹ Матеріали XIX Всесоюзної конференції Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1988.— С. 8.

² Кухарь І. І. Виступ на второму Съезі народних депутатів СРСР // Правда.— 1989.— 17 дек.

³ Подолати негативні процеси в економіці, прискорено розвивати соціальну сферу // Рад. Україна.— 1989.— 3 груд.

му цей процес був ще активнішим. У результаті село дуже постаріло. Так, на початку нинішньої п'ятирічки в колгоспах і радгоспах Полтавської області в середньому на трьох працюючих припадало два пенсіонери⁴. Отже, навіть у найбільш типовій по нинішнім міркам аграрній області працездатне населення складає лише третину, до речі й воно в своїй масі за віковим цензом знаходиться ближче до пенсіонерів, ніж до молоді. А сьогоднішні, як і завтрашні пенсіонери не стануть масово брати землю в індивідуальне користування, бо не дадуть їй ради. Та й круто міняти стереотипи свого життя в такому віці також справа далеко не проста.

По-друге, не стали б поспішати переходити на шлях індивідуального господарювання й ті селяни, які ще в стані обробляти землю. При повній відсутності малогабаритної сільськогосподарської техніки масовий перехід до індивідуального господарства був би глибоким регресом. Він означав би перехід від значного рівня механізації виробництва, який досягнуто, до масової ручної праці, відхід від досягнень агротехніки і зооветеринарії, що базуються на широкій технічній основі виробництва. Зрештою це призвело б до значного зниження продуктивності праці при неминучому значному зростанні затрат мускульної енергії, погіршенні виробничо-побутових умов трудівників, великому скороченні вільного часу. Надії на те, що в найближчі роки промисловість зможе забезпечити індивідуальні господарства в масовому порядку необхідною технікою — просто нереальні. Підрахунки спеціалістів показують, що розв'язання такого питання розтягнеться не на одну п'ятирічку. Це й зрозуміло, адже потрібно було б спочатку відповідно переоснастити базу сільськогосподарського машинобудування.

Варто сказати ще про одне досить важливе питання, яке виступає не на користь відмови від колгоспів і радгоспів і переходу на шлях індивідуального господарювання. Мова йде про соціальну захищеність селян, насамперед таких груп, як жінки-матері, пенсіонери, молоді люди, що тільки включаються в трудову діяльність. Колгоспи навіть у важкі свої часи матеріально підтримували цих людей. Багато робиться в цьому напрямі тепер, коли зросли економічні можливості багатьох господарств, все більше поширення серед населення отримують морально-етичні норми. Нічого доводити, що при індивідуальному способі господарювання соціальна захищеність зазначених груп зникне, або принаймні значно знизиться, а це може породити соціальну напруженість.

Зрозуміло, в сучасних умовах поряд з колгоспами і радгоспами можуть і повинні існувати й інші форми господарювання: селянське господарство, особисте підсобне господарство та інші. За плюралізм цих форм висловилися XIX Всесоюзна партконференція. Найкоротший шлях до вирішення продовольчої проблеми, сказано в її рішеннях, лежить «через всемірне розкриття потенціалу колгоспів і радгоспів на основі розвитку різноманітних форм підряду і оренди, створення широкої мережі кооперативів як у рамках існуючих господарств, так і у взаємозв'язках з іншими підприємствами і галузями економіки»⁵. В проекті Закону про землю, підготовленого Верховною Радою СРСР і винесеного на всенародне обговорення, передбачені різні форми господарювання на землі — колгоспи, радгоспи, інші підприємства, організації і установи, селянські господарства, особисті підсобні господарства тощо⁶. Наявність різних форм ведення господарства на землі

⁴ Парт. арх. Полтавськ. обкому Компартії України, ф. 15, оп. 23, стр. 18, арк. 19.

⁵ Матеріали XIX Всесоюдної конференції Комуністичної партії Радянського Союзу. — С. 110.

⁶ Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік про землю // Рад. Україна. — 1989. — 7 груд.

сприятиме змаганням цих форм при неухильному дотриманні правової та економічної рівноправності, а значить,— загальному виграшу.

Що ж стосується звинувачень колгоспів і радгоспів у недопоставці продуктів харчування, то вони також безпідставні.

Справа не в колгоспах, радгоспах, а в недооцінці сільськогосподарського виробництва, яка існувала в сталінські часи і не була повністю ліквідована в наступний період. Ця політика привела до того, що протягом багатьох десятиріч, як сказано в Зверненні 417 народних депутатів-аграрників до I З'їзду народних депутатів СРСР, з села висмоктували останні соки. Внаслідок цього селянини до цього часу живе гірше городянина, навіть з урахуванням прибутків від присадибної ділянки. Тривалість його життя коротша, ніж у міського жителя. Постачання села й тепер здійснюється по залишковому принципу. Село, вказується в Зверненні, продовжує опустошатися, бідніють землі, мільярди асигнування не дають віддачі. Для того, щоб село нагодувало країну (не через десять років, а негайно) народні депутати-аграрники зажадали від З'їзду винести проблеми села на перший план політичного життя суспільства. Селянини, який скрізь у світі є шанованою людиною, престижною особою, в нас до цього часу людина нижчої категорії по пенсії, по постачанню, по умовах життя. Народні депутати зажадали круто повернути економіку країни до потреб села, в найближчі кілька років підтягнути побут села до рівня близького до міського⁷. Отже, розвиток соціальної сфери на селі, створення працівникам аграрного сектору нормальних умов життя і праці є нині вирішальним фактором підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва, розв'язання продовольчої проблеми.

Запущеність соціальної сфери на селі своїм корінням сягає ще в 30-і роки. Примусова колективізація, наступне одержавлення колгоспів, утвердження адміністративно-командних методів керівництва ними виключали будь-яку господарську самостійність. До цього додавався нееквівалентний економічний обмін між сільським господарством і промисловістю. В результаті селяни протягом десятиріч знаходилися в суспільстві на становищі пасинка⁸. І хоч після вересневого (1953 р.), березневого (1965 р.), травневого (1982 р.) Пленумів ЦК КПРС немало було зроблено, щоб вивести трудівників села з важкого економічного і соціального стану, корінним чином змінити становище не вдалося. Наслідком політики, що проводилася десятиріччями щодо селянства і робітників радгоспів, є те, що сьогодні оплата праці в сільськогосподарському виробництві нижча, ніж у промисловості на 25%⁹, а споживання продуктів тваринництва на душу населення менше в порівнянні з містом (тільки картоплі й хліба споживається на селі більше). Але справа не лише в матеріальному становищі селян. Справа полягає й в різниці рівнів розвитку соціальної сфери. На селі, відзначалося на березневному (1989 р.) Пленумі ЦК КПРС, значно гірше поставлено медичне, торговельне і культурно-побутове обслуговування¹⁰. Мешканці села забезпечені газом, холодною і гарячою водою, теплом та іншими побутовими зручностями у вісім разів гірше, ніж міські. А взяти житло. Селянини змушений все життя складати гроші, щоб побудувати будинок, а міський житель отримує квартиру безплатно, 80% витрат на утримання житлового фонду бере на себе держава¹¹. Поряд з незадовільними побутовими умовами селян на низькому рівні залишається технічна озброєність сільського господарства, яка супроводжується

⁷ Время анализа и решений. Обращение к Съезду народных депутатов Союза Советских Социалистических Республик // Правда.— 1989.— 1 июня.

⁸ А й д а к А. М. — не просители! // Правда.— 1989.— 24 нояб.

⁹ Там же.

¹⁰ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 15—16 берез. 1989.— К., 1989.— С. 69.

¹¹ Лигачев Е. К.: Выступ. на втором Съезде народных депутатов СССР // Правда.— 1989.— 15 дек.

негативним впливом і на соціальні питання, зокрема на умови праці. Вона обумовлює й досі високу питому вагу важкої ручної праці в колгоспно-радгоспному виробництві — 75%¹².

Від рівня технічного озброєння сільського господарства в прямій залежності знаходиться його продуктивність. Красномовним свідченням цього є такий факт. Нині аграрний сектор нашої країни знаходиться на тому рівні, на якому перебувало сільське господарство США на початку 50-х років, тобто 30—35 років тому. В той час урожайність зернових у Сполучених Штатах Америки складала 17 ц з гектара, а в нас нині — 18 ц, тобто урожайність і в «них» і в нас відповідала і відповідає досягнутому технічному рівню розвитку галузі. Тепер американський фермер озброєний виробничими фондами в 4,5 раза краще і, як наслідок, урожайність полів і продуктивність ферм у США вища в 2—3 раза¹³. Низький рівень технічної озброєності, а звідси важкі умови праці, розвиток соціальної інфраструктури на селі, незадовільний в цілому, слабе забезпечення трудівників аграрного сектору житлом, соціальними закладами, комунальними послугами в умовах зростання загальної освіченості, культури населення і широкого розвитку соціальної сфери в містах привело до того, що в багатьох господарствах республіки відчувається гостра нестача робочої сили, насамперед кваліфікованої — механізаторів, тваринників.

КПРС, Радянський уряд вжили заходів до виправлення становища в аграрному секторі. В числі цих заходів велика роль відведена вирішенню соціальних питань. У програмі соціального розвитку села, прийнятій Радою Міністрів СРСР відповідно до настанов березневого (1989 р.) Пленуму ЦК КПРС, накреслено конкретні шляхи соціальної перебудови села. «Основні зусилля, — сказано в цьому документі, — слід зосередити на неухильному поліпшенні умов життя і праці сільських жителів, реалізації принципу соціальної справедливості, подоланні істотних відмінностей між містом і селом»¹⁴.

Розрахунки показують, якби нам удалося підвищити технічну озброєність і розвинути соціальну сферу лише слабких господарств до рівня добре або навіть задовільно працюючих, то вже тоді була б розв'язана в країні продовольча проблема. На це необхідно витратити 270 млрд. крб. капіталовкладень. Про розміри цієї суми можна судити з того, що вона трохи менша від тієї, яку передбачено направити в агропромисловий комплекс в XII-й п'ятирічці¹⁵. Звичайно, сума невелика, особливо враховуючи нинішню економічну, соціальну і фінансову ситуації. І все-таки її доведеться знайти: цього вимагає життя, перебудова. Адже нині розв'язання продовольчої проблеми — запорука перебудови.

Наскільки важливим фактором підвищення ефективності сільсько-господарського виробництва є соціальна влаштованість села, свідчить діяльність багатьох колгоспів і радгоспів України, які в свій час активно включилися в розв'язання цього питання. Одним з них є колгосп імені Куйбишева Новомиргородського району на Кіровоградщині. До середини минулої п'ятирічки він належав до тих господарств, де вже ніякі організаційні та виховні заходи не могли виправити становища. Новообране керівництво в центр своєї діяльності поставило питання розвитку соціальної сфери на селі. Всі матеріальні і фінансові можливості були мобілізовані і направлені на соціальне будівництво, на по-

¹² Горбачов М. С. Корінне питання економічної політики партії: Доповідь на нараді в ЦК КПРС з питань прискорення наук.-тех. прогресу 11 черв. 1985.— К., 1985.— С. 10.

¹³ Лигачев Е. К.: Виступ на второму Съезде народних депутатів СССР // Правда.— 1989— 15 дек.

¹⁴ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 15—16 берез. 1989 р.— С. 140.

¹⁵ Лигачев Е. К.: Виступ на второму Съезде народних депутатів СССР // Правда.— 1989— 15 дек.

ліпшення умов життя членів колгоспу. Протягом кількох років в селі Панчеве побудували десятки котеджів, колгоспний магазин, просторе і привабливе кафе з обрядовим і весільним залами та залами для відпочинку, спорудили лазню. Заасфальтували вулиці й тротуари.

Соціальна перебудова села не забарилася позитивно позначитися на виробничій діяльності. Перш за все поступово зникла проблема робочих рук. Не тільки припинився вплив працездатного населення з села, колгосп навіть значно поповнився спеціалістами, працівниками масових професій. Дедалі рідше стали залишати родинні вогнища випускники місцевої школи, в результаті вдвічі зросла чисельність комсомольської організації. Люди швидко відчули турботу про них. Помітно підвищилася продуктивність полів і ферм колгоспу, значно скоротилися строки проведення сільськогосподарських робіт, а значить й втрати врожаю¹⁶.

У нинішній п'ятиріччі продовжували активно розв'язувати житлово-побутову проблему на селі партійні організації, радянські і господарські органи Полтавської області. Тут стало правилом щорічно будувати в кожному колгоспі і радгоспі в середньому по десять квартир. Така турбота про поліпшення умов життя трудівників села приносить свої плоди. Наведемо один з багатьох прикладів. Колгосп імені Воронського Полтавського району в кінці 70-х — на початку 80-х років був одним з відстаючих. Одна з головних причин цього — гостра нестача робочих рук. Молодь залишала села, та й не тільки молодь. В результаті простоювала частина тракторів, автомашин, доходило до того, що корів нікому було доїти. В той складний для господарства час головою колгоспу обрали В. І. Степенка — людину енергійну, ініціативну, досвідчену.

Порадивившись з колгоспниками, правління вирішило основну увагу зосередити на перебудові села, на створенні таких умов для життя і праці, які б задовольнили людей, сприяли закріпленню молоді на селі. Почали з спорудження житла та об'єктів соціальнопобуту. Спочатку використовували кошти, взяті в кредит, а через 2-3 роки на будівництво почали направляти доходи від рослинництва. За останніх десять років на центральній садибі колгоспу в с. Калашники і в бригадних селах збудовано понад сто квартир. В останні роки колгоспники стали споруджувати все більше житла за свої кошти. Так, у 1987 р. 15 сімей поселилися у власні будинки. Одночасно велося будівництво соціальнопобутових об'єктів. На території колгоспу появились нова середня школа, клуб, дитячий садок, побутовий комбінат, зал обрядів, ідальня, гуртожиток, торговельний комплекс. І все це зроблено силами колгоспних будівельників, господарським способом. Тепер у колгоспі не має проблеми з кадрами. Серед механізаторів і тваринників — багато молоді. Частина її повернулася з Полтави, інших місць. На початку 1988 р. в селах було 157 дітей дошкільного віку (в кінці 70-х років — у чотири рази менше). Отже, соціальна перебудова села не лише змінила його зовнішній облік, а й омолодила. До речі, В. І. Степенка в 1987 р. обраний першим секретарем Полтавського райкому партії¹⁷. Наростали обсяги житлового будівництва і об'єктів соціальнопобуту й в інших районах Полтавської області.

Відбувався цей процес у Дніпропетровській, Львівській, Харківській, Сумській областях, у республіці в цілому. Якщо взяти житлове будівництво, то в XII-й п'ятиріччі щорічно на Україні вводилося в експлуатацію майже вдвічі більше житла, ніж у попередній. В значній мірі цей процес обумовлений тим, що в 1987 р. Політбюро ЦК Компартії України схвалило Комплексну програму перебудови сіл республіки,

¹⁶ Успенко М. Щоб жити нормально // Сіл. вісті.— 1989.— 26 лют.

¹⁷ Ефективно використовувати потенціал агропромислового комплексу (РАТАУ) // Рад. Україна.— 1989.— 11 берез.

якою передбачено нарощування темпів і розширення масштабів будівництва житла, розвитку всієї соціальної сфери на селі¹⁸.

Широко утвердився комплексний підхід у розвитку соціальної сфери на селі в діяльності місцевих Рад народних депутатів, керівників господарств Львівської області. Поряд з житлом в селах області активно споруджують школи, будинки культури або клуби, медичні установи, магазини, об'єкти побутового обслуговування. Ініціаторами комплексного підходу до соціально-побутового будівництва виступили партійні організації Стрийського району. В 1986 р. в с. П'ятничани споруджено 17-й соціально-культурний комплекс вартістю 1,3 млн. крб.¹⁹ Кожен з них включав будинок культури, школу, дитячий садок, інші соціальні об'єкти. Постановою ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР за архітектуру громадських центрів Довгодуха, Лисовичі, П'ятничани і Голобутів групі працівників присуджено Державну премію Української РСР по архітектурі 1989 року^{19а}. Соціально-культурні комплекси планомірно споруджуються на центральних садибах і в бригадних селах Кам'янсько-Бузького, Золочівського, Нестерівського, Пустомитівського, Жидачівського та інших районів Львівської області.

Зміцнення матеріальної бази культури є однією з характерних особливостей соціального розвитку села в сучасних умовах. Це досить позитивне явище, адже питання культурного будівництва десятиріччями знаходилися чи в не найбільш запущеному стані. Залишковий підхід до асигнувань по статті «культура» призвів до того, що в 1986 р. майже 500 клубних закладів України знаходилися в аварійних приміщеннях, а 820 населених пунктів взагалі не мали клубів. Без будинків культури був ряд райцентрів. Та цим не закінчуються нишіші наші біди, породжені недооцінкою культури. Вони проявляються в низькій духовній культурі суспільства, в масовому пияцтві, в суржиковому патріотизмі, національному нігілізмі. Без культури в суспільстві не має й моральності. А відсутність елементарної моральності паралізує дію соціальних і економічних законів, без неї не може існувати сучасна наука, бо трудно перевірити експерименти, котрі коштують мільйони, величезні проекти «будов віку». Низька культура радянського суспільства, як правильно відзначив на I З'їзді народних депутатів СРСР академік Д. С. Ліхачов, негативно позначається на нашому суспільному житті, державній роботі, на наших міжнародних відносинах, оскільки національна ворожнеча однією з причин має низьку культуру²⁰.

Посиленню уваги до матеріальної основи культури на Україні сприяло прийняття в 1986 р. республіканської програми будівництва клубних закладів на селі. Нею передбачено в 1986—1990 рр. спорудити за рахунок державних капіталовкладень 40 районних будинків культури і 541 клуб. За три роки чимало зроблено по її виконанню. В 1986—1988 рр. на будівництво об'єктів культури на селі направлено 257 млн. крб. державних капітальних вкладень або майже на третину більше, ніж за всю попередню п'ятирічку. Крім того, ще 185 млн. крб. виділили колгоспи. Це дозволило ввести в дію клубні заклади на 190 тис. місць, що на 27% перевищувало встановлені завдання. Споруджено 13 районних будинків культури, 31 кінотеатр. Правда, й тут не все гаразд. Так, із 10 районних будинків культури, передбачених програмою до введення в дію в 1988 р., справили новосілля лише 2²¹.

Але яке б велике значення не мала матеріальна база для розвитку культури, нею не вичерпується питання. Виключна роль тут належить

¹⁸ На передомі. Інтерв'ю «Сільським вістям» дає член Політбюро, секретар ЦК Компартії України І. Г. Гринцов // Сіл. вісті.— 1989.— 19 лист.

¹⁹ Кирей М. І. Для блага сільських трудівників.— К., 1986.— С. 22.

^{19а} Рад. Україна.— 1989.— 24 груд.

²⁰ Съезд народных депутатов СССР // Известия.— 1989.— 1 июня.

²¹ Махінчук М. Як будуються заклади культури // Сіл. вісті. 1989.— 4 жовт.

кадрам, які безпосередньо несуть культуру в маси. В сільських умовах — це бібліотекарі, зав. клубами, директори будинків культури, керівники художніх колективів та інші. В кожній області є немало кваліфікованих, самовідданих працівників закладів культури. Проте в цілому спеціалістів високої кваліфікації на селі завжди не вистачало, дефіцит на них і сьогодні. На початку нинішньої п'ятирічки з 34 тис. клубних працівників республіки вищу освіту мали лише 4,5%, а з 13 тис. працівників районних будинків культури і бібліотек тільки 24% мали вищу освіту і 59% — середню спеціальну. В сільських клубних установах більше половини працівників не мали спеціальної підготовки. Спеціалістів не вистачало у Вінницькій, Кіровоградській, Миколаївській, Одеській, Полтавській, Хмельницькій, Чернігівській областях²².

Цьому є свої причини. До них відносяться своєрідний характер спеціальності і специфічні умови роботи, що задовольняють далеко не кожного з них, хто вибрав спеціальність працівника культосвітніх установ. Звідси значна плінність кадрів, проте основна причина полягає в незадовільних умовах роботи. Так, бібліотекар сільського району отримує 80 крб. на місяць, коли середня зарплата в країні в 1988 р. становила 220 крб.²³

Сільські клубні і бібліотечні працівники погано забезпечуються квартирами, паливом, вони часто відриваються керівниками сільських Рад від своєї основної роботи для виконання всіляких технічних доручень. Таке байдуже ставлення до культурних працівників з боку керівників сільських Рад, правлінь колгоспів, директорів радгоспів не прибавляє їм ентузіазму в роботі. Навпаки, звідси й починається часто формалізм, безініціативність, інертність у роботі, ігнорування духовних запитів населення. Тому поліпшення умов життя і праці культосвітніх працівників на селі є одним з важливих соціальних завдань, що потребують невідкладного розв'язання.

Органічною складовою частиною соціального розвитку села є зміцнення сфери обслуговування, збільшення обсягу, розширення асортименту і підвищення якості послуг. Одну з ланок цієї сфери складає торгівля, що виступає посередником між виробництвом і споживачем. У той же час торгівля покликана здійснювати вплив на виробництво, стимулювати випуск товарів, які користуються попитом, сприяти формуванню розумних потреб у населення. На селі торгівлю здійснює споживча кооперація. Зусилля комуністів, усіх її працівників спрямовані на виконання завдань, поставлених XXVII з'їздом КПРС, зокрема на розширення торговельної мережі, підвищення технічної оснащеності підприємств, поліпшення торговельного обслуговування і громадського харчування населення²⁴.

Якщо взяти питання розширення торговельної мережі, то слід сказати, що в цьому напрямі в республіці ведеться робота — тільки в 1986—1988 рр. кількістю магазинів і торгових палаток на селі зросло на 800 одиниць²⁵. В багатьох районах і областях зміцніла технічна база торгівлі. І все ж картина залишається строкатою. В другій половині 1988 р. в Дніпропетровській, Харківській, Житомирській, Ворошиловградській, Полтавській областях кожний п'ятий магазин знаходився в непридатному приміщенні. На Львівщині, Донеччині, Дніпропетровщині є чимало невеликих сіл, де взагалі відсутні торговельні приміщення²⁶. Їх жителям

²² Кондратюк А. С. Діяльність КПРС по розвитку культури села в сучасних умовах.— К., 1986.— С. 205.

²³ Лихачев Д. С.: Виступ на першому Съезде народних депутатів СССР // Известия—1989—1 юнія.

²⁴ Див.: Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1986.— С. 365.

²⁵ Підраховано за: Народне господарство Української РСР у 1987 році: Стат. щорічник.— К., 1988.— С. 287.

²⁶ Цюпа Н. Чим порадує сільський магазин // Сіл. вісті.— 1988.— 7 верес.

доводиться ходити в сусідні села за найменшою дрібницею. А питання можна розв'язати шляхом оренди приміщень або відкриття сімейних магазинів. Для цього потрібно проявити бажання, ініціативу обласним і районним керівникам споживчої кооперації, головам сільських Рад. Та поки цю багатьом такої ініціативи не вистачає.

Інертністю, байдужістю відповідних керівників пояснюється той факт, що в більшості районів Запорізької, Донецької, Харківської, Херсонської областей відсутні спеціалізовані магазини по торгівлі технічно складними товарами, виробами дитячого асортименту, спортивного призначення. В ряді областей не має магазинів по торгівлі будівельними матеріалами. Все це проблеми, які чекають на своє вирішення. У сучасних умовах дефіциту продовольчих товарів зростає роль споживчої кооперації у їх збільшенні. В 1988 р. питома вага харчової продукції, виготовленої споживчою кооперацією республіки, становила 32% до загальної реалізації. Цей показник був би вищим, якби всі області досягли середньореспубліканського рівня. Нижче його йшли запорізькі, одеські, харківські, ворошиловградські, донецькі, кримські кооператори. Продовжують проявляти неоперативність кооператори ряду областей при заготівлі м'яса, фруктів, овочів серед населення. Це стосується працівників Закарпатської, Чернівецької, Одеської та інших областей²⁷.

Отже, внесок споживчої кооперації в розв'язання соціально-економічних проблем села, продовольчої проблеми поки що не відповідає її можливостям. Їх повніше використання залежить у великій мірі від процесу демократизації в споживчій кооперації, бо «в роботі Центроспілки та її організацій,— відзначав М. С. Горбачов на IV Всесоюзному з'їзді колгоспників,— по суті, зtratилися такі важливі кооперативні засади, як самоврядування, ініціатива і підприємливість. Кооперація, по суті, як бюрократизм»²⁸. Розгортання в діяльності усіх ланок споживчої кооперації широких демократичних засад стане тим фактором, який поверне споживчій кооперації її суспільну сутність, підвищить соціальну і економічну роль на селі.

Продовжує залишатися серйозною проблемою для сільського населення розширення сфери побутового обслуговування, збільшення кількості послуг, поліпшення їх якості. Це не означає, що сфера не розвивається. Такий процес відбувається. Так, в 1986—1988 рр. обсяг побутових послуг у сільській місцевості республіки зріс на 151 млн. крб.²⁹ Перехід з 1 січня 1988 р. усіх підприємств на умови повного господарювання та самофінансування підвищив зацікавленість працівників, розширив самостійність підприємств. Це дало можливість наблизити послуги до замовника, економити його час. Стали широко виконуватися замовлення «сьогодні— на сьогодні», абонементне обслуговування, послуги на дому і за місцем роботи. Зростає обсяг робіт, що їх виконують кооперативи, створені при підприємствах служб побуту — в середині 1988 р. їх було 1000³⁰. Однак у середині 1988 р. села республіки були забезпечені побутовими підприємствами лише на 60% до їх потреби³¹. В цій сфері зустрічаються непоодинокі випадки обману клієнтів, порушення регламенту роботи підприємств, нерідко низькою залишається якість виконання замовлень, порушуються терміни виконання. Все це свідчить про те, що служба побуту на селі вимагає до себе більшої уваги з боку радянських органів, міністерства побутового обслуговування населення УРСР.

²⁷ Чи порадує сільський магазин? // Сіл. вісті.— 1988.— 7 верес.

²⁸ Горбачов М. С. Потенціал кооперації — справі перебудови: Виступ на IV Всесоюз. з'їзді колгоспників 23 берез. 1988 р.— К., 1988.— С. 43.

²⁹ Підраховано за: Украинская СССР в цифрах в 1988 году: Крат. стат. справ — К., 1989.— С. 71.

³⁰ Гиль А. Услуга спешит к людям // Правда України.— 1988.— 25 люта.

³¹ Восма сесія Верховної Ради Української РСР одинадцятого скликання: Доп. Є. В. Качаловського // Рад. Україна.— 1988.— 6 черв.

Ще недавно про охорону здоров'я в країні писалось і говорилось тільки в позитивному плані. Гласність, яка появилася в умовах перебудови, зняла мари з очей і ми побачили: ця ділянка соціальної сфери дуже відстала, медичне обслуговування населення знаходиться на низькому рівні. Візьмемо матеріально-технічну базу охорони здоров'я. Вона, в тому числі й на селі, часто-густо не відповідає елементарним санітарним умовам: приміщення старі або невідремонтовані, холодні, неуютні. В лікувальних закладах, як правило, скученість, тіснота. Так, у 1987 р. в республіці замість 7 кв. м на одне ліжко-місце по нормі фактично використовувалося від 3 до 4,6^{31а}.

В багатьох сільських районах проблемою номер один залишаються медичні кадри: часто-густо не вистачає спеціалістів, не завжди високою є їх фахова підготовка. Через незадовільні побутові умови залишається високою плінність кадрів у сільській місцевості, чимало випускників медичних вузів під приводоми уникають направлень у сільські райони. Так, у кінці минулої і на початку нинішньої п'ятирічок медичні інститути республіки щорічно розподіляли 400 спеціалістів у села Харківщини. Це не мало. Але біда в тому, що більшість з них осідала в обласному центрі. Через нехватку лікарів колгоспникам доводилося займати черги до деяких спеціалістів з вечора^{31б}. Серед медперсоналу поширення отримали такі ганебні явища, як хабарництво, неуважне ставлення до хворих, бюрократизм. Їх викорінення — справа далеко не проста і вимагатиме часу. До боротьби з цим соціальним злом важливо ширше залучити громадськість. Взагалі питання охорони здоров'я потребують більшої уваги з боку держави, місцевих органів влади.

Отже, в республіці в XII-й п'ятирічці виконано немалий обсяг робіт по спорудженню житла, об'єктів соціально-побутового призначення на селі. Середньорічні темпи капіталовкладень на перебудову села в порівнянні з попередньою п'ятирічкою зросли в 1,6 раза³². Проте докорінного перелому в цій справі не сталося. В розвитку соціальної сфери й досі не ліквідовані вузькі місця, не усунуті великі труднощі. В їх числі дефіцит будівельних матеріалів — цегли, лісу, цементу, шиферу, облицювальної плитки. Особливо зріс цей дефіцит у зв'язку з масовим розвитком садово-городніх кооперативів. З початку цієї п'ятирічки в республіці для жителів міста виділено близько 1,2 млн. садових ділянок. Для їх забудови потрібно стільки матеріалів, скільки для спорудження 400 тис. селянських осель. У 1988 р. на спорудження садових будинків виділено кредитів у 1,7 раза більше ніж селянам на будівництво житла³³. Зрозуміло, що все це не могло не позначитися на темпах соціальної перебудови села.

Проте дефіцит будівельних матеріалів, зокрема цегли, має в своїй основі й інші причини. В недалекому минулому було прийняте необдумане рішення про ліквідацію малопродуктивних районних і міжколгоспних будівельних заводів. У результаті значно скоротилося виробництво цегли, а потреби в ній зросли. Це призвело до того, що Держагропрому УРСР необхідно мати в рік майже 4 млрд. штук цегли, а існуючі потужності в стані випускати не більше 2,5 млрд.

Уряд республіки вжив заходів, щоб збільшити виробництво цього будматеріалу для села. Передбачено прискорити технічне переозброєння існуючих цегельних заводів. Заплановано виготовити 205 автоматизованих ліній СМК-510, на базі яких буде реконструйовано, а також побудовано 205 заводів потужністю 13,5 млн. штук умовної цегли у рік³⁴. А поки що існуючі труднощі з придбанням будівельних ма-

^{31а} Хазан П. Как лечить медицину // Раб. газета.— 1987.— 8 авг.

^{31б} Борознова Н. В очередь за здоровьем // Сел. жизнь.— 1985.— 25 июля.

³² На переломі. Інтерв'ю «Сільським вєстям» дає член Політбюро секретар ЦК Компартії України І. Г. Грінцов // Сіл. вісті. 1989.— 19 лист.

³³ Там же.

³⁴ Шумский Д. Для сельских строек // Сел. жизнь.— 1989.— 12 окт.

теріалів приводять до того, що керівники господарств змушені гасати по всій країні, щоб їх «дистати», «вибити», «пробити». При цьому їм доводиться всіляко обходити численні інструкції, заборони, а врешті-решт ускладнювати своє життя. Яскраво про це сказала на IV Всесоюзному з'їзді колгоспників (1988 р.) голова колгоспу «Шлях до комунізму» Чорнобаївського району Черкаської області В. А. Гонтар, згадуючи про роботу по перебудові села свого батька О. А. Мироненка, який понад 30 років працює головою колгоспу. Кожний будинок доставався йому з душевним болем, бо був побудований, як відзначали численні перевіряючі, «не по параграфу». А скільки ночей він не спав після чергових пояснень про порушення багатьох інструкцій при будівництві житла, інших соціальних об'єктів³⁵. Будь-яке «диставання», «вбивання» по своїй суті носить антисоціальний характер. У чесних людей воно принижує людську гідність, внутрішньо спустошує їх. Нечесним — відкриває шлях для махінацій.

Складність вирішення житлової проблеми пов'язана й з високими цінами на будівельні матеріали. В цьому проявляється взагалі нееквівалентність продукції промисловості й сільського господарства. Внаслідок зрослих в останні роки цін збільшилась вартість нового будинку — тепер він коштує з усіма зручностями 30—35 тис. крб.³⁶ Молодій сім'ї це не по силах навіть тоді, коли половину цієї вартості бере на себе господарство. Становище селянина і городянина в цьому дуже різне. Наяву соціальна несправедливість, яка вимагає свого розв'язання.

Досить важливе місце в розвитку соціальної сфери на селі належить газифікації. Слід сказати, що газифікація квартир і будинків сільських жителів за рахунок підключення до магістральних газопроводів почала здійснюватися недавно. Раніше практично неможливо було «пробити» це питання. Нині масштабніше від інших розв'язують цю проблему дніпропетровчани, які щорічно вводять у дію до 450 км газових мереж. Такий розмах роботи під силу лише області з потужною індустрією, якою є Дніпропетровщина, де зосереджені значні потужності трубної промисловості. І все-таки рівень газифікації продовжує залишатися низьким, і тут — в середині 1989 р. він складав усього 12%, газ був підведений до 44% населених пунктів області³⁷.

Значно складніше становище з газифікацією в інших областях. На кінець 1989 р. тільки 6% сіл України мали газові мережі. До речі, по цьому показнику Україна відстає від інших республік, хоч її удвож і поперек перетинають потужні газопроводи. Щоб вирішити цю проблему, необхідно прискорити темпи прокладання газових мереж в 2,5—3 рази³⁸. А для цього слід збільшити виробництво труб. Заходи до цього вживаються: наприкінці 1989 р. Рада Міністрів УРСР визначила завдання по збільшенню випуску труб³⁹. Його виконання дасть змогу краще вирішувати проблему газифікації села.

В розвитку соціальної інфраструктури на селі трудно переоцінити значення доріг. Від їх стану в великій мірі залежить економіка колгоспів і радгоспів. За даними науковців у районах, погано забезпечених дорогами (а таких районів не мало на Україні), транспортні витрати складають до 40% собівартості сільськогосподарської продукції⁴⁰. А ось конкретний приклад. У Буському районі Львівської області після того, як всі населені пункти були з'єднані дорогами з твердим покриттям з райцентром, транспортні витрати скоротилися більш ніж удвоє,

³⁵ Речь товарища Гонтар В. А. Четвертый Всесоюзный съезд колхозников // Сел. жизнь.— 1988.— 25 марта.

³⁶ Там же.

³⁷ Чудаков С. Выбор пути — наше право // Сел. жизнь.— 1989.— 14 июня.

³⁸ На переломі. Інтерв'ю «Сільським вістям» дає член Політбюро, секретар ЦК Компартії України І. Г. Грінцов // Сіл. вісті.— 1989.— 19 лист.

³⁹ Там же.

⁴⁰ Кузьминцев В. Сельская дорога // Правда.— 1988.— 17 янв.

в півтора рази зменшилась кількість пального для автотранспорту, на 40% зріс строк пробігу автомобілів⁴¹.

Саме життя все настійніше вимагає вирішувати цю проблему. В областях, районах, колгоспах і радгоспах стали шукати шляхи її розв'язання. Окремі райони накопили значний досвід будівництва, утримання й благоустрою доріг. До них належать Бершадський район на Вінниччині, Волноваський на Донеччині. Тут в господарствах уже давно створені і працюють дорожні бригади, які разом з шляховиками з районних організацій здійснюють весь комплекс дорожніх робіт. Ефективно займаються будівництвом і утриманням доріг у Зачепилівському районі Харківської області. Роботу цю виконують спеціальні шляхово-ремонтні бригади. Діють і спеціальні опорні пункти, які оснащені транспортом, іншою технікою, матеріалами. Виробничі бази цих пунктів комплектуються й утримуються силами й засобами колгоспів, радгоспів⁴². Хоч з різним рівнем інтенсивності, але займаються дорогами й в інших районах і областях. На території України вже створено опорну мережу автомобільних шляхів, побудовано під'їзди з твердим покриттям до міських і сільських населених пунктів, райцентрів, залізничних станцій, центральних садіб колгоспів і радгоспів. У 1988 р. довжина таких шляхів загального користування, що знаходяться на балансі та експлуатаційному утриманні міністерства будівництва і експлуатації автомобільних шляхів УРСР, становила 163 тис. км, з них 149 тис. км (91%) з твердим покриттям. Але на Сумщині та Волині шляхи з твердим покриттям становили 78—80% від загальної протяжності. Особливу турботу викликає стан шляхів обласного та місцевого значення, по яких здійснюється зв'язок із селами. Їхня довжина складає в республіці 132 тис. км. У технічному плані вони потребують докорінного поліпшення. Так, 47 тис. км цих шляхів мають щабелеве і ґравійне покриття і швидко виходять з ладу, а 13,5 тис. км взагалі не мають твердого покриття. Бездоріжжя, незадовільний стан доріг часто призводять до автомобільних аварій, які нерідко закінчуються трагічно. В 1987 р. через поганий стан доріг у республіці сталося 1260 дорожно-транспортних пригод. При цьому 169 чоловік загинуло і 1410 травмовано⁴³.

Потребує докорінного поліпшення в багатьох районах України транспортне обслуговування сільського населення. Тут ще немало байдужості, бюрократизму, безвідповідальності з боку відповідних працівників, проявом яких є незадовільна в багатьох селах організація автобусного сполучення, низька культура обслуговування пасажирів. Залишається серйозною проблемою для жителів села перевезення в межах населеного пункту палива, будівельних матеріалів, овочів, кормів і т. п. Для цієї мети практично ніде замовити автомашину. Розв'язання цього питання, мабуть, слід шукати на шляху передачі цих послуг комунальній або побутовій службам з умовою, що їх сільські організації будуть орендувати необхідну кількість вантажного автотранспорту в районних організаціях АТП.

Реалізація сучасної аграрної політики, складовою частиною якої є програма соціального розвитку села, вимагає величезних зусиль — хоча на їх плечі ляже основний тягар, — а й усього радянського народу, зокрема робітничого класу міста. Треба сказати, що місто поки що слабо допомагає селу навіть тоді, коли в ньому проживають його робітники. Візьмемо Київ. Тут щороку витрачається на невірбниче будівництво майже 400 млн. крб., але з них жодної копійки не вкладається в соціально-культурну сферу навколишніх сіл, в яких проживає 140 тис. чоловік, що постійно працюють у мі-

⁴¹ Комітетний С. Дорога до села // Сіл. вісті.—1986.—13 трав.

⁴² Там же.

⁴³ Дорога до села // Там же. — 1989.—28 верес.

сті. Це — кожний десятий трудівник столиці⁴⁴. Подібна картина й в інших областях. Із 5,2 тис. чоловік працездатного населення Валуйської сільради (це 4 села і одне селище) Станично-Луганського району на Ворошиловградщині в місцевому радгоспі працює лише 140, а в Ворошиловграді 2,4 тис. чоловік. Більшість об'єктів соціально-побутового призначення, що розміщені на території сільради, знаходяться в незадовільному стані. Проте промислові підприємства міста, на яких працюють жителі цих сіл, не виділяють ніяких коштів для створення їм нормальних умов життя⁴⁵.

Допомоги з боку міста в розвитку соціальної сфери потребують й багато інших сіл. Без такої допомоги їм важко ближчими роками міцно стати на ноги, підвищити ефективність виробництва. Безумовно, мова не йде про те, щоб припинити розв'язання соціальних питань у місті і кинути все на село. «У нас є можливості...» — відзначав М. С. Горбачов на березневому (1989 р.) Пленумі ЦК КПРС, — поєднувати при-оритет у розвитку села з розв'язанням проблем міста — на основі розумного врахування інтересів»⁴⁶. І це слід робити повсюдно.

Отже, соціальний розвиток села тісно зв'язаний з розв'язанням продовольчої проблеми. Хоч у цьому напрямі нині проводиться певна робота, проте її темпи і масштаби відстають від потреб суспільства. Це обумовлює необхідність повнішого використання для розвитку соціальної сфери можливостей колгоспів і радгоспів, розширення участі у цьому трудящих міста, держави в цілому. Це вимагає активної роботи всього радянського народу по виконанню рішень березневого (1989 р.) Пленуму ЦК КПРС, схваленої на ньому сучасної аграрної політики, центральним питанням якої є соціальна перебудова села.

Одержано 15.12.89.

Показана определяющая роль социального развития села в решении продовольственной проблемы, анализируются пути его реализации, освещаются недостатки и просчеты.

⁴⁴ Подішук Б. Село чекає допомоги // Там же. — 1989. — 19 січ.

⁴⁵ Там же.

⁴⁶ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 15—16 берез. 1989 р. — С. 82.

Новий погляд на проблему

Ю. В. Сиволоб (Київ)

Масове трудове змагання: ідеали і реальність

Розкриваються причини, теоретичні джерела та наслідки масової організації соціалістичного змагання у 1929 р. на основі «морально-етичної концесії», волюнтаристської та ідеалістичної за своєю суттю, яка відкидала базисний характер змагальних відносин в економіці, його прямий взаємозв'язок з розподільчими відносинами, роль матеріальної заінтересованості та яка привела згодом до формалізації змагання, зниженню його дієвості.

Виповнилося 60 років від початку першого п'ятирічного плану та масового соціалістичного змагання. Проте, на відміну від п'ятдесятирічного ювілею, який припав на серцевину застійного періоду, сьогодні не

чути ні гучних фанфар, ні пишномовних одоподібних екскурсів у минуле. Але й критичного аналізу майже немає. Немов й не було цього явища. Але ж було! І замовчувати цю героїчну й водночас драматичну сторінку нашої історії, що увійшла, так би мовити, у соціальний генетичний код нашого суспільства, значить, прирікати себе на автоматичне повторення помилок минулого.

Ми звикли — за стільки років порожнього марнослів'я як не звикнути? — ототожнювати початок масового соціалістичного змагання (1929 р.) лише з такими поняттями, як героїзм, трудова наснага, рекорди. А от сучасне змагання асоціюється у масовій свідомості здебільшого з формалізмом, бездієвістю, штучними передовиками, дутими рекордами. Такий підхід є небезпідставним, проте далеко не повним. І автор свідомо визначив початок масового соціалістичного змагання як героїчну й водночас драматичну сторінку нашої історії. Був героїзм у праці, і його ніхто не заперечує. А чому драматична? Не тільки тому, що писалася ця сторінка у суворий, навіть жорстокий час. Драматизм — у тій іронії історії, завдяки якій героїчне перетворилося сьогодні багато в чому на фарс, про який дуже влучно сказав М. С. Горбачов: «Іноді навіть починає здаватись, що з допомогою профспілок у сферу змагання запущено якийсь «паперовий двигун», який здатен крутитись незалежно від того, чи є учасники змагання, чи їх немає»¹. Трагедія в тому, що цей фарс, який занадто дорого і в економічному, і в духовному плані коштує сучасному радянському суспільству, є нічим іншим, як спадкоємцем ентузіазму 20—30-х років, точніше спроби зробити його масовим.

Чому і як це сталося? Які теоретичні постулати, закладені у концепцію соціалістичного змагання, стали тією іржею, що роз'їла змагання. Які витоки і наслідки (теоретичні й практичні) масового соціалістичного змагання, започаткованого понад шістдесят років тому? Звичайно, ґрунтовно відповісти на всі ці запитання просто неможливо. У журнальній статті. Автор робить спробу лише висловити свої погляди насамперед на теоретичні аспекти поставлених проблем. Аналіз концепції соціалістичного змагання, що склалася до 1929 р. і проіснувала майже без змін близько 60 років, є першочерговим завданням насамперед тому, що на її основі багато десятиліть здійснювалася і багато в чому продовжує здійснюватись організація відносин трудового суспільства і товариської взаємодопомоги у трудових колективах. Одне невіддільне від одного, оскільки, як передбачали ще К. Маркс і Ф. Енгельс, в соціалістичному суспільстві, де покинчено з капіталістичною анархією виробництва та розподілу, всі соціальні процеси ставляться під контроль суспільства й набувають планомірного, цілеспрямованого характеру².

Отже, теоретичні витоки. До останнього часу вважалося, та й досі поки що здебільшого вважається, що в основі теоретичної концепції змагання, зафіксованій у ряді партійних документів і втілюваній у життя близько 60 років, починаючи з кінця 20-х, лежать погляди К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна на змагальні відносини між людьми. Тому доцільно подивитися, чи так воно є насправді. Насамперед зазначимо: засновники марксизму не залишили нам завершеної системи поглядів (тобто концепції) на змагальні відносини. Вони сформулювали лише найбільш загальні положення про змагання взагалі та його історично обмежену форму — конкуренцію. Про соціалістичне змагання у їх працях немає ні слова. Проте для нас принципово важливо, що К. Маркс розглядав змагання як явище об'єктивне, яке народжу-

¹ Горбачов М. С. Перебудова — кровна справа народу: Промова на XVIII з'їзді професійних спілок СРСР // Вибрані промови і статті. — К., 1988, с. 477.

² Див.: Маркс К., Енгельс Ф. Німецька ідеологія // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 3. — С. 66.

ється в результаті контакту між людьми, що виникає в ході кооперації праці й сприяє зростанню індивідуальної продуктивності окремих осіб³. Не менш значним є погляд К. Маркса на змагання як невід'ємну складову тієї чи іншої суспільно-економічної формації, що змінюється відповідно до інших відносин і умов соціального буття, а не є незмінною субстанцією. Саме на основі такого підходу було неспростовно доведено, що конкуренція — не промислове, а торгове змагання, мета якого не продукт, а прибуток, і тому вона являє собою історично обмежену, а не вічну, як твердили апологети капіталізму, форму змагання, адекватну лише соціалістичному суспільству⁴.

Ці, нині аксіоматичні, положення ніде й ніколи не піддавалися у нас офіційно ані найменшому сумніву. Але пам'ятати про них необхідно для того, щоб розібратись де, коли і чому в теорії і на практиці відійшли ми від цих, у кращому розумінні, теоретичних постулатів. Щоб цей аналіз став більш предметним і наочним, нагадаємо деякі основні лєнінські положення про соціалістичне змагання.

Закладаючи його теоретичні основи, В. І. Ленін виходив з того, що змагання за соціалізму не втрачає свого об'єктивного характеру, але перетворюється поступово із стихійного процесу, на відміну від конкуренції, в такий, яким керують. У праці «Як організувати змагання?» підкреслено, що соціалізм «вперше створює можливість застосувати його (змагання.— Ю. С.) дійсно широко...»⁵. Саме «застосувати», а не «створити», «викликати» чи «жити якісь інші вольові заходи, які зумовлювали б виникнення і розвиток змагання. Коли В. І. Ленін говорить, що «організація змагання повинна зайняти визначне місце серед завдань Радянської влади»⁶, то, зрозуміло, йдеться про організацію створення не того, чого не існує, а про цілеспрямоване управління об'єктивними відносинами між людьми.

Принципово важливе й те, що погляди В. І. Леніна на соціалістичне змагання по суті не були незмінними. Історики, у тому числі й автор даної статті, раніше намагалися зводити воедино нечисленні лєнінські висловлювання, в яких присутнє слово «змагання». Насправді ж підходи В. І. Леніна до змагання, яке він розглядав не ізольовано від конкретно-історичних умов, від інших форм і методів соціалістичного будівництва, до 1920—1921 рр. і пізніше істотно відрізняються. У 1917—1918 рр., коли були сформульовані всі основні лєнінські положення про соціалістичне змагання, передумови розвитку його він вбачав в переході до ліквідації ринку та грошово-товарних відносин, запровадженні зрівняльного розподілу. Поряд із заміною торгівлі планомірною організацією розподілом, примусовим об'єднанням всього населення у споживчо-виробничі комуні, негайним здійсненням загальної трудової повинності тощо передбачалася «організація змагання між різними (всіма) споживчо-виробничими комунами країни для неухильного підвищення організованості, дисципліни, продуктивності праці, для переходу до вищої техніки, для економії праці й продуктів, ...для поступового вирівнювання всіх заробітних плат і окладів в усіх професіях і категоріях»⁷. Це написано В. І. Леніним і надруковано у березні 1918 р. Тоді ж ним продиктовано варіант статті «Чергові завдання Радянської влади», де вперше сформульовані принципи організації соціалістичного змагання (демократичний централізм, гласність, порівнянність результатів, можливість практичного повторення досвіду)⁸. За кілька місяців до цього Володимир Ілліч написав статтю

³ Маркс К. Капітал // Там же.— Т. 23.— С. 313.

⁴ Маркс К. Злиденність філософії // Там же.— Т. 4.— С. 156—157.

⁵ Ленін В. І. Повне зібр. творів.— Т. 35.— С. 189.

⁶ Ленін В. І. Первісний варіант статті «Чергові завдання Радянської влади» // Там же.— Т. 36.— С. 142.

⁷ Ленін В. І. Чорновий начерк проекту програми // Там же.— С. 72.

⁸ Ленін В. І. Первісний варіант статті «Чергові завдання Радянської влади» // Там же.— С. 144.

початок, або точніше, посилення утиску інакомислячих. На перший план виходять командно-адміністративні, такі доступні, прості, а головне — «ефективні» методи. Для здійснення грандіозної програми докорінних перетворень у промисловості і сільському господарстві вже недостатньо трудового героїзму авангарду трудящих. Конче необхідна масова активність всіх, ентузіазм мільйонів при мінімальному матеріальному заохоченні, гострому дефіциті товарів народного споживання, продуктів харчування, послуг. Велетенські плани вимагали й велетенських коштів. А взяти їх було ніде, крім як у населення, тому що все у дефіциті, який, як відомо, не спонукає до сумлінної праці. А без масового трудового героїзму неможливо реалізувати перший п'ятирічний план, виконання якого має не тільки економічне, а й величезне політичне значення. Де ж вихід? І його було знайдено, коли... пригадали про змагання, про забуту (пролежала в архіві майже 12 років) лєнінську статтю «Як організувати змагання?» (надрукована в «Правде» у 1929 р.), про свідомість, з якої це «рятівне» змагання нібито повинно вирости без зайвих матеріальних витрат.

Лейтмотивом звернення XVI партконференції «До всіх робітників і трудящих селян Радянського Союзу» і постанови ЦК ВКП(б) від 9 травня 1929 р. «Про соціалістичне змагання фабрик і заводів» стало таке: «Вирішальною умовою для досягнення цих завдань і реальних господарських результатів змагання є свідома, діяльа участь робітничих мас...»¹². Інакше кажучи, свідомість визначає змагання, тобто буття. Все з ніг на голову, ні за Марксом, ні за Леніном, ні за життям. Не випадково змагання ототожнюється у цих документах здебільшого винятково із самопожертвуванням, добровільним підвищенням норм, відпрацюванням святкових днів, все це в цілому подається як складові принципи комуністичного ставлення до праці¹³. А про найголовніший насправді важіль піднесення трудової активності — зміну умов організації праці, використання гнучкої системи матеріального стимулювання тощо — говорить мимохідь і настільки абстрактно, що не зрозумієш одразу, про яке заохочення йдеться — моральне чи матеріальне: «Профспілки і госпоргани повинні широко застосовувати систему заохочення учасників змагання. Імена кращих... повинні стати відомі всій країні»¹⁴. У постанові 1929 р., на відміну від згадуваної раніше резолюції 1920 р., керівництво змаганням вже цілком покладається на профспілки¹⁵. Це повністю відповідає морально-етичній концепції змагання, згідно з якою останнє трактується як надбудовна, а не базисна категорія, а вся справа організації змагання зводиться, по суті, лише до виховної роботи з людьми. Останню профспілки дійсно мали здійснювати компетентно, але лише її і не більше із всього величезного комплексу умов, необхідних для забезпечення стабільної дієвості змагання, як явища базисного, яким воно завжди було й буде, незважаючи ні на які теоретичні виверти.

Так у 1929 р. морально-етична, або точніше, волюнтаристська концепція соціалістичного змагання в цілому склалася і почалося її тотальне втілення у життя. Проіснує ця концепція відтоді й до сьогодні без істотних змін, хоча й не без модернізації. Лише останнім часом робляться спроби відкрито піддавати її сумніву й потроху переглядати. Сутність цієї концепції — свідомість визначає змагання — незважаючи на кричущу суперечливість її марксистів, дуже глибоко в'їлася у теорію, практику, масову свідомість. За прикладами далеко ходити не потрібно. Ось найбільш повне визначення соціалістичного змагання у партійних документах, зроблене, до речі, до п'ятдесяти-

¹² Там же.— К., 1980.— Т. 4.— С. 253.

¹³ Там же.— С. 239—240.

¹⁴ Там же.— С. 240.

¹⁵ Там же.— С. 253.

річчя масового змагання, тобто у 1979 р.: «Революційні перетворення дійсності, зміни соціального характеру праці викликали до життя таке нове суспільне явище, як соціалістичне змагання — відносили трудового суперництва і товариської взаємодопомоги, породжені історичною творчістю мас і науково організовані Комуністичною партією»¹⁶. Теоретично, звичайно, незрівнянно з формулюваннями 50-річної давнини, проте... «породжені історичною творчістю мас». Знову горезвісна свідомість, яка породжує змагання. Ніби виробничі відносини та їх невід'ємну складову — змагання — можна породити або не породити залежно від чийогось бажання. Глибоко ж цей ідеалістично-волюнтаристичний підхід в'ївся в теорію, а у практику, мабуть, ще глибше.

Сформована у сталінські часи морально-етична концепція змагання потім лише незначною мірою модернізувалася, не змінюючись по суті, ні в період хрущовської «відлиги», ні в епоху брежньовського застою. Фактичне ігнорування необхідності змін в господарському механізмі матеріальних стимулів, безпосередньо прив'язаних до якості й кількості праці, ставка переважно на свідомість як головний важіль народної ініціативи на практиці позбавляли чимало дійсно цінних за своїми потенціями починань необхідної масовості, стабільності у часі і, звичайно, не давали очікуваного ефекту. Пригадаймо, чи довго проіснував, наприклад, гаганівський рух, що виник у 1959 р.? Вже на середину 60-х років про нього фактично забули. Хоча сама ідея цього руху залишається актуальною й досі. Просте масовий рух, на який покладалось свого часу великі надії, зійшов нанівець. Випадково? Ні, закономірно. Адже вияв високої свідомості В. І. Гаганової та її перших послідовників не був підкріплений матеріальною та соціальною зацікавленістю всіх інших в переході на відстаючі дільниці, а головне — такою системою організації економіки, при якій особистість керівника не відіграє вирішальної ролі у здобутках колективу, системою, що робить неякісну роботу просто не вигідною для всіх членів колективу. Але в ті роки М. С. Хрушов та його оточення вважали, що достатньо лише поставити всюди «кмітливіх» керівників і справа піде. Тепер ми знаємо: не пішла. Та й не могла піти. Оскільки головною причиною не у «добрих» або «поганих» керівниках, а насамперед у самій системі функціонування соціалістичної економіки. Треба було змінювати цю систему, а змінювали керівників. Хоча підкреслимо, що в економічній, а не командно-бюрократичній системі організації суспільного виробництва, яка «саморегулюється», ідеї гаганівського руху можуть дати, як допоміжний засіб, чимало.

Ще один приклад змагального волюнтаризму 50-х років — рух за комуністичну працю, який оголосили у 1958 р. Тоді на порядок денний цілком серйозно було поставлене питання про перехід радянського суспільства до розгорнутого будівництва комунізму. Ініціатива передових робітників, спрямована на поступовий розвиток первісних елементів, зародків комуністичної праці, що об'єктивно існують у праці соціалістичній, таких, як колективна організація і стимулювання праці, її гармонізація шляхом поєднання роботи з навчанням та іншими видами діяльності, участь в управлінні виробництвом, трудова взаємодопомога тощо, виникла зовсім не за «підказкою» зверху. Ідеологічна ситуація кінця 50-х років прискорила оформлення нового руху, але не зумовила його виникнення. Причиною все ж-таки була науково-технічна революція, що вступила наприкінці 50-х років у нову фазу і зумовила необхідність піднесення професійного і загальнокультурного рівня трудящих, розвитку колективних форм організації праці, підвищення відповідальності за його результати.

¹⁶ Про 50-у річницю першого п'ятирічного плану розвитку народного господарства СРСР: Постанова ЦК КПРС від 15 березня 1979 р. // КПРС в резолюціях... К., 1984. — Т. 13. — С. 330.

Новий рух якраз й був спрямований на поєднання боротьби за досягнення найвищих виробничих показників з вихованням нової людини. Розпочавшись у жовтні 1958 р. як почин комсомольсько-молодіжних бригад, він невдовзі охопив понад 65 відсотків всіх учасників змагання. Серед його зачинателів були люди, чії імена й сьогодні звучать як гімн праці: К. Северинов, М. Мамай, О. Кольчик та інші. Отже, рух за комуністичне ставлення до праці (так він став називатись з середини 60-х років) впливав з реальних потреб суспільства і відповидав настрою передової його частини. Проте в умовах безпідставно форсованого переходу до «будівництва комунізму», що стало одним з найскравіших виявів згубного забігання наперед без врахування існуючих реалій, ініціатива передових робітників отримала настільки могутню ідеологічну підтримку, якщо не сказати обробку, що надута, як дитяча куля, відірвалася від ґрунту, з якого росла, і надовго повисла у повітрі. Тим більше, що навіть натяків на особистий матеріальний інтерес учасників руху й не передбачалося: адже рух — комуністичний! Те, що відбувається він за соціалізму, вважалося неістотною подробицею, адже існувала керівна думка, що на зміну соціалістичній праці й змаганням мають вже йти комуністичні. Формою цього переходу, як помилково вважалося на той час, і повинен був стати новий рух. Саме тому він і отримав первісну назву «Рух за комуністичну працю». Намагаючись видати бажане за дійсне, бюрократи від змагання за умов тихої згоди всіх інших суспільних структур штучно форсували зростання лав учасників руху, оголошуючи ними навіть тих, хто інколи не міг упоратись навіть з плановими завданнями, порушував дисципліну. Відверті перекручення були усунені в середині 60-х років, але їх наслідки негативно вплинули і на дівість, і на престиж руху.

Але найбільшої шкоди було завдано рухові у 70—80-ті роки. За умов наростання застійних явищ в економіці, соціальній і духовній сферах, зниження темпів росту виробництва, порушення найважливішого принципу соціалізму — розподілу за працею, посилення ознак соціальної корозії відбувався неминучий спад трудової та соціальної активності. Протиріччя між словом і ділом стало все більш наявним. Рух приходив у занепад, але його ряди на папері продовжували «невпинно зростати». Критикувати цей рух, що мав таку важливу зідологізовану назву, було не в дусі застійного часу, коли навіть поміркована критика сприймалася як замах на основи соціалізму. Все це й поставило нині рух на межу занепаду і забуття.

Але ж справа починалася колись важлива й потрібна. Потрібна не тільки тоді, а й сьогодні. Адже у суспільстві, яке обрало своєю кінцевою метою комунізм, звичайно ж необхідно розвивати і підтримувати паростки комуністичного ставлення до праці. Ось тільки робити це треба, вірогідно, спираючись передусім на особистий інтерес, зацікавленість, матеріальні та моральні стимули, а не на пропагандистський галас.

Перелік того, як волюнтаристичний морально-етичний підхід загубив, або істотно обмежив дівість багатьох починаюч трудящих, зовсім не сприяючи при цьому зростанню їх самосвідомості, міг би бути надто довгим. До нього ввійдуть і зустрічне планування, і «Робітничка естафета» суміжників, і комплексні системи управління якістю продукції, і шокінський метод, і... А вже перелік мертворождалих у кабінетах різного рівня «починів», що не мали практично ніякого реально-го змісту, буде практично нескінченним. Всі вони, на думку чиновників різного рангу, мали засвідчувати «ініціативу», «підтримку», «розгортання» тощо. І засвідчували. Лише для інших функціонерів, але засвідчували. Та іншого й не треба було. Адже ці «ініціативи» творили одні чиновники для інших. При цьому лунали правильні, але такі ж, як ці почини, безликі, позбавлені змісту слова й заклики, і від слів тих було всім ні гаряче, ні холодно. Ось приклад з виступу Л. І. Бреж-

нева на Пленумі ЦК КПРС 27 листопада 1978 р.: «Нам потрібні ділові, такі, що дійсно йдуть з гушті мас, ініціативи, здатні запалити, надихнути (зверніть увагу: не зацікавити.— Ю. С.) мільйони людей. Од-на з них — працювати без відстаючих»¹⁷.

У той час газети й виробничі дільниці ясніли гаслами «Працювати без відстаючих!». Поступово гасло стали іменувати рухом. Заклики на стінах й сторінках газет вицвітали, а кількість відстаючих зростала. І мало хто замислювався над тим, що ж треба робити, щоб відстаючих ставало якомога менше. Чи можливе взагалі змагання без відстаючих? Адже, якщо немає відстаючих, немає й передніх. Що ж це за змагання? Гасло зверталось до свідомості, а життя формувало її за своїми законами, наперекір всім закликам. На основі інтересів. На початку 80 х років ставало дедалі ясніше: морально-етична концепція змагання, сталінська по суті, вичерпала себе практично повністю.

Історія як процес не має умовного способу. Але історія як наука, на наш погляд, не може обходитися без нього, якщо бажає внести з минулого уроки, корисні для сучасності й майбутнього. Якщо поставити питання, чи могла наприкінці 20-х років скластися інша концепція соціалістичного змагання, або чи могла концепція, яка утвердилася, змінитись раніше, то відповідь, очевидно, має бути ствердною. Так, могла, якби після смерті В. І. Леніна не відбулось швидкого згорання непу, якби було обрано інший, більш тривалий, але менш руйнівний й більш людський шлях індустріалізації, якби не було тотальної, примусової колективізації селянства, результатом якої стали численні людські жертви і матеріальні збитки, якби наша зовнішня політика, політика щодо західної соціал-демократії була більш гнучкою і розсудливою, якби... Але жодного з цих «якби» не здійснилось. І тому вже наприкінці 20-х років історія, якщо говорити про індустріалізацію, вже не залишила нам вибору. «І дивлячись на історію тверезими очима,— відмітив М. С. Горбачов,— враховуючи всю сукупність внутрішніх і міжнародних реальностей, не можна не поставити собі запитання: чи можна було в тих умовах обрати інший курс, ніж той, який запропонувала партія? Якщо ми хочемо залишитись на позиціях історизму, правди життя, відповідь може бути одна: ні, не можна»¹⁸. А на цьому шляху, в умовах суворої централізації планування і управління, обмеженої господарської самостійності підприємств, вилучення майже всього їх прибутку у держбюджет, дефіциту товарів, продовольства, послуг, зниження товарної забезпеченості карбованця, перетворення його з конвертованої лише на внутрішню валюту концепція змагання й не могла бути іншою. Відбиваючи реалії, що існували, вона повинна була орієнтуватися тільки на першу частину основного принципу соціалізму «від кожного за здібностями», адже друга — завдяки названим причинам — просто не могла бути реалізована у скільки-небудь широких масштабах. Отже, згідно з морально-етичною концепцією на передній план виходили виховна робота, підвищення свідомості, а не організація соціально справедливого розподілу за кількістю і якістю праці на змагальній основі. Тим самим змагання ніби виводилося за межі господарського механізму, виробничих відносин, перетворюючись на «безкоштовний» додаток до виробничого процесу. А якщо це так, то й ставлення до заохочення по підсумках змагання — відповідне. Фонди матеріального стимулювання заздалегідь розподіляються на дві нерівні частини — за результатами основної господарської діяльності та за результатами змагання. Остання у кілька десятків, якщо не сотні разів, менше першої. Такий стан речей було закріплено названою вже постановою ЦК ВКП(б) від 9 травня 1929 р., згідно з якою пропонувалось виділити «особливий фонд преміювання» для учасників зма-

¹⁷ В. І. Ленін. КПРС про соціалістичне змагання. — К., 1982. — С. 385.

¹⁸ Горбачов М. С. Жовтень і перебудова: революція продовжується. — К., 1987. — С. 17.

гання¹⁹. Тим самим з точки зору стимулювання розривались і навіть протиставлялись одна одній дві частини неподільного насправді процесу — змагання й праці, що не існують у дійсності одне без одного об'єктивно, тобто незалежно від нашої волі, свідомості і директив, якщо навіть це постанови ЦК ВКП(б).

З тієї пори і до останнього часу, коли повільно, але все-таки почалися позитивні зрушення в інший бік, на заохочення за підсумками змагання виділялись мізерні, абсолютно і відносно, суми: 6—7% від загального фонду матеріального заохочення, а якщо рахувати від фонду заробітної плати в цілому, то взагалі — убогий процент. Саме тому премії переможцям змагання нараховувалися (та й нині ще здебільшого продовжують нараховуватись) у жалюгідних розмірах, нерідко у межах 3—5 крб. Виплата премій та заробітної платні незалежно від порівняння реальних підсумків роботи колективів і окремих робітників, а лише за результатами виконання (часто занижених) планів, явно не здатна стимулювати тих, хто змагається, орієнтувати на високі досягнення у праці. По суті, в морально-етичну концепцію змагання було закладено зрівняльний, а не змагальний розподіл. Рано чи пізно це мало призвести до серйозних негативних наслідків, формалізму, зниження трудової активності широких мас трудящих.

Не можна сказати, що ця концепція з 1929 р. не змінювалася зовсім. У документах більш пізнього періоду, присвячених змаганням, нерідко зустрічаються критичні оцінки стану організації змагання в цілому і стимулювання його учасників, зокрема, чимало реалістичних настанов. Але сутність залишалася незмінною з 1929 р. Відоме лєнінське положення про те, що перевага в ударності ніщо без переваги в споживанні, не заперечуване у теорії, на практиці так і залишалося нездійсненням побажань. До 1985 р. ми не зустрінемо у директивних документах навіть натяку на те, що результати реального змагання мають бути покладені в основу розподілу, який тільки тоді й стане дійсним розподілом за працею.

Виникає закономірне запитання: чому все ж таки морально-етична концепція «працювала» такий довгий період і лише останнім часом стало очевидно, що вона вичерпала себе? Чи може ударництво, стахановський рух, зустрічне планування тощо, не більше як фікція, вироблений пропагандою ідеологічний стереотип, який стільки років сприймався як дійсність? Ні, звичайно. Все сказане вище про морально-етичну концепцію і організоване за нею змагання не тільки не заперечує дійсності та змагання як такого, а, навпаки, на наш погляд, підтверджує його життєздатність і силу. Все це було і є: активність, рекорди, видатні досягнення в праці, але не завдяки, а всупереч концепції і здійснюванню відповідно до неї заходів. Ті, для кого турбота про благо суспільства, його сьогодення й майбутнє була і є основним спонукальним мотивом діяльності, завжди працювали й продовжують працювати з високою віддачею. Такі люди — наша гордість, наш авангард. Але лише авангард, який у кількісному відношенні завжди у меншості. Його самовіддана праця, починаючи з перших комуністичних суботників і до сьогоднішнього дня, ґрунтувалась на високій особистій свідомості, яка, в свою чергу, зумовлювалася насамперед цілеспрямованою ідеологічною роботою партії, інших громадських організацій. Змагання як таке, що передбачає стимулювання праці через диференційований розподіл на порівняльній основі (наскільки краще працюємо, настільки більше й отримуємо), по суті, не має і не мало вирішального значення для підтримання трудової активності ні авангарду, ні основної маси трудящих, адже не справляло й досі ще не справляє практично ніякого впливу на сферу відносин розподілу. Інакше кажучи, змагання, хоч і сприяло трудовим досягненням високосвідомих ен-

¹⁹ КІПС в резолюціях... — Т. 4.— С. 254.

тузістів, авангарду, фактично залишало поза сферою свого активного впливу більшість, яка орієнтується на реальні матеріальні стимули. Не заперечуючи ролі і значення виховної, ідеологічної діяльності, можна тільки уявити собі, якими були б реальні результати змагання, якби робота по його організації не зводилась згідно з морально-етичною концепцією до виховних і агітаційних заходів, а лише доповнювалась ними і мала в своїй основі насамперед соціально-економічні важелі, які відповідали б інтересам учасників змагання. Не треба бути пророком, щоб дійти висновку: досягнення були б незрівнянно вищими і у високосвідомого авангарду і в основній масі трудящих. Саме тому, на наш погляд, є всі підстави стверджувати, що змагання розвивалось не завдяки, а всупереч морально-етичній концепції його організації, ґрунтуючись не на інтересі, а насамперед на ентузіазмі високосвідомого авангарду. Цей ентузіазм не народжувався, а лише виявлявся у сфері змагальних відносин. Народжуючись в ідеологічній сфері, такий ентузіазм меншості потрапляв у сферу трудову і не отримував там належного економічного ґрунту. Тому він не тільки реально не поширювався на масу, а й поступово згасав.

Можна лише дякувати нашому народові, який, незважаючи на всі труднощі історичного шляху, спотворення соціалізму, зберіг у своєму середовищі високий трудовий потенціал, свідомість і подвижництво. Але ентузіазм народу, навіть якщо брати до уваги тільки авангард трудящих, держава використала сповна. Якщо кинути погляд у минуле, то вимальовується картина поступового згасання ентузіазму мас, сплесків і штучної реанімації змагання. А почалося все саме в кінці 20-х — на початку 30-х років. До того часу організоване соціалістичне змагання залишалося суто добровільною справою найбільш свідомої частини робітничого класу, трудовим суперництвом ентузістів, що працювали по суті не за винагороду, а в ім'я перемоги ідей соціалізму. Саме їх ставлення до праці й досягнуті ними результати породили у верхніх ешелонах влади ілюзію, що якщо «охопити» змаганням всіх, то результати будуть прямо пропорціональні кількості тих, хто змагається. Треба тільки їх «виховати», «надихнути», «запалити» тощо. При цьому зовсім не враховувалось, що маса, на відміну від авангарду, не має такої високої свідомості і моральних установок на безкоштовну по суті працю, що «виховати» її поза змаганням для змагання неможливо, оскільки зробити це можна лише в процесі самого змагання, де кращий вихователь — відчутне поліпшення соціально-економічних умов буття трудящих.

Але на той час конвертований червонець вже розтанув у серпанку минулого, він залишився в непі, який був зведений нанівець у 1929 р. Масова організація змагання проте розпочалася. Що це значило практично? Прийняття всіма колективами і окремими робітниками соціалістичних зобов'язань. За умов бюрократизації суспільства, зміцнення командно-адміністративних методів керівництва така організація змагання закономірно стала зводитися до документального оформлення зобов'язань. Є зобов'язання, значить є й змагання, і навпаки. У повній відповідності до морально-етичної концепції та соціальних умов, що її породили, все стало з ніг на голову: не змагання породжує зобов'язання, як один із засобів документального оформлення відносин, а зобов'язання — змагання. Це те ж саме, що й породження буття свідомістю. А коли так, то за чиновницькою логікою: «дайш зобов'язання!» Адже облік учасників змагання почав вестися, та й до цього часу ведеться, саме за кількістю прийнятих соцзобов'язань. А за масовість змагання треба було звітувати. І звітували. Темпи «залучення» до організованого масового змагання були нечуваними. Візьміть праці з історії соціалістичного змагання. У них якраз й відображено ці цифри. Ось вони — витоки формалізму, показної (для звітності) «активності мас».

Різке, необгрунтоване збільшення кількості тих, хто змагається, на рубежі 20—30-х років породило невідому до того якість самого змагання — формалізм, не знищивши, незважаючи на це, деяких інших його позитивних якостей. Напевно, ці позитивні якості зберігалися завдяки розширенню рядів високоосвідомого авангарду учасників змагання. Але напевд чи можна це обгрунтувати лише розвитком самого масового змагання. Насамперед це результат загального розвитку економіки, цілеспрямованої ідеологічної роботи. З 1929 р. ряди учасників змагання кожного року «зростали невпинно» і досягли на середину 80-х років 99% від кількості працюючих.

Але саме до того часу темпи економічного зростання країни впали до рівня, який фактично означав економічну стагнацію. Народне господарство опинилося у передкризовому стані. Це — та сама реальність, яка довела на ділі повну практичну неспроможність морально-етичної концепції організації соціалістичного змагання, її неzdатність забезпечити в необхідних масштабах потрібний рівень активізації людського фактора.

Це зовсім не перекреслює соціалістичне змагання як таке, не зупиняє і значення масового залучення до нього трудящих. Сьогодні було б теоретично безглуздо, а практично шкідливо вести мову про обмеження лав учасників змагання тільки тими, хто досяг рівня свідомості, що дає змогу працювати з повною віддачею, без розрахунку на адекватну матеріальну винагороду. Навпаки, усвідомлюючи уроки минулого, слід думати про те, як поставити організацію змагання на міцну економічну основу, «увімкнути» змагання у виробничий процес, господарський механізм, систему розподільчих відносин.

Заміна морально-етичної концепції змагання економічною зумовлює необхідність коригування всієї теорії та практики організації загальних відносин. Загальний напрям цієї роботи чітко визначений на червневому (1987 р.) Пленумі ЦК КПРС: «Одне з центральних місць з точки зору активізації рушійних сил соціалізму займає проблема економічного змагання, конкурсних засад. Ми виходимо з необхідності посилення реальної змагальності між підприємствами й організаціями, в тому числі державними і кооперативними, за краще задоволення потреб населення і народного господарства. Переможці в цьому змаганні повинні діставати відчутну економічну вигоду. Це відповідає принципам соціалізму, та й по-людськи зрозуміло»²⁰. Це, по суті, — ядро нової, економічної, концепції організації соціалістичного змагання, адекватної сучасному етапові розвитку радянського суспільства, яка ще тільки почала формуватися і водночас втілюватися у життя.

Поки що ми маємо дуже обмежений фактичний матеріал про практичну перебудову змагання згідно з новою концепцією. Адже складання концепції та її втілення в практику — два взаємопов'язаних процеси, що перебувають ще у початковій стадії. Але вже сьогодні виникає цілий ряд теоретичних питань, які мають прикладне значення і потребують розгляду й відбиття в ході формування нової економічної концепції змагання. Назвемо лише деякі з них. Чи не означає відмова від морально-етичної концепції змагання і перехід до змагання економічного заміну соціалістичного змагання конкуренцією, пониження виховної функції змагання, моральних його стимулів? Як включити змагання у відносини розподілу так, щоб позбутися зрівнялівки? Чи слід відмовитись, а якщо так, то якою мірою, від теоретичних положень про змагання, що містяться у партійних документах до 1985 р.? Перелік питань можна було б продовжити. Але вже з названих можна уявити, яка величезна робота — теоретична й практична — попереду. Робота необхідна й вдячна, адже від того, чи зможемо ми забезпечити дійсну

²⁰ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 25—26 червня 1987 року. — К., 1987.— С. 44.

змагальність у всіх сферах життя, залежить майбутнє нашого суспільства. Саме тому в дусі часу, в дусі перебудови автор і вважає можливим закінчити свої міркування не висновками, а питаннями, розв'язання яких залежить більшою або меншою мірою від кожного з нас.

Одержано 26.12.1988.

Раскрываются причины, теоретические истоки и последствия массовой организации социалистического соревнования в 1929 г. на основе «морально-этической концепции», волонтаристической и идеалистической по своей сущности, отрицавшей базисный характер соревновательных отношений в экономике, его прямую взаимосвязь с распределительными отношениями, роль материальной заинтересованности и приведшей впоследствии к формализации соревнования, снижению его действенности.

До уваги читачів!

«Український історичний журнал» приймає рукописи у двох примірниках у такому обсязі: статті — до 1 авт. арк., повідомлення — 20 сторінок, замітки — 12—15, матеріали в розділ «Наш календар» — 8—10, рецензії — 6—7, хроніка та інформація — 2—3 сторінки машинопису. Матеріали мають бути надруковані через два інтервали (включаючи науковий апарат).

Маловідомі сторінки історії

В. І. Бакулін (Березняки), Ю. А. Горбань (Київ)

Л. Д. Троцький про організацію суспільної праці в умовах переходу до соціалізму (1917—1923 рр.)

Зроблена спроба системного аналізу поглядів Л. Д. Троцького на проблеми соціалістичної організації праці. Розкриваються причини і суть трансформації цих поглядів в умовах переходу від політики «воєнного комунізму» до непу.

В міру того, як у боротьбі поглядів і оцінок долаються віджилі стереотипи, стираються «білі плями» вітчизняної історії, дедалі більш змістовнішим, багатобарвнішим постає процес революційного творення. Цьому сприяє й повернення з небуття політичних діячів, які працювали поряд з В. І. Леніном, але чий імена донедавна невинувато були вилучені з контексту багатьох важливих подій. Проте і сьогодні їх доля є неодноковою. Одним майже беззастережно довіряють, до інших ставляться з настороженістю і недовірям — іноді заслужено, часом не зовсім справедливо, дотримуючись канонів, що склалися в минулому, або через недостатню поінформованість. Це великою мірою стосується і такої складної і неоднозначної постаті, як Лев Давидович Троцький.

Оцінки діяльності і поглядів Троцького, сформульовані Сталінін і його оточенням, а слідом за ними офіційною наукою, протягом багатьох десятиліть залишалися практично незмінними. Зрозуміле «забарвлення» таких оцінок, враховуючи політичні устремління Сталіна, а також те, що Троцький був його чи не найбільш послідовним і поінформованим політичним опонентом протягом більш як 20 років.

Сьогодні вже мало хто погодиться, що діяльність Троцького, зокрема в період, визначений хронологічними рамками даної розвідки, мала винятково негативний характер. І все ж в історичній та публіцистичній літературі поки що рідко робляться спроби об'єктивно, без заздальгеді заданих висновків і упереджень проаналізувати погляди і практичну діяльність цього неординарного політичного діяча. Відомившись в основному від ярликів і штампів, характерних для історіографії попередніх десятиліть, окремі автори все ж дотримуються старих догм, зображаючи діяльність Троцького як суцільний ланцюг помилок і зловмисностей. Такі підходи не дають можливості об'єктивно висвітлити проблему, тому їх не можна визнати задовільними на сучасному етапі розвитку історичної науки. Настав час розібратися з Троцьким не як з демоном і зовсім не ангелом, а як із значним політичним діячем. Розібратися доказово, без зайвих емоцій, спираючись не на домисли й припущення, а на історичні документи, включаючи і його праці, чо, до речі, бракує багатьом сучасним публікаціям.

Становище Троцького в державі й партії, масштаби його особистості і неабиякі організаторські здібності справляли суттєвий вплив на формування в керівному ядрі КПРС різних підходів до оцінки і розв'язання тих чи інших суспільних проблем, у тому числі питань господарського будівництва, в період від жовтня 1917 до осені 1923 р., коли його політичні позиції були істотно підірвані. У роки громадянської

війни та іноземної інтервенції в умовах політики «воєнного комунізму» Л. Д. Троцький брав безпосередню участь у здійсненні поставленого В. І. Леніним завдання об'єднати фронт і тил, фронт і виробництво. Він чимало зробив для реалізації ленінських ідей про використання буржуазних спеціалістів в інтересах соціалістичної революції.

Лінія поведінки Троцького багато в чому визначалася як його амбіційністю, так і дійсними заслугами. В. І. Ленін неодноразово відзначав його великі організаторські здібності, рішучість, інші позитивні риси. В той же час широко відомі ленінські оцінки Троцького як діяча, надмірно схильного до адміністрування, політично незрозумілого в методах боротьби за досягнення певних цілей, самовпевненого. Безумовно, такі риси політичного діяча негативно позначалися на його практичних діях з питань господарської політики.

Варто зауважити, що і в новітніх публікаціях (певно за інерцією) нерідко автори вдаються до розгромної критики Л. Д. Троцького, посилячись на висловлювання В. І. Леніна навіть з тих питань і стосовно того періоду, коли між ними не існувало принципових розходжень. Факти ділової критики, яка дійсно мала місце, безпідставно видаються за «рішучу боротьбу» В. І. Леніна проти Л. Д. Троцького, проти «теорії і практики трюцькізму».

В даному повідомленні розглядаються переважно проблеми, з яких ленінські оцінки поглядів Троцького у досліджуваній період здебільшого не виходили за рамки ділової критики окремих помилок і збочень, оскільки в цілому ці погляди відображали тогочасну загальнопартийну політику. Автор не ставив своєю метою висвітлювати питання про ідейні тупики Троцького, про суть його політичних розходжень з опонентами в умовах внутріпартійної боротьби, про те, що в намаганні якнайдошкульніше «насолити» Сталіну пізніше він нерідко скочувався на позиції, ворожій тій владі, у встановленні і захисті якої свого часу брав активну участь. За межами нашого аналізу залишаються також погляди Троцького на проблему соціалістичного нагромадження, а в даному контексті і його ставлення до селянства. Ці питання потребують спеціального дослідження.

Отже, в цій розвідці показано внесок Троцького у формування поглядів і здійснення практичних рішень з проблем організації суспільного виробництва (головним чином промислового) в умовах переходу до соціалістичного будівництва. При цьому робиться спроба не лише піддати критичному розгляду погляди Троцького, а й виділити в них раціональне зерно, зокрема показати їх еволюцію щодо проблем організації суспільної праці, яка відбувалася під впливом певних історичних обставин, особливо в зв'язку з переходом партії від політики «воєнного комунізму» до непу, від громадянської війни до відбудови народного господарства.

«Учитися працювати — це завдання, за глибоким переконанням В. І. Леніна, Радянська влада повинна поставити в усьому його обсязі перед народом»¹. Саме з розв'язання його розпочалися соціалістичні перетворення на ниві господарського будівництва. Адже на перший план, зазначав Володимир Ілліч, неодмінно висувається «...корінне завдання створення вищого, ніж капіталізм, суспільного укладу, а саме: підвищення продуктивності праці, а в зв'язку з цим (і для цього) її вища організація»². Партія враховувала, що побудова нового суспільства, якому притаманна суспільна власність на засоби виробництва, неодмінно викличе до життя нові форми організації праці.

Таку точку зору в цілому поділяв і Троцький. У доповіді на IX з'їзді РКП(б) «Про господарське будівництво» він, зокрема, заявив: «Організація праці є по суті організація нового суспільства, оскільки

¹ Ленін В. І. Чергові завдання Радянської влади // Повне збір. творів.— Т. 36. — С. 178

² Там же.— С. 176

кожне історичне суспільство є організацією праці»³. Викладені на з'їзді погляди Троцького на проблеми організації суспільної праці і виробництва в умовах перехідного періоду підтримала більшість тодішніх партійних керівників і його делегати. Сам Троцький активно відстоював їх у суперечках з своїми політичними опонентами. Так, полемізуючи з «лівими» комуністами, він на конференції московських комуністів у березні 1918 р. підкреслював, що Радянська влада, непереможна в політичному і воєнному відношенні, «...може спіткнутися на своїй власній нездатності впоратися з творчими організаційними завданнями»⁴. На відміну від «лівих комуністів» він у той період вважав, що перехід до соціалізму (змістом якого була організація праці і виробництва на нових засадах) буде здійснюватися поступово і охопить цілу історичну епоху.

Які ж методи пропонував Троцький для вироблення нових форм організації суспільної праці? Залежно від історичної ситуації вони різнилися між собою. У рамках досліджуваного нами часу можна виділити три періоди: 1) весна 1918 р., 2) період громадянської війни; 3) перші роки непу.

Основні положення концепції весни 1918 р. були викладені Троцьким у раніше згаданому виступі на конференції Московської партійної організації. В них відсутній майбутній надмірний радикалізм, їм не чужі принципи демократичного централізму. Зокрема, оратор не обійшов увагою такі актуальні питання, як оптимальне співвідношення колегіальності і єдиноначальності, мітингування і зміцнення трудової дисципліни. Вважаючи природним явищем, нормальною реакцією на вчорашнє безправ'я мас розгул мітингового демократизму і стихійної колегіальності в перші місяці Радянської влади, Троцький зазначав разом з тим, що це явище не є останнім словом господарського державного будівництва. Ідучи шляхом рятівного самообмеження, робітничий клас повинен ввести колегіальність і виборність (не відмовляючись від них повністю) у рамки економічної доцільності, що допускає єдиноначальність і використання буржуазних спеціалістів⁵.

Елементів анархії, притаманних демократизації економічного і суспільного життя, на його думку, варто було б без зайвої драматизації ситуації позбавлятися в ході зміцнення свідомої пролетарської дисципліни і розвитку творчої активності мас. Саме на їх активність робив навесні 1918 р. головну ставку Троцький, стверджуючи, що хоч революційні потрясіння тимчасово погіршили і без того тяжке економічне становище країни, але це повинно окупитися сторицею, коли робітничий клас, що прийшов до влади, стане проводити творчу господарську політику. Найважливішим фактором зміцнення трудової дисципліни він вважав формування у робітників як представників правлячого класу комуністичної моралі, почуття причетності до долі країни і революції, відповідальності за неї. Поряд з цим, на думку Троцького, повинні використовуватися і примусові засоби — трудові суди, обнародування в пресі прізвиськ ледарів, розкрадачів та інших порушників дисципліни, але пріоритет при цьому слід надавати виховним функціям⁶.

Навесні 1918 р. Троцький ще не аналізував проблему становлення нового господарського механізму як системи в цілому, конкретного господарського життя країни. Ґрунтовно зайнятися проблемами організації праці і матеріального виробництва йому довелося вже в роки громадянської війни та іноземної інтервенції, які докорінно змінили погляди Троцького, як й інших керівників партії, на форми і методи

³ Дев'ятий съезд РКП(б). Март-апрель 1920 года: Протоколы. — М., 1960. — С. 91.

⁴ Троцький Л. Труд, дисциплина, порядок спасут социалистическую советскую республику. — М., 1918. — С. 17.

⁵ Там же. — С. 16.

⁶ Там же. — С. 12, 22—23.

революційного творення. Особливо це позначилося на концептуальних положеннях Троцького. Адже набутий ним протягом 1918—1920 рр. досвід організаторської і господарської діяльності був пов'язаний з розв'язанням воєнних завдань як головою Реввійськради Республіки або як керівником залізничного транспорту, де воєнізовані форми і методи управління за тих умов були єдино можливими. Тому у нього сформувалися спрощені уявлення про те, що «...організація виробництва є організація людей для виробництва»⁷.

Ідеї мілітаризації праці захопили голову Реввійськради Республіки, він став надавати їм майже універсального значення, повірив у творчу силу насильства в сфері виробництва. В опублікованих ним 17 грудня 1919 р. у «Правде» тезах підкреслювалося, що раціональний розподіл робочої сили між різними галузями народного господарства, включаючи сільське господарство, може бути досягнутий шляхом точного її врахування, мобілізації і застосування. При цьому передбачалося, що поки зафіксована в Конституції 1918 р. загальна трудова повинність не стане нормою життя суспільства (що, на думку самого Троцького, відбудеться протягом життєдіяльності принаймні одного покоління), її здійснення «...повинне підтримуватися заходами примусового характеру, тобто, в кінцевому рахунку, збройною силою пролетарської держави»⁸.

З позицій сьогодення сказане викликає подив і неприйняття. Проте в умовах громадянської війни такі ідеї сприймалися як єдино можливі і доцільні для розв'язання найгостріших народногосподарських завдань. Саме про це йшлося, наприклад, на Катеринославській губернській партійній конференції (лютий 1920 р.), яка проходила під керівництвом Е. Й. Квірінга, Є. Б. Бош і С. К. Мініна. В рішеннях конференції наголошувалося, що тільки після перемоги над ворогами радянські республіки зможуть продуктивно розгорнути мобілізацію праці і застосування трудової повинності⁹.

Не можна не погодитися, що подібні погляди певною мірою відображали реальний стан речей. Адже йшлося про організацію праці в умовах жорстокої війни і різкого падіння технічного рівня виробництва, коли людська праця відігравала вирішальну роль навіть у тих галузях, які раніше були механізовані. Залучити робочу силу до виробництва в умовах товарного голоду, зубожіння ринку і небаченого падіння купівельної спроможності карбованця без запровадження трудової повинності було практично неможливо. Особливості перехідного від капіталізму до соціалізму періоду, писав В. І. Ленін ще навесні 1918 р., для підвищення продуктивності праці «...вимагають, з одного боку, щоб були закладені основи соціалістичної організації змагання, а з другого боку, вимагають застосування примусу, так щоб лозунг диктатури пролетаріату не осквернявся практикою киселеподібного стану пролетарської влади»¹⁰.

ІХ з'їзд РКП(б) схвалив політику «воєнного комунізму», складовою частиною якої була відповідна система заходів по організації суспільної праці і виробництва. Троцький, безумовно, був не тільки її палким прихильником, а й одним з головних теоретиків і пропагандистів, енергійно втілював її в життя. Проте звинувачувати особисто Троцького (і тільки його) в насаджуванні воєнізованих методів праці та їх наслідках, очевидно, немає належних підстав. Непереконливим видається нам, наприклад, твердження про те, що в умовах переходу від війни до миру Троцький виступив з ідеями «мілітаризації праці»

⁷ Троцький Л. Производственный союз железнодорожников и задачи транспорта: Доклад на 2-м Всероссийском съезде профессионального союза железнодорожников 21 июня 1920 г.— М., 1920.— С. 2.

⁸ Троцький Л. Д. Соч. — М.; Л., 1927.— Т. XV.— С. 11.

⁹ ПД ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 226, арк. 133.

¹⁰ Ленін В. І. Чергові завдання Радянської влади // Повне збір. творів.— Т 36 — С. 178.

і створення «трудових армій», які суперечили ленінським ідеям відмови від мілітаристських методів і використання економічних методів управління народним господарством¹¹.

Не Троцький був їх безпосереднім ініціатором. Ідею трудових мобілізацій у практичну площину фактично перевела VIII конференція РКП(б) (грудень 1919 р.), яка прийняла пропозицію О. І. Рикова про мобілізацію цивільного населення на заготовлю дров для залізничного транспорту¹². З кінця 1919 — початку 1920 р. почали систематично використовувати на трудовому фронті бійців частин Червоної Армії. Вперше таку ідею висунуло командування 3-ї армії (Д. Е. Гаєвський і М. С. Матіясеви́ч), розквартированої на Уралі. 10 січня 1920 р. воно надіслало на ім'я В. І. Леніна телеграму з пропозицією перетворити названу армію в трудову. Ідея була схвалена Володимиром Іллічем. За його пропозицією для розробки конкретних заходів по використанню армії на господарських роботах 13 січня була створена комісія в складі В. І. Леніна, Л. Б. Красіна, О. І. Рикова, М. П. Томського, Л. Д. Троцького, О. Д. Цюрупи¹³. Дещо пізніше подібні трудові армії були створені в інших регіонах країни, в тому числі на Україні. Тому непереконливими є послання деяких авторів саме на доповідь Троцького на IX з'їзді РКП(б) про господарське будівництво з метою показати його творцем крайніх методів організації праці.

Політика трудових мобілізацій і використання трудових армій була схвалена IX з'їздом РКП(б) і протягом року відображала офіційну лінію партії в питаннях організації господарського будівництва. На III Всеросійському з'їзді профспілок В. І. Ленін зазначав, що «...нижній момент всю увагу переносить на питання трудової дисципліни, на питання трудових армій...»¹⁴. Причому і в період переходу до мирного будівництва Володимир Ілліч визнавав за доцільне використання трудових армій, пропонуючи надати їх роботі планомірного характеру. В листі на ім'я заступника голови Реввійськрази Республіки Е. М. Скляньського від 30 травня 1921 р. він писав: «Треба обміркувати, підготувати, розробити систематичний план такого використання і проводити його неухильно»¹⁵. Особливе значення при цьому надавалося залученню армії до справи електрифікації країни.

До речі, не в політиці більшовицької партії належить шукати витоки ідей про мілітаризацію праці. В «Маніфесті Комуністичної партії» К. Маркса і Ф. Енгельса серед заходів, які мав здійснити пролетаріат після перемоги, названо утворення промислових армій¹⁶. Роком раніше Ф. Енгельс висловив цю ж думку в статті «Принципи комунізму»¹⁷.

У досліджуваній період, за свідченням відомого історика М. Покровського, мілітаризація охопила всі сфери життя, до народної освіти включно. Причини цього процесу він пояснював двома обставинами. По-перше, на той час вже стало очевидним, що сподівання на швидке здійснення пролетарських революцій на Заході і створення там соціалістичного господарства не справдилися. По-друге, швидка ліквідація білих фронтів, завершення громадянської війни вселяли надію на те, що так само швидко вдасться досягти успіхів і в господарському будівництві, якщо застосовувати воєнні прийоми¹⁸.

¹¹ Маслов Н. Н. Историко-партийная наука: современные проблемы, решения. — М., 1989. — С. 24—25.

¹² Восьмая конференция РКП(б): Протоколы. — М., 1961. — С. 188.

¹³ Див.: Ленін В. І. Телеграма Реввійськрази 3 армії // Повне збір. творів. — Т. 51. — С. 115, 400 (примітки).

¹⁴ Ленін В. І. Промова на III Всеросійському з'їзді професійних спілок 7 квітня 1920 р. // Повне збір. творів. — Т. 40. — С. 285.

¹⁵ Ленін В. І. Повне збір. творів. — Т. 52. — С. 233.

¹⁶ Див.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори. — Т. 4. — С. 430.

¹⁷ Див.: Там же. — С. 321.

¹⁸ Покровский М. Советская глава нашей истории // Коммунист. — 1988. — № 16. — С. 85.

В роки громадянської війни Троцький захоплювався ідеями мілітаризації праці, надмірно перебільшував роль насильства в історії. І все ж навіть у той період він не абсолютизував примус як єдиний метод господарювання (причому акцент робив не на державному, а на класовому, пролетарському примусі), а пропонував застосовувати одночасно агітаційні, організаційні заходи, використовувати елементи матеріального стимулювання (премії за ударну працю)¹⁹. Тому став можливим в кінцевому підсумку поворот Троцького до принципів нової економічної політики в 1921 р. Щоправда, як й іншим керівникам партії, йому цей крок дався нелегко. Вирішальним аргументом на цьому крутому історичному повороті стали селянські заворушення, що прокотилися майже по всій країні.

Визнавши необхідність і неминучість нової економічної політики, Троцький був послідовним в її практичному здійсненні. Однак не всі аспекти і потенціальні можливості непу були ним усвідомлені. Найбільш повно, на наш погляд, він оцінює регулюючу і творчу роль товарно-грошових відносин, ринку (погоджуваного з планом) у перехідний до соціалізму період. Меншою мірою Троцький сприймав демократичні тенденції, об'єктивно закладені в непу. Це зумовило його позицію в період дискусії про роль і завдання профспілок напередодні X з'їзду РКП(б).

В період переходу країни від «воєнно-комуністичного» господарювання до непу різко змінилися погляди і підходи Троцького до проблем соціалістичного будівництва. Він відмовився від ставки на голій ентузіазм і примус й почав орієнтуватися на економічні методи господарювання, основані на товарно-грошових відносинах. Відносно повно нова система його поглядів була викладена в доповіді «Нова економічна політика Радянської Росії і перспективи світової революції», зробленій на IV конгресі Комінтерну.

Переосмислюючи спрощені підходи і оцінки періоду «воєнного комунізму», Троцький визнавав, що вилучення лишків у селян і розподіл пайків були, по суті, заходами осадженої фортеці, а не соціалістичного господарювання. Заперечуючи противникам непу, які атакували його з «лівих» позицій, твердячи, нібито економічний розвиток країни йде від комунізму до капіталізму, він говорив: «Комунізму у нас не було. Не було у нас соціалізму і не могло бути»²⁰.

В доповіді на IV конгресі Комінтерну Троцький піддав аргументованій критиці господарський механізм «воєнного комунізму» за відсутність належної гнучкості, неефективність, бюрократизм, надмірний централізм, відсутність стимулів до продуктивної праці. Визнав він також той незаперечний факт, що згорання товарно-грошових відносин негативно вплинуло на ефективність суспільного виробництва. Після ліквідації ринку і системи кредиту кожний завод став схожий на телефонний апарат з відрізаними проводами, а бюрократичне управління народним господарством нівелювало особливості кожного підприємства, позбавляло можливості перевірки його продуктивності і вигідності²¹. І хоч Троцький кваліфікував непу як відступ у бік використання «...капіталістичних методів, тобто методів ринку»²², він оцінював цю політику як необхідну на даному етапі розвитку суспільства.

Ще раніше, на XI з'їзді РКП(б), Троцький висловлював сумніви відносно того, що всеохоплюючий єдиний господарський план зможе замінити ліквідовані в централізованому порядку ринок і конкуренцію. До речі, водночас він зазначав, що ще в лютому 1920 р., напередодні

¹⁹ Троцький Л. Организация труда: Доклад на IX съезде РКП(б).—М., 1920.—С. 14—15.

²⁰ Троцький Л. Новая экономическая политика Советской России и перспективы мировой революции.—М., 1923.—С. 12, 14, 19.

²¹ Там же.—С. 21, 22.

²² Там же.—С. 21.

IX з'їзду партії, вніс пропозиції про встановлення договірних відносин у промисловості і про доцільність переходу від розверстки до продовольчого податку, які тоді не були підтримані більшістю ЦК²³. Заслугує на увагу також висловлена Троцьким на з'їзді думка про суть партійного керівництва господарськими справами. Правляча партія, говорив він, не означає, що вона має безпосередньо управляти всіма деталями справи²⁴.

Отже, навіть ці факти (а їх можна навести ще багато) не вкладаються в стереотипне уявлення про Троцького як про довічного апостола «воєнного комунізму». Він сприйняв неп, але вважав, що ця політика не може бути постійною, а повинна бути замінена іншою в процесі побудови соціалістичного суспільства. При соціалізмі народне господарство, вважав він, розвиватиметься на основі єдиного плану, при дотриманні необхідної пропорціональності галузей, значної автономії складових частин економіки, що функціонує під загальнонаціональним, а потім світовим контролем²⁵. Проте, щоб досягти цієї дещо абстрактної мети, в перехідний період необхідно повною мірою використати механізми риночної економіки. Щоб кожне підприємство стало складовою клітиною єдиного соціалістичного організму, який планомірно функціонує, необхідна тривала підготовка, в ході якої воно має навчитися самостійно орієнтуватися на ринку. В цьому, на думку Троцького, була мета нової економічної політики: якщо її політичне значення полягало в наданні певних привілеїв селянству, то «*ніж не менше* її значення як неминучого етапу в розвитку державної промисловості при переході від капіталістичного господарства до соціалістичного»²⁶.

Неп, підкреслював Троцький, передбачає конкуренцію підприємств державної промисловості з приватними, і тільки таким чином можна навчитися добре працювати. Іншим шляхом досягати цього неможливо, оскільки не допоможуть «... ні апріорний господарський план, висиджений у канцелярії, ні абстрактна комуністична проповідь»²⁷. В умовах непу, вважав він, належить пройти стадію «первісного нагромадження капіталу». Кошти на індустріалізацію, з його точки зору, могли бути одержані шляхом встановлення монополії зовнішньої торгівлі, за рахунок прибутків від легкої промисловості, податків на приватну промисловість і на селян, митних прибутків тощо²⁸.

Неоднозначною була позиція Троцького і з питання про «перекачування» частини засобів з інших галузей промисловості у важку індустрію, яке трактується в літературі лише в негативному плані. Дійсно, він не раз пропонував як ефективний засіб одержання коштів для індустріалізації збільшення розміру сільськогосподарського податку. Проте не завжди такі пропозиції були спрямовані на бездумне «пограбування» селянства, інколи вони мали тактичний характер. До того ж деякі висловлювання Троцького контрастують з стереотипними уявленнями про усталеність його айтиселянських поглядів. Наприклад, на XII з'їзді РКП(б) він критично оцінив пропозицію Ю. Ларіна підвищити на 20% розмір податку на селянство. «Помилка тов. Ларіна, — зазначав Л. Д. Троцький, — не в тому, що він говорить: «податки в даний час необхідно підвищити на 20%»; це — питання практичне, потрібно з олівцем підрахувати, до якої межі можна підвищувати, щоб селянське господарство могло зростати, щоб селянин у наступному році став заможнішим. Проте якщо з цього підвищення зробити «платфор-

²³ XI съезд Российской Коммунистической партии (большевиков) : Стеногр. отчет по бюджетам съезда. — Киев, 1922. — С. 148.

²⁴ Там же. — С. 80.

²⁵ Троцкий Л. Новая экономическая политика Советской России и перспективы мировой революции. — С. 15.

²⁶ Там же. — С. 22.

²⁷ Там же. — С. 23.

²⁸ Там же. — С. 22, 28.

му», то вона досить несподівано може перетворитися на платформу класу проти класу»²⁹.

Грунтовно питаннями організації промислового виробництва в умовах нової економічної політики Троцький займався у 1923 р. На XII з'їзді партії він зробив доповідь «Про промисловість», пізніше видану окремою брошурою під назвою «Основні питання промисловості». У ній основна увага приділялася підвищенню ефективності роботи промисловості, особливо зниженню собівартості її продукції. На важливості якнайшвидшого зв'язання останньої проблеми Троцький наголошував у зв'язку з так званими «ножицями» цін на продукцію промисловості і сільського господарства. Шляхи зниження собівартості промислової продукції і цін на неї він вбачав у режимі суворой економії, скороченні штатів, науковій організації праці, концентрації виробництва, терміновому налагодженні звітності і калькуляції («не можна вести господарство з погашеним ліхтарем») ³⁰.

Питання собівартості було одним з тих, від правильного розв'язання якого безпосередньо залежала і ефективність радянської промисловості, і взаємовідносини між класами. Усвідомлюючи це, Троцький записав у підготовчих матеріалах до доповіді на XII партійному з'їзді: «Переможною може бути лише така промисловість, яка дає більше, ніж споживає. Промисловість, яка живе за рахунок бюджету, тобто за рахунок сільського господарства, не могла б створити стійкої і довготривалої опори для пролетарської диктатури»³¹. Ця фраза була включена і в затверджену з'їздом резолюцію «Про промисловість»³².

Розглядаючи загалом проблеми організації промислового виробництва, Троцький звертав увагу на безпеку самоізоляції від світового ринку, що привела б до затримки економічного розвитку Радянського Союзу³³, наголошував на необхідності підготовки кадрів спеціалістів. Напередодні XII з'їзду партії він, зокрема, писав: «Навчання техніці повинно бути для нового покоління не тільки питанням спеціалізації, а й справою революційного обов'язку. Весь той ентузіазм, який витрачається раніше робітничою молоддю на революційну боротьбу, повинен спрямовуватися на оволодіння наукою і технікою. Необхідно, щоб студент, який недбало ставиться до занять, заслуговував до себе такого ж ставлення, як дезертир і штрейкбрехер у боротьбі з буржуазією»³⁴.

Великого значення надавав Троцький проблемам планування господарського розвитку країни, особливо промисловості. Саме в цьому наочно простежується еволюція його поглядів на питання організації праці при соціалізмі. У роки громадянської війни він був прихильником жорсткого планування. Необхідною складовою частиною господарських планів, на його думку, повинен бути розподіл робочої сили. Так, на III Всеросійському з'їзді Рад народного господарства він поставив питання про необхідність «спр'язки» трудової повинності до загального господарського плану³⁵. Такі погляди були характерні для того часу і знайшли відображення у відповідних партійних документах, зокрема в резолюції IX з'їзду РКП(б) «Про чергові завдання господарського будівництва»³⁶.

Разом з тим слід зазначити, що принцип централізму в управлінні промисловістю, яким керувалися у роки громадянської війни в рамках

²⁹ Дванадцятий съезд РКП(б) : Стеногр. отчет.— М., 1968.— С. 322.

³⁰ Там же. С. 331—332.

³¹ Тезиси по промышленности тов. Троцкого, одобренные ЦК партии: / Материалы к XII Всероссийскому съезду РКП(б).— Пг., 1923.— С. 5.

³² Дванадцятий съезд РКП(б) : Стенограф. отчет.— С. 676.

³³ Троцкий Л. К социализму или капитализму: / Анализ советского хозяйства и тенденции его развития.— М., Л., 1925.— С. 23—24.

³⁴ Тезиси по промышленности тов. Троцкого, одобренные ЦК партии.— С. 20—21.

³⁵ Троцкий Л. Речь на III Всероссийском съезде Советов народного хозяйства.— М., 1920.— С. 7.

³⁶ Девятый съезд РКП(б) : Стеногр. отчет.— С. 404—417.

політики «воєнного комунізму», трактувався Троцьким не прямолінійно і примітивно, як зображалося в літературі. Ще в 1920 р. він намагався знайти оптимальне співвідношення між управлінням «зверху» і управлінням на місцях. Організаційне завдання полягає в тому, писав він у підготовчих матеріалах до IX з'їзду партії, щоб, зберігаючи і розвиваючи вертикальний централізм по лінії главків, узгоджувати його з горизонтальною супідрядністю підприємств по лінії господарських районів, де підприємства різних галузей промисловості і різного господарського значення змушені жити всіма й тими ж джерелами місцевої сировини, транспортних засобів, робочої сили та ін.³⁷

Заслугують на увагу також погляди Троцького з ряду інших проблем управління промисловістю в їх регіональному аспекті. Так, він пропонував надати значну самостійність господарським органам великих, особливо віддалених від центра, районів — Сибіру, Уралу, Кавказу, Туркестану, Українсько-Донецькому регіону. З метою підвищення зацікавленості населення в розвитку місцевої промисловості Троцький вважав за можливе і доцільне розраховуватися з працюючими, а також за постачання сировини товарами місцевого виробництва³⁸.

Інша річ, що за умов проведення політики «воєнного комунізму» і відповідного господарського механізму реалізувати пропозиції, спрямовані на деяке послаблення централізації в управлінні економікою, було практично неможливо. Однак самі по собі наведені вище міркування не позбавлені здорового глузду і практичної доцільності навіть стосовно умов сьогодення.

Якщо узагальнити його погляди на проблему становлення соціалістичного планування в ті роки, можна сформулювати два принципових положення, які лежать в їх основі: 1) план повинен визирати поступово, протягом певного історичного періоду; 2) він має народжуватися не в кабінетах, а в гущі економічного життя в процесі вивчення і узагальнення практичного досвіду. В підготовчих матеріалах до IX з'їзду РКП(б) названі принципи накреслені досить чітко. З цього приводу на початку 1920 р. Троцький писав, що, тільки вносячи на основі досвіду постійні корективи, посилюючи і розвиваючи зв'язок між підприємствами на місцях, встановлюючи найкоротші відстані для перекидання матеріалів і готових продуктів, знаходячи найкращі способи використання наявної в районі робочої сили всіма підприємствами міста, губернії, області, радянське господарство перейде від нинішніх форм централізму, що несуть на собі сліди капіталістичних трестів, до справді соціалістичного централізму, який охоплює єдиним планом господарство в усіх його галузях і всіх частинах країни³⁹.

Практичне розв'язання цього завдання зайняло значно більше часу, ніж вважали спочатку. Нині, зазначав Троцький наприкінці 1920 р., у нас відсутній не тільки єдиний план, але й немає апарату вироблення і втілення в життя такого плану⁴⁰. З цього висновку народилася пізніше пропозиція про надання законодавчих функцій Держплану, підтримана В. І. Леніним⁴¹.

У перші роки непу система поглядів Троцького на організацію планової роботи не зазнала суттєвих змін. Він лише включив у неї як новий елемент госпрозрахункові відносини і визнав, що шлях до становлення єдиного народногосподарського плану буде тривалим⁴².

³⁷ Проект т. Троцького «Очередные задачи хозяйственного строительства» (к IX съезду партии). — С. 3—4.

³⁸ Там же. — С. 4.

³⁹ Там же. — С. 5.

⁴⁰ Троцький Л. К VIII съезду Советов: Путь к единому хозяйственному плану. — 1920. — С. 8.

⁴¹ Див.: Ленін В. І. Про надання законодавчих функцій Держплану // Повне збір. творів. — Т. 45. — С. 332, 333.

⁴² Троцький Л. Новая экономическая политика Советской России и перспективы мировой революции. — С. 15.

У теорії і практиці соціалістичного планування в перехідний період Троцький особливого значення надавав товарно-грошовим відносинам, які, на його думку, давали можливість ефективно вести облік трудових і матеріальних витрат, підводити надійний фундамент під господарську діяльність. Торкаючись питання організації роботи залізниць, він підкреслював у виступі на IV конгресі Комінтерну, що тільки на основі бухгалтерського балансування різних частин залізничного транспорту в поєднанні з таким же балансуванням інших галузей народного господарства можливе вироблення методів соціалістичного обліку і нового господарського плану⁴³. Конкретні питання функціонування залізниць на даному етапі розвитку радянського суспільства, говорив Троцький, не можуть розв'язуватися інакше, як шляхом встановлення плати за перевезення, правильної бухгалтерії і правильної комерційної калькуляції. Саме на такій основі, вважав він, можна, не роблячи грубих помилок, визначити, які лінії належить розгорнути, а які ліквідувати. який рухомий склад і робочий персонал необхідні на даній залізниці тощо⁴⁴.

Один з найважливіших висновків щодо організації планової діяльності, зроблений Троцьким у перші роки непу, зводився до того, що планування повинно бути гнучким, план — приблизним, позбавленим директивності періоду «воєнного комунізму». Джерелом гнучкості має стати поєднання довготривалого і поточного, оперативного планування. Погодження перспективного передбачення з поправками, які вносяться практикою господарського розвитку країни, на думку Троцького, є тим постійним, безперервним плануванням маневрового характеру, близьким до роботи, яку здійснює Морган з його штабом у масштабах монополії⁴⁵. Щоправда, автор підкреслював принципову різницю між монополією і народним господарством цілої країни.

У плановій роботі, попереджав Троцький, можуть бути допущені дві найбільш типові помилки. Перша з них — спроба планування в тій сфері, яка економічно для цього ще не дозріла, що на практиці неминуче призведе до ліквідації самостійності господарських одиниць, гальмування економічного життя. Друга помилка — пряма протилежний характер — полягала у відставанні з плануванням в тих галузях, де воно об'єктивно краще, економічніше, ніж ринок, сприяло регульованню виробництва і розподілу⁴⁶. Попередження Троцького щодо хибності форсованого планування згодом повністю підтвердилися.

До речі, наприкінці 20 — у 30-х роках Сталін використав чимало пропозицій Троцького щодо методів розв'язання проблем організації соціалістичного виробництва. Сталінська концепція соціалізму фактично містила троцькістські уявлення про творчу силу примусу в сфері виробництва як засобу його форсованого розвитку, організації суспільного життя. В ній, по суті, викладені ті ж принципи жорсткого централізму в управлінні виробництвом, непомірного адміністрування. Були запозичені міркування Троцького відносно поповнення джерел розвитку промисловості переважно за рахунок посилення економічного визиску селянства. Щоправда, ці погляди Троцький здебільшого сповідував в умовах «воєнного комунізму».

Праці Троцького періоду 1924—1925 рр. (наприклад, «Новий курс», «До соціалізму чи капіталізму» та ін.) не дають підстав стверджувати, що їх автор виступав проти нової економічної політики. Поки непу не буде замінено «новітньою економічною політикою»⁴⁷ він визнавав за необхідне використовувати закони ринку, товарно-грошових відносин в організації виробництва. Троцький певною мірою був спів-

⁴³ Там же.— С. 21.

⁴⁴ Там же.

⁴⁵ Троцький Л. Д. Основные вопросы промышленности.— М., 1923.— С. 32, 34.

⁴⁶ Там же.— С. 33.

⁴⁷ Там же.— С. 37.

автором політики індустріалізації, яка проводилася майже до кінця 20-х років. Мається на увазі, зокрема, розширення планових засад у розвитку промисловості, нагромадження основної частини засобів для цього за рахунок запровадження наукової організації праці і раціоналізації виробництва, зняження собівартості продукції, зростання продуктивності праці, режиму економії. В цьому, як не дивно, він був близький до М. І. Бухаріна і О. І. Рикова, хоч і розмовляли вони різними мовами. Розходження між Троцьким і більшістю інших керівників партії з давніх проблем мали переважно тактичний характер. Очевидно, правий І. Клямкін, стверджуючи, що навіть наприкінці десятиліття «лівизна» Троцького обмежувалася рамками непу⁴⁸.

Аналіз поглядів Троцького на проблему організації праці і виробництва в умовах переходу від капіталізму до соціалізму, викладених ним у період з жовтня 1917 до кінця 1923 р., показує, що поряд з принциповими помилками, волюнтаристськими прожектами і спірними положеннями в них було чимало конструктивних ідей.

Знання, досвід і великі організаторські здібності Троцького могли б бути використані значно ефективніше для соціалістичного будівництва (як це мало місце при житті В. І. Леніна), якби в другій половині 20-х років і пізніше в керівництві партії не склалася нездорова обстановка, не почалася безпринципна боротьба за особисту владу. В. І. Ленін, вважаючи найголовнішими інтереси справи, умів підтримувати нормальні контакти з людьми, які вирізнялися не тільки індивідуальними особливостями характеру, а й несхожістю думок. Неминучі розходження в оцінках і підходах до тих чи інших явищ і процесів суспільного життя він не абсолютизував, не накопичував образ.

Загальновідомо, наприклад, що з Л. Д. Троцьким у В. І. Леніна були серйозні розходження з питань ролі й завдань профспілок у соціалістичному будівництві, керівництва залізничним транспортом та ряду інших. Проте це не перешкодило пізніше уже тяжко хворому В. І. Леніну звернутися саме до Троцького з проханням відстоювати в ЦК партії його позиції з національного питання і питання про монополію зовнішньої торгівлі⁴⁹. Показово також, що тих, кому питання про нову економічну політику було недосить ясним, В. І. Ленін відсилав до свого виступу, а також до виступу Троцького на IV конгресі Комуністичного Інтернаціоналу⁵⁰.

Суть поглядів Троцького на проблему організації суспільної праці і виробництва в умовах перехідного періоду, його особисті, нерідко корисливі цілі, які він переслідував у ході боротьби за відстоювання тих чи інших позицій з даного питання, потребують сьогодні більш глибокого і об'єктивного, ніж раніше, дослідження. Надто помітною постає у історії нашої країни і партії був Л. Д. Троцький, щоб говорити про нього мимохідь, замазуючи чи фальсифікуючи пов'язані з ним факти і події.

Одержано 26.04.89.

Предпринята попытка системного анализа взглядов Л. Д. Троцкого на проблемы социалистической организации труда. Прослеживаются причины и суть трансформации этих взглядов в условиях перехода от политики «военного коммунизма» к нпу.

⁴⁸ Новый мир.— 1987.— № 11.— С. 187.

⁴⁹ Див.: Ленін В. І. Лист Й. В. Сталіну для членів ЦК РКП(б) // Повне збр. творів.— Т. 45.— С. 323—324; Ленін В. І. Л. Д. Троцькому // Там же.— Т. 54.— С. 329.

⁵⁰ Див.: Ленін В. І. Російській колонії в Північній Америці // Там же.— Т. 45. С. 284.

Я. М. Сєрщев (Київ), С. П. Стельмах (Київ)

Просвітительська діяльність М. А. Тулова на Україні

Автори розповідають про життєвий шлях Михайла Андрійовича Тулова — самобутнього вченого-філолога, про його участь у суспільно-політичному житті України, плодотворну діяльність на ниві народної освіти.

Багатогранна діяльність Михайла Андрійовича Тулова на ниві народної освіти в 50—70-х роках ХІХ ст. у сучасній літературі ще не знайшла свого відображення¹. Належним чином не оцінені наукові праці цього самобутнього вченого-філолога, його активна участь у суспільно-політичному житті України, зокрема, в роботі київської громади й створенні Історичного товариства Нестора-літописця, першим головою якого він був.

М. А. Тулов народився 8 листопада 1814 р. у збіднілій дворянській сім'ї у Житомирі, де пройшли його дитячі й юнацькі роки. Після закінчення в 1834 р. гімназії Тулов подає прохання дозволити йому скласти іспити для вступу на юридичний факультет новоствореного університету св. Володимира у Києві. Однак, витримавши напружений вступний марафон, він був зарахований казеннокоштным студентом 1-го відділення філософського факультету, де профілюючими дисциплінами були філософія, класична філологія, російська словесність, загальна та російська історія². На формування майбутніх наукових інтересів Тулова особливий вплив мав перший декан і професор російської словесності, вчений-енциклопедист М. О. Максимович, чії лекції високого цінили студенти і які збирали велику аудиторію. Річні іспити засвідчили, що природжена обдарованість і наполегливість допомогли Михайлу Андрійовичу стати найкращим студентом факультету. Можливо, якби не запальний характер юнака, що підживлювався загальною обстановкою, яка склалася в студентському середовищі, він не мав би особливих ускладнень.

І Тулов поринув у вир студентського життя. В стінах закладу міцніли антиурядові настрої, виник таємний гурток П. Боровського. «Співдружність польського народу» організувала там свій осередок. Крім студентів-поляків до його складу входили також українці, наприклад, О. Чорний — товариш Тулова по Житомирській гімназії³. Спроба царського уряду створити з викладачів і студентів Київського університету «розумову фортецю поблизу військової» не дала бажаного результату. Інспектор неодноразово суворо карав Тулова. Врешті-решт, виправити непокірного юнака взявся сам попечитель Київського учбового округу Е. фон Брадке, якого вразив його «зарозумілий характер та зухвалість проти свого безпосереднього начальства». Заручившись підтримкою міністра народної освіти С. С. Уварова, він 25 травня 1837 р. запропонував раді університету виключити студента 3-го курсу Тулова на рік і направити на «перевиховання» вчителем приходського училища «під нагляд благонадійного штатного доглядача»⁴.

Михайло був змушений на цей строк залишити університет, друзів, їсти нелегкий хліб учителя Остерського приходського училища Чернігівської губернії. На думку директора училища губернії, він ви-

¹ Булахов М. Г. Восточнославянские языковеды: Библиографический словарь.— Минск, 1976.— Т. 1.— С. 279.

² Держ. арх. м. Києва (далі — ДАМК), ф. 16, оп. 276, 1835, спр. 357, арк. 5, 158.

³ Сергієнко Г. Я. Суспільно-політичний рух на Україні після повстання декабристів (1826—1850).— К., 1971.— С. 141; Марахов Г. И. Социально-политическая борьба на Украине в 20—40-е годы XIX века.— Киев, 1979.— С. 95.

⁴ ДАМК, ф. 16, оп. 275, 1838, спр. 129, арк. 1—2, 8 зв.

конував свої обов'язки «ретельно і добре», що дало йому можливість продовжити навчання в університеті. Влітку 1839 р. після одержання почесного диплома кандидата Тулова призначають старшим вчителем російської словесності Вінницької гімназії, а через рік переводять до Ліцею юридичних наук кн. Безбородька в Ніжині, де він читав курси теорії російської словесності й історії російської літератури. Готуючи лекції, він спирався на праці свого наставника — М. О. Максимовича⁵. Після захисту магістерської дисертації у 1844 р. в Київському університеті його затвердили професором російської словесності. Серед учнів Тулова був у майбутньому відомий історик І. В. Лашніков, чие багання продовжити навчання в Київському університеті Михайло Андрійович всіляко підтримував. Після його закінчення І. В. Лашніков протягом 15 років працював у Ніжинському ліцеї⁶.

Педагогічний і організаторський талант Тулова виявився після затвердження його у травні 1853 р. директором Немирівської гімназії, однієї з найбільших у Київському учбовому окрузі, в якій навчалися понад 400 дітей. Під його керівництвом вона стала найкращою в окрузі за рівнем організації навчального процесу і високою якістю знань учнів. Саме тому попечитель округу М. Р. Робіндер у 1857 р. запропонував міністру призначити Тулова інспектором казенних училищ, відзначивши, що він «може з великою користю для справи зайняти це місце»⁷.

Ця посада давала можливість активно впливати на розвиток народної освіти на Правобережній Україні, на поширення мережі закладів, насамперед, початкових шкіл для народу. Водночас цей пост вимагав досконального знання всіх навчальних закладів округу, особливостей навчального процесу, піклуватися про підготовку вчителів, забезпечення шкіл посібниками, приладдям тощо. Пізніше свої багаторічні спостереження Тулов поклав в основу повісті «Гимназическая переписка», яку журнал «Основа» почав друкувати в 1861 р. під псевдонімом «Іван Лінейкін». Реалістичне зображення дійсного стану народної освіти викликало незадоволення царських сановників. Тому повністю твір побачив світ лише в 1881 р. — спочатку у «Вестнике Европы», а потім і окремою книжкою⁸.

У вересні 1858 р. попечителем Київського учбового округу був призначений видатний російський вчений і педагог М. І. Пирогов. Починається новий етап у житті Михайла Андрійовича, пов'язаний з активною участю в реорганізації системи народної освіти в окрузі. В «Гимназической переписке» Тулов розглядав цей час, як «епоху в історії російської школи». Він вважав, що якби Пирогову було доручено реформу школи, «то ми мали б школу, спрямовану на те, щоб розвивати в учнів любов до освіти і готувати їх до дійсно серйозних наукових занять»⁹. Тулов підтримав пропозиції вченого і допоміг йому створити педагогічну семінарію при Київському університеті в 1858—1859 рр. Як досвідчений педагог-практик брав участь у роботі конкурсних комісій на заміщення посад учителів гімназій, іспитів на право викладання в навчальних закладах тощо.

Михайло Андрійович був особисто знайомий з багатьма київськими педагогами — організаторами недільних шкіл (1859—1862 рр.) і активно підтримував їх почини. Незважаючи на велику завантаженість, у квітні 1860 р. він звернувся до помічника попечителя округу І. Г. Міхневича з проханням дозволити йому читати публічні лекції з теорії мо-

⁵ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 707, оп. 20, 1853, спр. 98, арк. 23 зв.—24.

⁶ Киреева Р. А. Изучение отечественной историографии в дореволюционной России с середины XIX в. до 1917 г.— М., 1983.— С. 31—32.

⁷ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 707, оп. 23, 1857, спр. 86, арк. 1.

⁸ Лінейкин Иван. Гимназическая переписка, собранная бывшим инспектором Татаровской гимназии Иваном Линейкиным с дополнениями, почерпнутыми из юридической практики судебного следователя Петра Линейкина.— К., 1881.

⁹ Там же.— С. 109.

ви і поезії, що входило в коло його наукових інтересів. Михайло Андрійович хотів особисто допомогти недільним школам. Їх програму відправили до міністерства народної освіти, звідки вона повернулася тільки через кілька місяців з резолюцією, яка вимагала попереднього її затвердження радою університету св. Володимира.

Це викликало здивування навіть Міхневича, який написав олівцем на полях цього листа: «Ніколи не передають в раду, а завжди міністерство дозволяло»¹⁰. Тулов зміг почати читати лекції тільки восени 1860 р. Можливо, одним із слухачів вченого у той час був студент I го курсу Київського університету П. Г. Житецький — в майбутньому визначний український вчений-філолог, чийм науковим керівником і poradником у житті став М. А. Тулов¹¹.

В його діяльності на посаді інспектора питання відкриття нових шкіл займали чільне місце. Весною 1862 р. йому доручили заснувати такі заклади на Правобережжі згідно з особистим розпорядженням Олександра II. Чесність вченого, відданість справі високо оцінювали сучасники, для яких його ім'я було «запорукою успіху покладеного на нього доручення»¹².

І ось наслідок — у 1863 р. лише в Київській губернії було відкрито понад 20 шкіл¹³.

У наступні роки Михайло Андрійович особливо турбувався про підготовку вчителів народних шкіл і заснування учительської семінарії. Для цього в червні 1863 р. його відряджають за кордон строком на 4 місяці з «педагогічною метою». Попечитель Ф. Ф. Вітте писав міністру народної освіти О. В. Головніну, що Тулов добре знайомий з місцевими умовами, ревно займається справами народної освіти. Тому його відрядження «могло б принести велику користь справі всенародної освіти, особливо у тутешньому краї...»¹⁴. Під час цієї поїздки Михайло Андрійович мав намір розібратися у структурі та будові учительських семінарій і народних шкіл Пруссії, Саксонії, Швейцарії, «слов'янських провінцій Австрійської імперії». 600 крб. були виділені Тулову для закупівлі сучасних наочних посібників (глобусів, карт, макетів), необхідної для вчителів педагогічної та методичної літератури¹⁵.

У березні 1865 р. він став помічником попечителя Київського учбового округу¹⁶. Це був один з найбільш напружених, насичених подіями (водночас і трагічний) період життя Михайла Андрійовича. Усунення ліберального Головніна і призначення Д. А. Толстого у квітні 1866 р. міністром народної освіти свідчило про зміну курсу у внутрішній політиці царизму. Його реакційність найбільш послідовно виявилася у галузі народної освіти. Новий міністр писав: «За твердим переконанням моїм у тому тільки випадку можна сподіватися досягнути надійних результатів по предмету початкової освіти народу, якщо Міністерство народної освіти діятиме у тісній згоді з духовенством»¹⁷. Замість Ф. Ф. Вітте попечителем Київського учбового округу було призначено генерал-лейтенанта П. О. Антоновича.

Він активно втілював у життя політику міністерства, яка полягала у підпорядкуванні всіх початкових народних шкіл на Правобережжі духовенству, в їх реорганізації за «Положенням про народні училища в губерніях Київській, Подільській і Волинській» (1869 р.) в одноклас-

¹⁰ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 707, оп. 26, 1860, спр. 189, арк. 1—1 зв., 3—3 зв.

¹¹ Плячінда В. П. Павло Гнатович Житецький.— К., 1987.— С. 66, 117—118.

¹² Барсов Н. Школи на Волині в Подоллі в 1862 году.— СПб., 1863.— С. 76.

¹³ Поліщук М. С. Стан початкової освіти на Правобережній Україні в 60—90-х роках XIX ст. // Укр. іст. журн.— 1971.— № 3.— С. 71.

¹⁴ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 707, оп. 29, 1863, спр. 126, арк. 3 зв.

¹⁵ Там же, арк. 5, 7—7 зв.

¹⁶ Там же, оп. 31, 1865, спр. 150, арк. 2.

¹⁷ Оржеховский И. В. Из истории внутренней политики самодержавия в 60—70-х годах XIX века.— Горький, 1974.— С. 141.

ні й двокласні училища, в насаджуванні в гімназіях ідей класицизму тощо. Тулов був противником цих заходів, вбачаючи в них спробу ліквідувати прогресивні починання початку 60-х років. «Я не знаю,— підкреслив він,— що робить більше зла: церковноприходські школи, які не вчать народ нічому, чи теперішня система шкільного навчання, яка вимагає латині й не дозволяє проникнути у світ учасних і учнів знанням позитивним...»¹⁸.

У ті роки Тулов брав активну участь у суспільно-політичному житті Києва. Михайло Андрійович підтримував рух прогресивної української інтелігенції за розвиток національної школи й культури. У своїх записках він писав: «В питанні про малоросів, з моєї точки зору, справа йде не про визнання власне чобіт, дьогтю й волів, а про визнання принципу місцевої автономії взагалі... Для мене це питання не місцеве, а державної необхідності в Росії, я є тут не дьогтярний патріот і завзятий захисник власне місцевих прав і особливостей, а людина, яка дорожить вірною політикою своєї батьківщини — Росії, і бажає їй користі. Не я винен, що цього... не можуть збагнути пани міністри й державні люди з газетчиків...»¹⁹.

Прогресивні погляди Тулова, невтомні наукові пошуки, багаторічна самовіддана праця на ниві народної освіти створили йому величезний авторитет серед наукової громадськості Києва. Разом з І. П. Хрущовим, В. С. Іконниковим він став одним із засновників Історичного товариства Нестора-літописця (а ініціатором був перший ректор університету М. О. Максимович). Під час вшанування вченого з нагоди 50-річного ювілею наукової діяльності у Києві в 1871 р. серйозно пролунала його давня ідея, яку швидко підхопили й почали активно втілювати у життя. Треба було згуртувати всі національні сили й створити кращі умови для розвитку наукових досліджень з історії краю, літератури, мови та фольклору.

Після затвердження 24 листопада 1872 р. статуту історичного товариства на першому засіданні у грудні Михайла Андрійовича обрали його головою²⁰. Урочисте відкриття відбулося 14 січня 1873 р. Однак Тулов, частково через хворобу, а також напружену роботу в управлінні учебного округу, не зміг багато часу відводити справам товариства. Попечитель П. О. Антонович нерідко був відсутнім, перекладаючи керівництво округом на плечі Тулова. У грудні 1873 р. Михайло Андрійович надіслав листа до товариства, в якому звернувся з проханням звільнити його від обов'язків голови. Його місце зайняв В. С. Іконников, з ім'ям якого пов'язаний новий етап у діяльності цієї організації.

Незалежний погляд Тулова на питання розвитку освіти у краї, активна участь у громадському житті призводили до конфліктів з Антоновичем. Незгода з офіційним курсом у цій сфері стала поважною причиною відставки Михайла Андрійовича у серпні 1873 р. Він наважився на цей крок, незважаючи на скрутне матеріальне становище його багатодітної сім'ї, а також не дочекавшись підвищення пенсії за вислугу 35 років²¹.

Відтепер Тулов увесь вільний час присвячував науковим заняттям, надолужуючи те, чого не зміг зробити за роки служби. До написаних раніше праць («Руководство к познанию родов, видов и форм поэзии» (1853), «Обозрение лингвистических категорий» (1861), «Очерки истории языкознания» (1869) у 1874 р. додалася ще одна — «Об элементарных звуках человеческой речи и русской азбуке». Через рік

¹⁸ Відділ рукописів Центр. наук. біб-ки ім. В. І. Вернадського АН УРСР (далі — ВР ЦНБ АН УРСР), ф. 1, спр. 49642, арк. 5 зв.

¹⁹ Там же, арк. 9 зв.

²⁰ Дашкевич Н. П. Историческая записка о возникновении и деятельности Исторического общества Нестора-летописца по январь 1898 г. // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. — 1899. — Кн. 13. — С. 20, 22, 28.

²¹ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 707, оп. 39, 1873, спр. 140, арк. 1—1 зв., 12, 36—44 зв.

виходить його «Русский букварь», який був рекомендований для використання у школах і витримав три видання. У 1876 р. Тулов написав і передав цензурному комітетові працю «Шесть малорусских басен Леонида Глибова с грамматическими замечаниями о малорусском правописании», яка, незважаючи на дозвіл цензури, так і не побачила світ²². У 1879—1880 рр. у Воронежі Михайло Андрійович видав два такі дослідження: «О малорусском правописании» та «О малорусском произношении». Увагу сучасників привернула його праця «О процессе поэтического творчества» (1881), яка становить певний інтерес і сьогодні²³.

У творчості Тулова значне місце займали проблеми педагогіки й розвитку освіти. Деякі педагогічні праці вченого були опубліковані, інші — так і залишилися в рукописах²⁴. Михайло Андрійович піддав критиці систему освіти в Росії, розподіл загальноосвітньої школи на класичну й реальну. Він твердив, що насадження класицизму не відповідало справжньому поклику школи — виховувати в учнів «любов до науки, до праці». Тулов обстоював думку, що загальноосвітня школа повинна бути одна для всіх: спеціальну ж освіту можуть давати спеціальні училища²⁵. Він виступав як учень і продовжувач ідей М. І. Пирогова.

11 травня 1882 р. Михайла Андрійовича не стало. Похований він у Києві на Байковому кладовищі. «Кращі люди у наші дні відходять на вічний спокій,— писав з приводу смерті Тулова його учень П. Г. Житецький.— Це велика втрата для друзів правди і чесної думки». М. А. Тулов віддавав свої сили просвіті українського народу, науці. Як міг, підтримував усі прогресивні починання, боровся проти невігластва царських чиновників, турбуючись про інтереси справи.

Одержано 29.06.89.

Авторы рассказывают о жизненном пути Михаила Андреевича Тулова — самобытного ученого-филолога, об его участии в общественно-политической жизни Украины, плодотворной деятельности на ниве народного просвещения.

²² Там же, ф. 294, оп. 1, 1876, спр. 130, арк. 53 зв.—54.

²³ П л а ч и н д а В. П. Вказ. праця.— С. 118.

²⁴ ВР ЦНБ АН УРСР, ф. 1, спр. 49643; ф. 1, спр. 49650; ф. 11, спр. 326.

²⁵ Тулов М. Несколько слов о брошюре князя Васильчикова «Письмо министру народного просвещения графу Толстому».— К., 1876.— С. 4—5, 9, 15.

З досліджень у галузі спеціальних історичних дисциплін

М. Ф. Дмитрієнко (Київ), І. Н. Войцехівська (Київ)

Маргіналії й маргіналістика

Вперше у вітчизняній історіографії дається визначення маргіналістики як спеціальної історичної дисципліни, а також розкривається значення, що його має для досліджень з історії вивчення різного роду маргіналій — записів на чистих полях книг і рукописів (дарчих, вкладних, власницьких, читацьких і т. д.). Запропоновано їх класифікацію, показано роль закладеного в них інформативного потенціалу для розвитку досліджень у галузі інших дисциплін історичного циклу, зокрема книгознавства, хронології, палеографії, історичної географії, геортології, нумізматики, метрології та ін.

За умов нинішньої особливої уваги до проблем розвитку історичної науки закономірно постають питання дальшого розширення її джерельної бази. Від широти й всебічного використання інформаційного потенціалу останньої значною мірою залежить фактографічна основа історичних праць і рівень їх теоретичних узагальнень. У полі зору дослідників перебувають усі традиційно використовувані типи (категорії) історичних джерел: матеріальні, писемні, образотворчі, фонічні¹. Вони становлять об'єкт дослідження комплексу спеціальних історичних дисциплін, яких, за нашими підрахунками, налічується понад 60.

Завдяки розробкам у галузі цих дисциплін історична наука дедалі інтенсивніше розширює свою базу за рахунок більш поглибленого вивчення вже відомих джерел, а також введення до наукового обігу їх нових видів.

Серед дисциплін, які вивчають групу письмових джерел особистого походження, сформувався така, як мемуаристика (об'єкт вивчення — спогади, щоденники, описи мандрівок, автобіографії, некрологи), епісто-лографія (вивчає приватні листи) та маргіналістика.

Остання з названих дисциплін завдяки успішному розвитку відповідних досліджень може збагатити джерельний арсенал учених унікальними за значенням свідченнями, надзвичайно цікавою інформацією, які поки що майже зовсім не вводилися до наукового обігу.

Свою назву дисципліна одержала від латинського слова «margo» (margines) — край, грон, границя. Слово «marginalis» (той, що знаходиться на краю) прийшло до нас з французької². Однак у переносному тлумаченні термін «маргіналії» здебільшого поширився на записи, зроблені на полях рукописів, рукописних і друкованих книг, які з'явилися там уже після завершення роботи над текстом або видання твору. Тривалий час дослідники, у поле зору яких потрапляли ці багатоглядні за інформацією джерела, навіть при побіжному огляді відзначали їх унікальність як своєрідних пам'яток історії культури, книговидавничої справи та книгознавства. Засвідчуючи наявність значної інформації в різноманітних записах, учені звернулися пізніше до них безпосередньо, як до об'єкту дослідження. Однак, навіть до останнього часу в спеціальній літературі не існує єдиного погляду на цей вид джерел, стабільності в застосуванні терміна, який використовується спосовно всіх книжкових записів. У вжитку були терміни «записи», «примітки», «надписи», «маргіналії», «помітки», «примітки», «провененції», «випробування пера» тощо, які, зрештою, відносилися до характеристики форми запису, що безпосередньо стосувався самого тексту книги, виступав у ролі його коментаря або містив дані про історію книги, її власників і читачів.

Присторікові помітки розрізнялися за походженням: вкладні, дарчі, власницькі, купівельні записи, приписки до тексту або просто побутового характеру, історичні замітки, що трапляються навіть у вигляді розгорнутого докладного оповідання, та ін. Для рукописних книг характерні приписки переписувачів, що стали традиційною, виробленою протягом віків моделлю. Останні не тільки копіювали тексти, а й вносили до нього змістові, мовні та інші зміни. Такі маргіналії розрізняються за типологією. Це записи у вигляді заголовків, яких в оригіналі не і-

¹ Ковальченко І. Д. Методи исторического исследования.— М., 1987.— С. 122.

² Маргіналії визначалися (БСЭ.— Т. 36.— С. 608) як «короткі замітки, на полях, у рукописних книгах або стародруках, що пояснюють деякі місця тексту». Це зразок обмеженого тлумачення поняття. В іншому виданні (Книговедение: Энциклопедический словарь. А—Я.— М., 1981.— С. 333) подано три значення даного терміна: замітки на полях книг, рукописів, юридичних актів, що роз'яснюють незрозуміле слово або місце; в сучасному книжковому оформленні — текстова рубрикація, винесена на формат полюси «літтариком» у вигляді заголовка до певної частини тексту; замітки на полях сторінок, залишені читачами. В українських енциклопедичних виданнях ця дефініція відсутня.

нувало, цілі фрази-цитати, винесені на поля. Увагу дослідників привертають саме прояви творчого сприйняття тексту, для яких характерний індивідуальний підхід копіюєста до розуміння важливості подій і фактів, систему яких виділено відповідним заголовком в окремий розділ.

Своєрідний тип маргіналії становлять приписки наприкінці тексту. Так, священик київського Флорівського монастиря Максим Пліска закінчив копіювання Літопису Граб'янки власними віршами, де розповідає про свою працю: «...Много труда я поднял, когда писал сїи выводы гысторїи Малїя Росїи..., неусыпно трудился над сею строкою..., где начну читати, то все поправляю»³.

Практично поки що не досліджувалися записи, які вносили до книжок власники бібліотек. Причин виникнення таких записів багато. Окрему групу серед них становлять історичні замітки. Прикладом індивідуального сприйняття тих чи інших подій окремими особами є записи на пергаментній книзі XV ст.: «В лето 6 тысячное девятысотное семидесятое месяца марта 28 день на память святого преподобного отца нашего чудотворца Стефана и святого Лариона Нового в 3 час ноши обнощ святого воскресения преставилсѧ раб божий князь великий Василей Васильевич». Іншим почерком, після цього запису, до книги занесено: «Июда душегубець, рок твой пришед»⁴. Емоційна забарвленість цих слів, щирість (адже маргіналії не були розраховані на публікацію й, таким чином, на обнародування), точність датування події, особливості тексту — все це дає підставу зробити висновок: другий запис належить комусь з політичних противників Василя II Темного.

Певна річ, різномірний пласт книжкових записів вимагає окремого узагальнюючого терміна, який би поширювався на всі їх різновиди.

Стосовно окремих типів записів термінологія ще досі не усталилася. Відповідно до інструкції, прийнятої у відділі рукописів Державної публічної бібліотеки ім. Салтикова-Щедрина (Ленінград), існуючі терміни вживалися в такому значенні: «приписка» — доповнення до тексту рукопису рукою її переписувача; «записи» — тексти різного змісту та обсягу, зроблені читачами книги (в т. ч. власницькі і дарчі); «помітки» — короткі, уривчасті свідчення про рукопис, що не належать переписувачам і власникам (у т. ч. «бібліотечні помітки» — дані про місця його зберігання, своєрідні анотації) і т. д.⁵ Як видно з наведеного переліку, поняття ці досить розпливчасті й не завжди відповідають змісту терміна.

Відомо, що наукові поняття формуються в процесі практичної та науково-пізнавальної діяльності вчених як результати, в яких узагальнені дані досвіду⁶. Поняття відбивають істотні ознаки об'єктів реального світу, розкривають їх внутрішню якісну визначеність, закріплюються в наукових термінах. У процесі практики видимі ознаки об'єктів дослідження (у даному випадку — прикижкових записів) виділилися й закріпилися у певних однотипних визначеннях⁷. Це викликало необхідність впровадити узагальнюючий термін для всіх записів. Термін «маргіналії» якраз і вказує на найхарактернішу загальну рису, притаманну всім типам записів, — їх написання (місцезнаходження) на чистому від основного тексту тлі рукопису або книги. Оскільки поки що не існує визначення маргіналістики як спеціальної дисципліни, спробуємо його

³ Державна біб-ка СРСР ім. В. І. Леніна.— Тих. 552.— а. 198 зв.; Апанович Е. М. Рукописная светская книга XVIII в. на Украине: Исторические сборники.— Киев, 1983.— С. 58.

⁴ Археографический ежегодник за 1960 год.— М., 1962.— С. 276.

⁵ Розов Н. Н. Службник Новгородско-Софийской библиотеки (Состав, приписки, записи, пометы) // Изучение русского языка и источниковедение.— М., 1969. С. 56—57.

⁶ Див. Енгельс Ф. Діалектика природи // Маркс К., Енгельс Ф.— Твори, т. 20.— С. 511.

⁷ Горский Д. П. Определение (логико-методологические проблемы).— М., 1974.— 311 с.

сформулювати, не претендуючи, звичайно, на завершеність свого тлумачення цього питання.

Маргіналістика — спеціальна історична дисципліна, що займається виявленням і всебічним вивченням всіх авторських, вкладних, читацьких, власницьких, дарчих записів, інших текстів (на обкладинках, полях та незаповнених сторінках рукописних і друкованих книг, різного роду писемних пам'яток), які з'явилися вже після остаточного завершення авторської роботи над текстом або видання книги; розробляє прийоми і методи їх дослідження з метою подальшого використання закладеної в них інформації у науковій практиці.

Таким чином, об'єкт дослідження — всі види записів, незалежно від їх змісту, власницької та хронологічної приналежності. Предмет маргіналістики — походження, історія виникнення окремих записів і поміток, місце знаходження (побутування) останніх, їх авторська й хронологічна належність, форми фіксації, характер та зміст наявної і вилученої інформації, методи її здобуття, інтерпретація.

Мета дослідження маргіналій — виявлення і всебічний комплексний аналіз відповідних записів та поміток, одержання й оцінка історичної інформації, що відкриває можливості багаторазового й багатопланового її використання.

Маргіналістика вивчає комплекси маргіналій і як культурну традицію. Академік М. М. Тихомиров, з ім'ям якого пов'язана традиція відновлення інтересу до останніх у радянський час, на основі вивчення записів XIV—XVII ст. дійшов висновку про важливість їх «для різних галузей історичного знання, мовознавства та історії культури», оскільки «вони, як правило, є не тільки історичними свідченнями, а й безпосередніми історичними залишками»⁸. В галузі досліджень минулого, підкреслював учений, маргіналії становлять «виняткове значення для хронології, уточнення окремих нечітких місць і послідовності подій». Вони дають можливість підняти завісу над такими суттєвими явищами в історії культури, як здобуття освіти різними верствами населення, їх читацьких інтересів у певні часи, розповсюдження книжок, торгівля ними, формування бібліотек тощо.

Разом з тим підвищення рівня освоєння інформації записів дає можливість маргіналістиці вносити самостійний вклад у розв'язання загальних проблем історії — економічних, соціальних, політичних.

За час, поки йшов процес емпіричного освоєння й нагромадження матеріалу в галузі маргіналістики, вчені опублікували цілий ряд цікавих досліджень.

Спеціальні вітчизняні праці, присвячені публікації та аналізу читацьких маргіналій, з'явилися ще в середині XIX ст. Так, український історик і філолог А. С. Петрушевич зробив першу вдалу спробу дослідити «записи історичного характеру», довести їх наукове значення. Він перший запропонував також і прикладну схему систематизації маргіналій⁹. Тривалий час при їх вивченні вчені обходили увагою власне історичні записи. Це, на наш погляд, можна пояснити тим, що останні вимагали надзвичайно копіткої роботи, пов'язаної з їх дешифруванням. Фіксуючи певні відомості про історичні події, факти сімейної хроніки, а також свої погляди на явища певного соціального середовища, природи тощо, власник (читач) книги в своєрідній, записниковій формі заносив на її сторінки лише те, що чомусь вразило його увагу, торкнулося розуму, серця, зачепило почуття, тобто все, варте, на його особистий погляд, увічнення або запису «для пам'яті» з якихось тільки йому відомих міркувань. Саме через це подібні записи вимагали досить складних

⁸ Тихомиров М. Н. Записи XIV—XVII вв. на рукописах Чудова монастиря // Археологический ежегодник за 1958 год. — М., 1960. — С. 11—30.

⁹ Петрушевич А. С. Рассуждения о важности исторических записок и надписей яко источнике для нашей истории // Науч. сб., издаваемый литературным обществом Галицко-Русской матицы. — Львов, 1865. — Вып. 1. — С. 1—8.

прийомів дослідження, значних та різнобічних знань з проблем соціальної психології, культури, вироблення спеціальних методик для їх вивчення.

Дослідження записів історичного плану активізувалось у зв'язку з підготовкою до видань і публікацією літератури довідкового характеру — каталогів та бібліографічних описів рукописів, рукописних книг і стародруків¹⁰. У них наводилися окремі маргіналії, які супроводжувалися поясненнями й коментарями¹¹. Зокрема, радянський книгознавець М. М. Розов, вивчаючи рукописні книги, використовував активно записи на їх полях як джерело, що містить вірогідну інформацію про власників та читачів цих видань, їх історію тощо. І все ж на маргіналії звертають увагу насамперед як на «побічний продукт» під час роботи з пам'ятками, «джерело в джерелі». Якоюсь певною системою у вивченні маргіналії не існувало. Публікації про них мали випадковий характер. Їх поява пояснювалася особистими інтересами дослідників до тематики записів, а публікаторів — до питань, які в них порушувалися, або ж визначалася неординарністю змісту маргіналії та формою їх передачі.

Серед статей, у яких розкривається значення історичних маргіналії, вигідно вирізняється ґрунтовним науковим підходом і серйозними висновками дослідження О. М. Апанович¹². Вона вперше в українській радянській історіографії поставила питання про необхідність визначення комплексу історичних маргіналії, названих нею «меморіальними». На основі аналізу маргіналії феодальної доби дослідниця дійшла висновку про надзвичайну інформативність цих джерел, освоєння яких відкриває перспективу одержання вірогідних фактів для істориків культури, вчених-книгознавців, фахівців з хронології, метрології, нумізматики, палеографії та інших наук історичного циклу¹³. Так, записи на календарях, досліджені ще О. М. Лазаревським, містять дані про ціни на борошно, пшеницю, жито, гречку, книги, тканини¹⁴. Зіставлення окремих записів дає можливість показати у динаміці зміни вартості тих чи інших товарів протягом певного часу, а також простежити співвідношення цін на хліб, одяг, сіль, сільськогосподарський реманент, худобу тощо.

Переписувач великого за обсягом рукопису книги «Торжественник» (кінець XV ст.) залишив понад 100 записів дрібним українським скорописом (сама книга написана півуставом), що містять загадки, афоризми, побажання, а також скарги на тяжке життя та працю, голод. В них висловлюється прагнення попоїсти «шесц да кашку», «киселка».

В більшості з перелічених досліджень вивчалися окремі «блоки» маргіналії, що містяться у вітчизняних рукописних книгах та стародруках*. Вивчаючи рукописну книгу, дослідники звернули увагу на той факт, що значна кількість маргіналії знаходиться в рукописах із спеціальних зібрань¹⁵.

¹⁰ Викторов А. Е. Собрание славяно-русских рукописей В. М. Ундольского.— М., 1870.— 93 с.

¹¹ Материалы для истории цен на книги в Древней Руси XVI—XVII вв. / Собрала и обработала В. П. Адрианова.— Киев, 1912.— 116 с.; Справочник-указатель печатных описаний славяно-русских рукописей / Сост. Н. Ф. Бельчиков, Ю. П. Бегунов, Н. П. Рождественский.— М.: Л., 1963.— 211 с.; Розов Н. Н. Зачем, кому и какая рукописная книга нужна // Вопр. истории.— 1970.— № 6.— С. 210—217; та ін.

¹² Апанович Е. М. Исторические записи на старопечатных и рукописных древних книгах // История СССР.— 1979.— № 2.— С. 151—161.

¹³ Апанович Е. М. Рукописная светская книга XVIII в. на Украине: Исторические сборники.— Киев, 1983.— 222 с.

¹⁴ Лазаревский А. М. Старинные польско-русские календари.— Киев, 1900.— Приложение.— С. 17—22.

* Книги, що вийшли в світ з часу появи книгодрукування до 1800 р.

¹⁵ Костюхина Л. М. Записи XIII—XVII вв. на рукописях Воскресенского монастыря // Археологический ежегодник за 1960 год.— М., 1962.— С. 273—291; Семетанина С. И. Записи XVI—XVII веков на рукописном собрании Е. Е. Егорова // Археологический ежегодник за 1963 год.— М., 1964.— С. 358—397; Гузнер И. А. Записи XV—XVIII вв. на книгах и рукописях ГПНТ биб-ки СО АН СССР // Научные биб-ки Сибири и Дальнего Востока. Сб. науч. тр.— Вып. 14.— Новосибирск, 1973.— С. 84—94; Апанович Е. М. Записи на рукописных книгах ЦНБ АН УССР

Окремі типи й різновиди записів на книгах також були предметом розгляду вчених протягом останніх майже 100 років. Зокрема на них звернуто увагу при складанні описів рукописних бібліотечних фондів¹⁶.

Спеціальні праці присвячені публікації та аналізу читачьких поміток на книгах з особистих збірань. Це — окремий розділ маргіналістики, оскільки вивчення таких написів — характерна риса комплексного наукового методу дослідження. Так, предметом виняткового інтересу вчених стали маргіналії двох видатних представників західноєвропейської науки — енциклопедистів-просвітителів Дідро і Вольтера, бібліотеки яких відповідно у 1765 р. й 1778 р. купила Катерина II¹⁷.

Свого часу О. С. Пушкін, який звертався до бібліотеки Вольтера, відзначив: «Будь-який рядок великого письменника стає дорогоцінним для нащадків. Ми з цікавістю розглядаємо автографи, хоч вони були не що інше, як уривок із розрахункового зошита... Нас мимоволі вражає думка, що рука, яка накреслила ці смиренні незначущі слова, тим же самим почерком і, можливо, тим же самим пером написала і великі творіння, предмет наших вивчень і захоплень»¹⁸.

О. С. Пушкін неодноразово висловлював у статтях і навіть у віршованій формі своє ставлення до маргіналії як важливого документального свідчення. Так, в одному з розділів «Євгенія Онегіна» Тетяна в будинку героя розглядає книжки з його бібліотеки і бачить на них помітки, зроблені господарем:

Везде Онегина душа
Себя невольно выражает
То кратким словом, то крестом,
То вопросительным знаком¹⁹.

Бібліотеки видатних людей були джерелом їх знань і об'єктом професійної праці. На книгах з бібліотек письменників, філософів, публіцистів, учених завжди залишаються сліди їх активного втручання в усі сфери сучасного їм життя у вигляді численних заміток на полях, полемічних нотаток, що містять здебільшого критичні зауваження, роздуми. Помітки, зроблені рукою Вольтера, засвідчили його ставлення до прочитаних текстів, велику інтелектуальну роботу вченого. Вони надають бібліотеці мислителя особливої цінності. Тому в її каталозі, виданому у СРСР, ретельно відзначено основні прикнижкові маргіналії власника²⁰.

До надзвичайно цікавих висновків привели спостереження над записами М. В. Ломоносова на полях книг з його власної бібліотеки, а також з бібліотечних збірань Києво-Могилянської академії, книгозбірень Москви та Петербурга першої половини XVIII ст., якими він користувався. Вивчення процесу формування та характерних особливостей почерку М. В. Ломоносова (це — галузь криптографії та палеог-

// Проблемы рукописной и печатной книги: Сб. статей.— М., 1976.— С. 70—86; Апанович Е. М. Вкладные, владельческие, дарственные записи и приписки переписчиков XVI—XVIII вв. на рукописных книгах ЦНБ АН УССР // История книги и издательского дела: Сб. науч. тр.— Л., 1977.— С. 22—52; Персидская Н. А. Записи на певческих рукописях XVII—XVIII вв. // Памятники культуры: Новые открытия. Ежегодник 1976.— М., 1977.— С. 32—40; та ін.

¹⁶ Сперанский М. Н. Описание рукописей библиотеки историко-филологического института князя Безбородько в г. Нежин.— Москва; Нежин, 1901.— Т. 1.— Кн. 1—2; Сперанский М. Н. Рукописное собрание библиотеки историко-филологического института князя Безбородько: Приобретение 1901—1903 гг.— Нежин, 1904; ... Приобретение 1904—1905 гг.— Нежин, 1905; Сперанский М. Н. Рукописные сборники XVIII века.— М., 1903; Коллекция старопечатных книг из собрания М. И. Чувалова: Каталог / Сост. И. В. Поздеева.— М., 1981.— 118 с.; та ін.

¹⁷ Маргинальные пометки Дидро // Новые методы реставрации и консервации документов и книг: Сб. — М.; Л., 1960 — С. 144—167; Вольтер: Статьи и материалы: Сб.— М., 1947.— С. 115—173.

¹⁸ Пушкин А. С. Вольтер (Статьи и заметки) // Полн. собр. соч.— М., 1949.— Т. 12.— С. 75.

¹⁹ Пушкин А. С. Собр. соч.— М., 1960.— Т. 4.— С. 140.

²⁰ Библиотека Вольтера: Каталог книг.— М.; Л., 1961.— 1171 с.

графії) дало змогу ідентифікувати всі записи вченого. В результаті багаторічного їх дослідження Г. М. Мойсеева в ряді ґрунтовних праць²¹ довела велике наукове значення цих маргіналій не тільки як важливо-го джерела для оцінки творчості Ломоносова — поета, історика і археографа, а й «для розуміння значення національних традицій у процесі становлення російської культури XVIII ст.»²².

Виявлення, вивчення і публікація прикнижкових записів Ломоносова становлять інтерес ще й тому, що його архів зберігся лише частково²³.

Маргіналії дали змогу встановити достовірні факти з його біографії, засвідчили використання ним великої кількості історичних рукописів попередників для написання власних праць, відіграли певну роль у вирішенні питань про джерельну базу його творчості, зокрема у виявленні історичних пам'яток, використаних вченим. Ретельне вивчення рукописних і книжкових зібрань Києва, зокрема ЦНБ ім. Вернадського АН УРСР (туди ввійшли книги з Києво-Могилянської академії, частково — з Києво-Печерської лаври), особливо з'ясування часу їх прикнижкових записів, допомогло встановити, що ці багаті колекції стародруків містять чимало поміток, зроблених рукою Ломоносова²⁴. Вони не тільки підтвердили документально твердження біографів останнього про факт перебування його восени 1734 р. на навчанні в Києві, а й дозволили окреслити коло наукових інтересів Ломоносова.

Вивчені замітки вченого на всіх 55 книжках з його колишньої бібліотеки (в 1977 р. вони повернулися на батьківщину як подарунок Хельсінкського університету)²⁵.

На Україні одним з перших, хто звернув увагу на джерельну важливість книжкових записів, був І. Я. Франко. В ряді його праць вони досліджені як свідчення розвитку історичної думки і використані як джерела з історії літератури²⁶.

Першою спробою тематичної узагальнюючої публікації записів, вилучених із значної кількості стародруків та рукописних книг XVI—XVIII ст., стала праця В. Адріанової-Перетц²⁷. Вона й сьогодні залишається зразком для складання науково-аналітичного огляду маргіналій.

Як бачимо, автори згадуваних праць обирали для досліджень маргіналії, які містилися на старовинних рукописах і стародруках* та книгах з бібліотек визначних учених. Поза їхньою увагою залишилися книгозбірні наших сучасників, приватні колекції книг, що влилися до

²¹ Мойсеева Г. Ломоносов в работе над древними рукописями (по материалам ленинградских рукописных собраний) // Русская литература. 1962.— № 1.— С. 181—194; Мойсеева Г. Ломоносов на Украине // Русская литература XVIII века и славянские литературы: Исследования и материалы.— М.; Л., 1963.— С. 140—157; та ін.

²² Мойсеева Г. Ломоносов и древнерусская литература.— Л., 1971.— С. 50.

²³ Кулябко В. С., Бешенковскій Е. В. Судьба библиотеки и архива Ломоносова.— Л., 1975.— С. 126.

²⁴ Мойсеева Г. Н. М. В. Ломоносов на Украине // Русская литература XVIII века и славянские литературы.— М.; Л., 1963.— С. 79—101; Мойсеева Г. Н. Ломоносов и древнерусская литература.— С. 74—77.

²⁵ Кукушкина М. В., Лебедева И. Н. Книги из библиотеки М. В. Ломоносова (Дар университетской библиотеки в Хельсинки) // Материалы и сообщения по фондам отдела рукописной и редкой книги.— Л., 1978.— С. 338—339.

²⁶ Франко І. Я. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р.— Львів, 1890; Франко І. Я. Карпатське письменство XVII—XVIII вв.— Львів, 1900; Франко І. Я. Записки про книгокрадів у старих книгах і рукописах // Записки наук. т-ва ім. Шевченка.— 1907.— Кн. 3.— Т. 77.

²⁷ Материалы для истории цен на книги в Древней Руси XVI—XVIII вв. / Собрала и обработала В. Адріанова.— СПб., 1912.

* Ми не ставили за мету розглядати публікації маргіналій з Інкунабул (інсупабіліш — лат. *коліска* — книги з початку книгодрукування до 1501 р.); палеотипів (книги перш. полов. XVI ст.) і т. д., які прийнято іменувати в книгознавстві пролененціями (проленіо — лат. *походження*) і які стосуються історії книги, а також зарубіжну літературу. Це вимагає окремого дослідження.

складу фондів центральних бібліотек. Так, у друкованому каталозі книжкових колекцій ЦНБ ім. Вернадського АН УРСР²⁸ значаться цілі масиви книг, які належали видатним ученим, у тому числі суспільствознавцям, а також громадським діячам, з численними записами в них, автографами, дарчими, бібліографічними й біографічними помітками, книжковими значками, екслібрисами у вигляді відбитків печаток, віддрукованих ярликів, суперекслібрисів тощо²⁹. Всі вони ще чекають на свого дослідника.

Значний інтерес для науковців становлять помітки на полях російських книг, зроблені К. Марксом та Ф. Енгельсом. Вони вводять нас у світ наукових уподобань цих видатних мислителів, допомагають розкрити їх своєрідну творчу лабораторію (Маркс, який часто повторював вислів: «Книги — мої раби», виробив, наприклад, цілу систему окреслень чорним, синім, червоним і зеленим олівцями), знайомлять з методами їх роботи й методикою відбору матеріалу, підходом до предмета, що вивчається. Відкреслення, знак NB — нотабене («замість добре»), знаки оклику й запитання — все це свідчить про те, що маргіналії — історико-психологічне джерело, яке несе змістовну інформацію і перedaє душевний стан людини в момент графічного втілення думки.

Останнім часом з'явилася невеличке за обсягом, але цінне дослідження Ю. П. Шарапова про замітки В. І. Леніна на книгах, журналах і газетах. Автор ставив питання про необхідність досконалого вивчення ленінських маргіналії як невід'ємної складової частини його спадщини³⁰. В. І. Ленін був активним, емоційним читачем. «Якщо книга була його власністю, — згадував Г. М. Кржижановський, — іллічівською приналежністю, він не церемонився робити короткі олівцеві помітки, що влучно били у ціль»³¹. Замітки, залишені на полях великої кількості його книг, дають можливість простежити за ходом і розвитком ленінської думки. Вони свідчать про вміння В. І. Леніна використовувати факти з книг для аналізу, узагальнень і висновків. Ці записи «часто містять важливі теоретичні положення, які не знайшли відображення в інших його творах»³², — відзначено у книзі, підготовленій Інститутом марксизму-ленінізму при ЦК КПРС і присвяченій вивченню ленінської теоретичної спадщини.

«Читаючи книгу, що пройшла через його руки, — писав Г. М. Кржижановський, — мимоволі стаєш на його точку зору: так влучно розставлені його підкреслення, його знаки оклику й запитання, це різне ленінське «гм... гм...», і вам відразу стане ясним хід ленінських думок»³³.

На сьогодні значна частина поміток, зроблених В. І. Леніним на опрацьованій ним літературі, опублікована, введена до наукового обігу. В Повному зібранні творів В. І. Леніна опубліковано чимало його маргіналії у розділах «Підготовчі матеріали». Такі його праці як «Філософські зошити» та «Зошити з імперіалізму» цілком складаються з виписок і поміток на прочитаному. Маргіналії широко представлені також у Ленінських збірниках (42 випуски). У каталозі «Бібліотека В. І. Леніна в Кремлі»³⁴ вказано на виявлені при його підготовці ленінські маргіналії на всіх видах друку. Вперше там опубліковано текстуально й факсимільно — у вигляді знімків з видань — 134 ілюстрації.

²⁸ Колесник Е. А. Книжные коллекции Центральной научной библиотеки АН УССР. — Киев, 1988. — 115 с.

²⁹ Там же. — С. 4.

³⁰ Шарапов Ю. П. Рукою Владимира Ильича: О ленинских пометках на книгах, журналах, газетах. — М., 1981. — 77 с.; Шарапов Ю. П. Ленин как читатель. — М., 1976. — 206 с.

³¹ Воспоминания о Владимире Ильиче Ленине. В 5-ти т. — М., 1979. — Т. 4. — С. 46.

³² Как В. И. Ленин готовил свои труды. — М., 1969. — С. 96.

³³ Ленин и Академия наук: Сб. документов. — М., 1969. — С. 285—286.

³⁴ Библиотека В. И. Ленина в Кремле: Каталог. — М., 1961. — 763 с.

Ю. П. Шаралов запропонував узагальнену схему класифікації маргіналій В. І. Леніна за принципом їх зовнішнього вигляду (виду): словесні помітки (оцінки, вирази згоди, схвалення, незгоди, гніву, дефініції); підкреслення тексту, обведення окремих слів і речень, знак нотабене; знаки запитання та оклику. Дослідник, розглянувши конкретні приклади роботи В. І. Леніна з текстом, проаналізувавши характер сторінкових записів, дійшов висновку: головне у ленінських маргіналіях — оцінка позиції автора, його світогляду, тенденції розвитку думок. В одному випадку замітки В. І. Леніна стосуються оцінки прочитаного, в іншому — мають, так би мовити, практичний характер. Усі, хто читав В. І. Леніна, звернули увагу: досить часто він починає свою статтю, доповідь чи промову з фрази, яка свідчить про те, що поштовою для розвитку його думки послужило нещодавно прочитане. Помітки на книгах, журналах, газетах й інших видах друкованої продукції з приводу інформації, яка стала відправним пунктом для власних думок В. І. Леніна, дають змогу краще з'ясувати, що ж нового вносить він у розвиток конкретної проблеми.

Автор праці, присвяченої маргіналіям В. І. Леніна, цілком правильно ставить питання про необхідність ретельного вивчення, наукового аналізу всіх його заміток, оскільки вони сприяють глибшому проникненню в методологію та методику процесу роботи В. І. Леніна — вченого.

Вони — органічна частина його творчої спадщини і нерідко мають прямий вихід на інші праці, а іноді становлять самостійне методологічне значення.

В короткому огляді літератури немає можливості розглянути все зроблене за період становлення й розвитку маргіналістики як спеціальної дисципліни. Спробуємо лише окреслити коло основних напрямів вивчення маргіналій. Це, по-перше, праці узагальнюючого характеру (теоретико-аналітичні). До них належать згадані вище дослідження М. М. Тихомирова, А. С. Петрушевича, О. М. Апановича, а також Я. Д. Ісаєвича та Л. Хачікіяна³⁵. По-друге, публікація текстів маргіналій і коментарі до них, виконані на основі аналізу окремих рукописних або книжкових зібрань³⁶ і окремих пам'яток³⁷ (у хронологічних межах XVI—XIX ст.). По-третє, дослідження, пов'язані з вивченням бібліотечних фондів: маргіналії колекцій рукописів та стародруків³⁸; записи, зроблені на книгах однією або кількома особами, каталоги книг з публікацією всіх маргіналій; записи власників; маргіналії видатних мислителів, учених, політичних діячів, письменників, а також представників духовенства, селянства, інших станів³⁹, зокрема канцеляристів⁴⁰; вивчення маргіналій, залишених на одному типі книги⁴¹, на церковних кни-

³⁵ Ісаєвич Я. Д. Джерела з історії української культури доби феодалізму. — К., 1972. — 144 с.; Хачікіян Леон. Памятные записи армянских рукописей как исторический источник // XXV Международный конгресс востоковедов: Доклады делегации СССР. — М., 1960.

³⁶ Апанович Е. М. Записи на рукописных книгах ЦНБ АН УССР // Проблемы рукописной и печатной книги: Сб. статей. — М., 1976. — С. 70—86.

³⁷ Шмидт С. О. Малоизвестная запись новгородского книжника XVI в. // Лингвистическое источниковедение. — М., 1963. — С. 148—159, Ломонос-Ровная Г. І. Екземпляри львівського Апостола Івана Федорова в фондах ЦНБ АН УРСР // Архів України. — 1974. — № 3. — С. 66—70.

³⁸ Асафов К. М., Протасьєва Г. Н., Тихомиров Н. М. Записи на книгах старой печати XVI—XVII вв. // Археографический ежегодник за 1961 г. — М., 1962; Розов Н. Н. Службеник Новгородско-Софийской библиотеки... — С. 56—57.

³⁹ Благовещенская Е. В. Надписи крестьян и дворовых XVIII—XIX ст. на книгах // История СССР. — 1965. — № 1. — С. 140—143.

⁴⁰ Жолтовський П. М. Канцеляристи малюють на полях // Жовтень. — 1980. — № 8. — С. 118—124.

⁴¹ Лазаревский А. М. Старинные польско-русские календари. — Киев, 1900. — 240 с.

гах певного регіону⁴² або книгах з кириличним шрифтом⁴³. По-четверте, дослідження окремих видів маргіналії: вкладних⁴⁴, дарчих, власницьких⁴⁵, історико-хронікальних, запродажних, щоденникових, сімейно-хронікальних, навчального характеру тощо. Як видно з переліку праць, здебільшого маргіналії вивчали книгознавці й філологи. Історики поки що використовують їх досить рідко.

Спробуємо в загальних рисах охарактеризувати маргіналії як історичне джерело. Традиція заміток на чистому полі рукописів бере свій початок з часів поширення писемності, а на книгах — від виникнення книгодрукування. Мета записів була різноманітною. Переписувачі, перекладачі, читачі, власники, дарителі, продавці, покупці рукописів та книг (а це були представники різних класів і соціальних верств — князі, поміщики, вчені, купці, чиновники, ремісники, селяни, військові, козаки й ін.) протягом століть залишали на них свої неоднакового значення, обсягу та цінності для майбутніх поколінь, але нерідко унікальні записи — від лаконічних побутових заміток до розгорнутої приписки у вигляді цілого оповідання.

Записи робилися скрізь — на обкладинках, титульних аркушах, на початку і в кінці пам'ятки, на бокових, верхніх і нижніх полях сторінок, у надзаголовках, безпосередньо в тексті над рядками⁴⁶. Вони, траплялося, продовжувалися протягом кількох сторінок.

Записи різняться між собою характером і розміром (окремі слова, фрази, особливі знаки), а також змістом: є такі, що стосуються самого тексту, його оцінки, висловлюють згоду з ним або свідчать про неприйняття тієї чи іншої думки, ідеї, й такі, які не мають відношення до тексту — нотатки з різноманітною інформацією; графікою написання (різні алфавіти) та засобами нанесення інформації (чорнило, олівець); часом написання, приналежністю (авторством) і т. д. Однак зауважимо, що всім їм без винятку властива фрагментарність та суб'єктивність.

Відповідно до свого характеру за типовою ознакою маргіналії виконували певну, тільки їм притаманну функцію. Так, власницькі, дарчі, вкладні записи, яким надавалося юридичне значення, обґрунтовували право власності на книгу. До них автори ставилися з пошаною й відповідальністю, як до документа. Дарчий запис оформлявся у вигляді акта передачі книги у власність, вкладний — містив елементи власницької приналежності і одночасно дарчий акт, траплялося з елементами купчої. Так, жертвуючи в червні 1709 р. Євангеліє (1651 р.) в храм села Музика, полковник Семен Палій відзначав, що вклад зроблено «под час битви Полтавской з головным неприятелем нашим шведом» під Переволочною⁴⁷. Протягом століть вироблено традиційний стереотип вкладного запису, згідно з яким вимагалось називати імена учасників купівлі-продажу, свідків, зазначати місце, час торгу, часто й вартість книги з вказівкою, зокрема, на чий кошти її придбано. Інформація, яку дають подібні записи, багата на факти, що використовуються при з'ясуванні шляхів міграції книжок, формуванні книжкових колекцій, вста-

⁴² Панькевич Ів. Покрайні записи на підкарпатських церковних книгах // Наук. зб. т-ва «Просвіта» в Ужгороді за 1928—1929 роки. Рочник VI.— Ужгород, 1929.— С. 129—196; Панькевич Ів. Записи на прикарпатських церковних книгах // Наук. зб. т-ва «Просвіта» — кн. XII.— Ужгород, 1937.— С. 11—97.

⁴³ Поздеева И. В. Записи на старопечатных книгах кириллического шрифта как исторический источник // Федоровские чтения 1976: Сб. науч. трудов.— М., 1978.— С. 39—48; Славянские книги кирилловской печати XV—XVIII вв.: Описание книг, хранящихся в ГПБ УССР / Сост. С. О. Петров и др.— Киев, 1958.— 312 с.; та ін.

⁴⁴ Роженко Я. Вкладні записи // Наук. зб. Харків наук.-досл. кафедри історії укр. культури, ч. VII.— Х., 1927.— С. 86—95.

⁴⁵ Бахданова Н. А. Значение владельческих записей на древнерусских книгах как источника для истории русской культуры // Археографический ежегодник за 1962 год.— М., 1963.— С. 197—205.

⁴⁶ Малышев В. И. Старинные переплеты и рукописные находки // Русская литература.— 1960.— № 4.— С. 188—190.

⁴⁷ ЦНБ ім. Вернадського АН УРСР. Відділ рукописів.— 35/446 с.— арк. 24—37.

повленні фондів бібліотек у минулому, вивченні питань книготоргівлі тощо.

Записи дають змогу встановити контингент та соціальний склад власників і читачів книг, краще зрозуміти їх читацькі запити, вказують на рівень освіченості й культури певних верств суспільства.

Тематичний діапазон історичних (за О. М. Апанович — меморіальних) записів надзвичайно строкатий. Це — оповіді про політичні стосунки, воєнні дії, суспільні події, взаємовідносини між країнами, оцінки вчинків сановних осіб, комплекс господарських питань, свідчення про антифеодальні виступи, явища та факти з культурно-мистецького, а також особистого життя представників різних соціальних верств населення, записи контрактного типу тощо. Всі вони — результат індивідуального сприймання подій і фактів. Оскільки автори цих записів не розраховували на їх обнародування, вони гранично ширі. А це підвищує цінність історичних маргіналії як джерела. Для них характерні лаконічність, сухі, констатуючі записи, які чергуються з детальними, емоційно забарвленими описами подій, роздумами. Їх можна розділити на дві групи: записи, що фіксують якийсь один факт або явище, й розгорнуті в хронологічній послідовності своєрідні мікролітописи. Останні — це оригінальний тип історичних праць малих форм.

Маргіналії, пов'язані з матеріалом рукопису чи книги, чітко вказують на ту його частину, що викликала особливий інтерес читача. Вступаючи у, так би мовити, творчі стосунки з текстом, автор приписки висловлює своє ставлення до нього певним доповненням. Записи свідчать про активне його використання, збільшують і збагачують обсяг інформації. Якщо основний текст сприймається як щось постійне, стає, то записи виступають як динамічна його частина. Завдяки своїй живості, гнучкості вони фіксують ставлення автора до події, що описується, розширюють кількість сюжетів, можливих для використання, нарощують інформацію про певний хронологічний період історії. Передаючи безпосередню реакцію на прочитане (сприйняття чи заперечення), записи ніби піднімають завісу, за якою стоїть особа їх автора з певним світоглядом, психологією, рівнем освіти, почуттями та настроями.

Унікальними історичними джерелами для вивчення питань соціальної психології є маргіналії, які зафіксували духовний світ читачів і власників книг, факти їх повсякденного буття з його радощами й горем. Серед маргіналії цього типу чимало таких, що відбили різні сторони культурного життя минулих віків. Так, на книгах Київської академії є перелік прізвищ студентів, назви певних курсів, лекцій та дати їх читання, характеристики окремих слухачів і викладачів. З них можна почерпнути додаткові штрихи для характеристики змісту й перебігу навчального процесу, складу студентів, їх життя та побуту.

Надзвичайну цінність становлять маргіналії, в яких зафіксовано місцеві події. Оскільки інформація загальнодержавного значення міститься в ряді інших вірогідних джерел, маргіналії здебільшого розповідають про конкретні прояви соціально значущих подій у певному регіоні, місті чи селі. Так, повідомлення про війни та пов'язані з ними події здебільшого мають характер конкретного запису, де зазначається кількість мобілізованих з даної місцевості чи розповідається, яких вона зазнала збитків від безчинств загарбників. Фактичні свідчення про антифеодальні повстання, розправу над їх учасниками також відзначаються великою достовірністю. Причому характеристика окремо взятої події буває навіть більш об'єктивною, ніж оцінка її тогочасними істориками. Однак загальне історичне осмислення фактів, їх причинності і взаємозв'язку в маргіналіях феодального періоду майже не зустрічаються.

Дослідники проблем культури вже звернули увагу на важливість закладеної в маргіналіях інформації при вивченні питань, пов'язаних із соціальним складом читачів, масштабами і характером торгівлі та обміну книжками, в тому числі міжнародних. Саме книги з маргіналіями

дали можливість зробити надзвичайно цінні висновки про значний рівень освіченості, писемності та культури в Росії, зокрема на Україні, у XVII—XVIII ст., про розширення в той час читацького контингенту, його демократизацію.

Такі типи маргіналії, як вкладні, дарчі, власницькі, купчі містять велику кількість персональних даних, пов'язаних з іменами, що химерно переплелися, хоч у житті нерідко були розділені століттями. В соціальному відношенні сукупність цих імен являє дуже строкату картину — від великих князів, царів, церковних ієрархів до козаків, різночинців, кріпаків, дворових та ін. Такого роду маргіналії дають чимало матеріалу для генеалогічних досліджень, а завдяки наявності в них багатьох імен-антропонімів і для розвідок з ономастики. Оскільки здебільшого поряд з іменем учасника вкладу, крім його грошового внеску, зазначається соціальний стан та професія (піп, дякон, коваль, токар, селянин, купець тощо), персоналізовані записи становлять інтерес при вивченні класової структури суспільства, висвітленні життя різних соціальних прошарків феодальної держави, демографічних питань.

Формули вкладних, купчих, дарчих записів вимагали фіксації вартості книги. Грошові одиниці, що називалися в маргіналіях, мали надзвичайно широкий ареал розповсюдження. Взагалі, прикнижкові записи містять чимало вказівок на вартість у різний час землі, майна, людей. Причому в них потрапляла як загальноповживана щодо грошей термінологія, так і місцеві назви окремих грошових одиниць. Цікавий матеріал для нумізматичних досліджень становлять записи, в яких вартість книги вказується у вигляді компенсації натурою, а поруч подається її грошовий еквівалент.

Чималою є група маргіналії господарського змісту: про ярмарки, сільськогосподарські роботи, реманент, про ціни на ячмінь, жито, пшеницю, худобу, різні продукти харчування, одяг, взуття, тощо. Оскільки дані про вартість товарів майже завжди супроводжуються вказівкою на місцевість та дату, то аналіз і зіставлення свідчень з ряду приписок може служити і матеріалом для з'ясування картини про динаміку цін у різних регіонах.

Прикнижкові записи — це своєрідний реєстр, схвище однієї з найстародавніших пам'яток історії — географічних назв, що найменше піддаються змінам протягом віків. Переписувачі книг обов'язково зазначали, де саме відбулося створення їх нових списків. До складу формул вкладних та дарчих записів входили як їх елементи назва місцевості — сіл, міст, містечок, де жили вкладники, власники, дарителі, а також вказівка на місцезнаходження храму, монастиря, куди зроблено вклад.

Маргіналії несуть у собі відомості про старовинні міста, їх топографічні особливості, про адміністративно-територіальний поділ окремих регіонів у різні історичні періоди. Вони допомагають встановити первісне найменування окремих сучасних населених пунктів. Отже, в маргіналіях зібрано цільний блок топонімічних матеріалів, що мають вихід і на дослідження у галузі історичної географії.

Чимало географічних назв згадується в історичних приписках, де поряд з ім'ям феодала, назвою місцевості, цінами на хліб та худобу, вказується на час перебігу тих чи інших подій. Окрім з них спеціально присвячені історичним подіям і точно фіксують час, коли вони відбувалися. Таким чином, маргіналії становлять інтерес для дослідників цілого ряду спеціальних галузей історичної науки — хронології, метрології, нумізматики, палеографії тощо.

На книгах записували все, що виходило за рамки повсякденності. Тому у маргіналіях з великою точністю датуються окремі метеорологічні, геологічні й астрономічні явища — землетруси, зорепади, снігопади, град, затемнення сонця та місяця, особливо люті морози, поява комет тощо. В зіставленні з даними інших джерел вони являють цінний мате-

іал не тільки для історичної науки, що вивчає соціальні наслідки епідемії, голоду, які призвели до певних ускладнень, а й для багатьох природничих наук.

Наведений перелік можливого використання інформації, що міститься у маргіналіях, далеко не вичерпує їх джерельних можливостей. Дослідники палеографії знайдуть там багатий матеріал для вивчення особливостей графіки письма на певних історичних відрізках часу; мовознавці — ілюстрації зафіксованої живої мови минулих століть, власноручні рецепти використання трав та інших засобів лікування хвороб, що становлять інтерес для медицини, фармакології, ботаніки, зоології. Отже, наголошуючи на необхідності використання в історичних дослідженнях усього комплексу джерел, було б легковажним залишати поза увагою такий їх різновид, як маргіналії.

Починаючи з 1957 р. в НДР, у місті Веймарі, виходить спеціальний журнал «Marginalien: Zeitschrift für Buchkunst und Bibliophilie» «Маргіналії: Журнал мистецтва та бібліофілії», з 1970 р. — це щорічник. Подібні видання є і в інших країнах.

На жаль, у Радянському Союзі, зокрема й на Україні, вивчення маргіналії ще не поставлено на належний рівень. Появляється це багатьма причинами, головна з яких — трудомісткість процесу їх виявлення, збирання, систематизації, коментування. Сталося так, що зовсім є дослідженнями залишаються маргіналії наших сучасників. Бібліотеки чених, письменників, видатних громадських діячів повинні, нарешті, тати предметом спеціального вивчення з боку істориків.

В цій статті автори прагнули звернути увагу всіх, хто має справу з ними, рукописами, на необхідність опрацювання маргіналії як важливого, унікального і своєрідного історичного джерела.

Перед маргіналістикою як історичною дисципліною стоїть багато проблем. Найперша з них — виявлення й публікації маргіналії. Поки до наукою не вироблені принципи їх систематизації. Спеціального обговорення вимагають також питання про структуру, зміст і обсяг коментарів до них. Однак без каталогізації всіх записів з окремих рукописних і книжкових зібрань, без детальних їх оглядів важко накреслити шляхи подальшого розвитку дисципліни. Все ж праці О. М. Апанович про маргіналії рукописних книг з фонду ЦНБ ім. Вернадського АН УРСР, що з'явилися останнім часом, а також С. В. Абросимової, яка озглянула записи на стародруках з Дніпропетровського історичного музею ім. Яворницького, свідчать, що ця робота у республіці активувалася і вона досить перспективна.

Автори звертаються до читачів з проханням поділитися своїми думками про можливість збирання і публікації маргіналії, перспективи їх виявлення та опрацювання, розробки схем обліку, класифікації та систематизації — про все те; що сприятиме якнайповнішому і якнайвидчому введенню до наукового обігу цікавого та змістовного історичного джерела.

Держано 22.09.89

Впервые в отечественной историографии дается определение маргиналистики как специальной исторической дисциплины, а также раскрывается значение, которое имеет для исследований по истории изучение разного рода маргиналий — записей на чистых полях книг и рукописей (дарственных, вкладных, владельческих, читательских и т. д.). Предложено их классификацию, показано роль заложенного в них информационного потенциала для развития исследований в области других дисциплин исторического цикла, в частности книговедения, хронологии, палеографии, исторической географии, ертологии, нумизматики, метрологии и др.

В. М. Зубко (Київ)

Первинні парторганізації у здійсненні перебудови: досвід, проблеми

На основі останніх соціологічних досліджень розкривається зміст роботи первинних парторганізацій, визначаються основні напрями підвищення їх авторитету і активності в умовах перебудови.

Первинні парторганізації — основа нашої партії. Саме в них віддзеркалюються усі аспекти життя партії, її успіхи та проблеми. Як органічна частина трудового колективу, її політичний авангард первинна парторганізація уособлює постійну присутність партії в житті суспільства¹. Вона є натхненником і організатором історичної творчості мас². З особливою гостротою зростає її роль і відповідальність на таких великих поворотах історичного розвитку радянського суспільства, як нинішня перебудова. Якісне оновлення соціалізму, відновлення його ленінського обліку, кінцевий результат цієї роботи залежить від того, наскільки активно перебудовують свою роботу первинні парторганізації. Адже вони діють там, де проходить «передній край» перебудови, куди сходяться усі її нитки, від них насамперед залежить хід перетворень, уміння мобілізувати і надихнути людей, уміння добитися конкретного поліпшення в роботі³. Ось чому первинні парторганізації виступають основною ланкою боротьби за перебудову.

Очевидно й інше: чим відповідальніше роль первинних парторганізацій в будь-якій справі, тим вище стають вимоги до їх бойовитості. Виходячи з цього, партія визначила як найважливіше завдання на сучасному етапі організаційне та ідейно-політичне зміцнення, значне підвищення авторитету первинних організацій. Актуальність цього завдання обумовлює також і той факт, що більшість з них повною мірою не позбавились від хвороб застійних часів, повільно включаються в процес перетворень. Досить типовими у цьому плані є факти, викриті Секретаріатом ЦК Компартії України під час вивчення питання про роботу Житомирського обкому партії по підвищенню активності первинних парторганізацій в реалізації завдань перебудови. Як з'ясувалося, процес підвищення активності комуністів на місцях належним чином не супроводжувався оновленням форм і методів роботи. Залишалась пригноєною роль партійних зборів як органу політичного керівництва. Рішення, що приймалися, не завжди підкріплялися організаційними діями. Відсутній належний контроль за їх виконанням. Частина комуністів втратила інтерес до життя парторганізацій, вела себе пасивно. Багато формалізму в прийомі до партії. Повільно вдосконалювалася структура низових ланок. Проявлялась нерішучість у демократизації кадрової роботи. Продовжувала мати місце підміна партійними організаціями господарських та інших органів. Глибоко вкоренилась невімогливість до комуністів. Відставала ідеологічна робота, недооцінювалися політичні методи впливу⁴.

Варто відзначити, що недоліки, які накопичилися в застійні роки, зокрема безініціативність, примиренське ставлення до негативних явищ, формалізм в ідейно-виховній роботі, втрата реальної можливості низової ланки впливати на зміст діяльності партії тощо, — продовжують

¹ Матеріали XIX Всесоюзної конференції Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1988.— С. 74.

² Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1986.— С. 217.

³ Горбачев М. С. Жовтень і перебудова: революція продовжується.— К., 1987.— С. 41.

⁴ Правда України.—1988.—15 юнія.

існувати й сьогодні. Все це привело до зниження авторитету первинних парторганізацій. Свідченням цього є результати соціологічних досліджень, проведених у жовтні 1989 р. у Харківській області. Було опитано 194 працівників райкомів, міськкомів і обкому партії, 803 секретарі первинних, цехових парторганізацій і партгрупоргів, 2199 комуністів і 2907 безпартійних. Серед 74 трудових колективів, де проводилися соціологічні дослідження, великий колектив Харківського тракторного заводу^{4а}. Склад респондентів в основному відображає соціально-демографічну структуру обласної партійної організації і населення Харківщини. Дослідження показали, що лише 13,4 % опитаних з числа безпартійних вважають високим авторитет первинних парторганізацій, близько третини дотримуються думки, що він не досить високий і майже кожний четвертий охарактеризував його як низький. А якщо подивитись на результати, отримані при опитуванні комуністів, то побачимо, що вони в цілому дають ще суворішу оцінку (відповідно 15,0 %, 45,6 %, 39,4 %) ⁵.

Дослідження засвідчили, що безпартійні не залишаються байдужими до діяльності парторганізацій своїх колективів: лише 2,3 % відверто визнали, що не цікавляться нею. Однак якусь конкретну справу, здійснену членами партії чи під їх керівництвом, згадав лише кожний двадцятий (серед комуністів таких було вдвічі більше). Дослідженням також виявлено, що майже 30 % опитуваних в свій час зверталися з різними питаннями чи побажаннями на адресу первинної парторганізації, її виборних органів, секретаря, але серед них лише 41,8 % відповіли, що порушене ними питання було розв'язане позитивно ⁶.

Данні соціологічних досліджень засвідчують, що нині авторитет первинних парторганізацій тримається на авторитеті лише певної частини комуністів, причому меншої. Так, кожний восьмий опитаний харків'янин вважає, що партійці нині працюють краще безпартійних, кожний шостий-сьомий — що всі комуністи виконують свої обов'язки. Понад половини з тих, хто брав участь в анкетуванні, назвали членів партії, які можуть бути для них прикладом, але 34 % з них знають таких комуністів особисто. Решта — це відомі історичні діячі чи ті люди, з якими опитувані особисто не знайомі. Соціологічні дослідження, проведені в 1988 р. у Житомирській області, показали, що багато первинних парторганізацій виявились непередготовленими до роботи в нових політичних умовах, не зуміли очолити процес оновлення^{6а}. За оцінкою третини безпартійних Харківської області, робота первинних партійних організацій за останні роки не поліпшилась. Такої ж думки дотримуються і 28,3 % комуністів. Особливе занепокоєння викликає у харківських комуністів відсутність позитивних зрушень в організації ідейно-виховної роботи (41,7 %), діяльності цехових парторганізацій та груп (41 %), в практиці відбору до партії (39,9 %), подоланні недоліків (31,8 %) ^{6б}.

Подібна інертність, мабуть, найважча спадщина командно-адміністративної системи. Вона залишається дуже серйозним гальмом перебудови. В зв'язку з цим актуальним нині стають пошуки шляхів активності низових ланок партії. Постає цілком логічне питання: як підвищити їх роль і авторитет? Принципові підходи до розв'язання цієї проблеми розроблені досить ґрунтовно. Їх зміст визначений в партійних документах. Сутність перебудови партійної роботи, в тому числі і в низовій ланці, чітко визначив лютневий (1990 р.) Пленум ЦК КПРС. Вона

^{4а} Поточний архів відділу організаційної і кадрової роботи Харківського обкому Компартії України. Результати конкретних соціологічних досліджень на тему: «Шляхи підвищення активності первинних парторганізацій в вирішенні завдань перебудови». Зведені анкети №№ 1—4.

⁵ Там же, анкета №№ 1, 3.

⁶ Там же, анкета № 3.

^{6а} Поточний арх. відділу організаційної і кадрової роботи Житомирського об. кому Компартії України.

^{6б} Аргументы и факты.— 1989.— № 40.

полягає в утвердженні влади партійних мас. У цьому зв'язку, відзначається в доповіді на Пленумі М. С. Горбачова, нам треба буде по-новому зрозуміти роль первинних парторганізацій у тому, що стосується прийому в партію і виходу з неї, використання членських внесків, реалізації завдань, пов'язаних з новою роллю партії як політичного авангарду та багату іншого. По-новому повинна бути пересмислена роль районної, міської ланок, істотно розширені їх права. Ми повинні внести такі зміни в систему формування партійних органів усіх рівнів, які забезпечили б вирішальне слово комуністам⁷.

Кожна організація має активно боротися за втілення в життя лінії лютневого (1990 р.) Пленуму ЦК КПРС, постійно перебувати в атмосфері пошуку, оновлення форм і методів своєї діяльності. Зробити це можна лише зусиллями всіх комуністів на основі розвитку внутріпартійної демократії і гласності, здійснення принципу колективності керівництва, розгортання критики та самокритики, контролю підвищення відповідальності до справи.

Ця стратегічна лінія перебудови партійної роботи в низовій ланці, безумовно, знайде широку підтримку серед комуністів. Адже й до цього перебудовні процеси виявились у практичному досвіді багатьох партійних організацій. Але здійснювалася вона по-різному. На шахті імені О. Ф. Засядька в Донецькій області почали з відновлення ролі партійних зборів, підвищення відповідальності комуністів, в колгоспі «Поділля» Тернопільської області — з енергійного розв'язання соціальних питань, впровадження бригадного, сімейного і орендного підрядів, що дозволило господарству перейти на повний госпрозрахунок, а у Київському науково-виробничому об'єднанні ім. С. П. Корольова — із зміцнення морально-психологічного клімату, розвитку ініціативи людей.

Характерною рисою для більшості таких партійних організацій була активізація людського фактора, мобілізація комуністів на практичне розв'язання найбільш пекучих проблем.

Широко відомий досвід парторганізацій сумського виробничого об'єднання «Електрон», черкаського «Ротора». В цих колективах була створена творча обстановка, сконцентровані зусилля спеціалістів і робітників на вирішенні найважливішого завдання — давати продукцію, яка б по якості не тільки не поступалася світовим зразкам, а багату у чому переважала би їх. Помітно також виникнення і деяких загальних позитивних тенденцій в діяльності багатьох первинних парторганізацій. Так, стало більше самостійності, відкритості в їх роботі, зростає громадсько-політична активність комуністів. Більш гострою стає їх реакція на недоліки.

Однак разом з тим на загальному фоні політизації суспільства позитивні зміни в низовій ланці партії не завжди виявляються досить яскраво і своєчасно. Саме тому нині дуже важливо з'ясувати, що завдає цьому процесу, чому ті зусилля, що витрачаються, не завжди приводять до очікуваного результату, які форми і методи роботи дають сьогодні найбільший ефект. Відповідь на ці питання якоюсь мірою дають результати вже згаданих соціологічних досліджень в Харкові, у Куянівському, Балаклейському, Золочевському і Сахновщанському районах області, а також вибірковий аналіз практики і накопиченого досвіду в інших організаціях Компартії України. В результаті з'ясувалося, що комуністи досить критично оцінюють рівень роботи своїх первинних організацій, для яких стала характерною відсутність творчої ініціативи. До речі, цей недолік поставили на перше місце і безпартійні (30 %

⁷ Про проект платформи ЦК КПРС до XXVIII з'їзду партії: Доповідь М. С. Горбачова на Пленумі Центрального Комітету КПРС 5 лютого 1990 року // Рад. Україна.—1990.—7 лют.

опитуваних), і члени партії (41,1% рядових комуністів і 47,9% партійних працівників)⁸.

Дослідження підтвердило також, що існує кілька груп факторів, здатних ефективно впливати на процеси перебудови в первинній парторганізації, підвищувати її активність і авторитет. Це організаційно-політичне зміцнення низової ланки партії, ідейне загартування комуністів, виховання їх як політичних бійців, стиль роботи виборних органів і секретаря парторганізації, конструктивне співробітництво з громадськими організаціями (формуваннями), робота по мобілізації комуністів та розв'язання соціально-економічних і виховних завдань, правильні взаємовідносини з вищестоящими партійними органами.

Обсяг статті не дозволяє глибоко розкрити механізм дії і роль кожної з цих груп. Немає можливості також повністю висвітлити і результати досліджень. Тому зупинимося лише на деяких суттєвих аспектах проблеми по першій групі факторів, пов'язаних з організаційно-політичним зміцненням низової партійної ланки.

Боездатність первинної парторганізації, як і партії в цілому, визнається передусім складом її рядів. Тому обов'язок комуніста — дбати про поліпшення їх якості. У цьому плані вирішальне значення має добір партійного поповнення. Адже від того, хто приходить у партію, залежить не лише її сучасне, а й майбутнє. Особливо важливо це сьогодні, коли авангарду народу потрібні свіжі, здорові, творчі сили, коли необхідно найшвидше подолати серйозні деформації ленінських принципів членства в КПРС, що мали місце в минулому. Це дуже важливо, оскільки навіть тепер, як свідчать дослідження в Харківській області, значна частина безпартійних вважає, що люди вступають у партію по негативним мотивам, а саме: для більш швидкого службового просування (37,5%), з матеріальних міркувань (14,9%). І лише третина опитуваних вважає, що бути членом партії почесно, що комуністами стають для рішучої боротьби з негативними явищами, для більш активної участі в перебудові. Дані досліджень свідчать, що кожний десятий хотів би вступити в КПРС. Майже дві третини опитуваних такого бажання не виявили. При цьому останніми на перший план були поставлені такі аргументи: 20% послали на небажання перебувати в партії разом з тими, хто скомпрометував себе, 17,7% на те, що членство в партії їм нічого не дає, 10,5% — на низький авторитет парторганізацій у своїх трудових колективах. Ще 8,7% не пов'язують свою долю з партією, не маючи часу на громадську роботу, 4,8% не наважуються взяти на себе відповідальність члена КПРС⁹. Як бачимо, більшість з цієї категорії при інших умовах могла б скласти партійне поповнення.

Наведені дані свідчать не лише про повільне подолання недоліків на кадровій ділянці партійної роботи, а й відзеркалюють суперечливість і складність перебудовного процесу. В той же час вони виявляють резерви для вдосконалення практики залучення нових сил у партію. Політичну й організаційну роботу по формуванню партійних рядів сьогодні важливо посилювати, вести її більш цілеспрямовано і наполегливо, використовуючи її як ефективний засіб зміцнення зв'язку з безпартійними, як важливу умову ідейного і організаційного зміцнення парторганізації, посилення їх впливу на хід перебудови.

Нові підходи до розв'язання цього завдання розкриті в постанові Політбюро ЦК КПРС від 21 липня 1989 р. «Про роботу партійних організацій по зміцненню своїх рядів і оновленню складу КПРС в умовах поглиблення перебудови і політичної реформи»¹⁰. Центральний Комітет виходить з того, що сьогодні першочергове значення має не кількість, а якість партійного поповнення. Партія зацікавлена приймати до своїх лав на основі суто індивідуального підходу діяльних при-

⁸ Поточний арх. Харківського обкому Компартії України, анкети №№ 1, 3.

⁹ Там же, зведена анкета № 3.

¹⁰ Известия ЦК КПСС. — 1989. — № 8. — С. 7—9.

хильників перебудови, що мають високі політичні і ділові якості, людей глибоко порядних, здатних особистим прикладом реально впливати на інших. Вона орієнтується в першу чергу на робітників, але також залучає до себе колгоспників, кращих представників інтелігенції, орендаторів, кооператорів, а також осіб, що займаються індивідуальною трудовою діяльністю. Засуджена практика регулювання прийому в КППРС шляхом «рознарядок» і інших засобів механічної регламентації зверху. З метою послідовної реалізації установок XIX Всесоюзної конференції КППРС на демократизацію процесу прийому в КППРС на всіх стадіях прийому введено в норму попереднє обговорення заяв про бажання вступити в партію на зборах у трудових колективах. Прийнята пропозиція Красноярського крайкому і кількох обкомів партії про надання на рівні експерименту первинним парторганізаціям відповідних регіонів права остаточного прийому в кандидати та про вибуття чи виключення із кандидатів у члени КППРС без наступного затвердження цього рішення райкомом партії. Встановлено, що при вибутті кандидата з даної партійної організації кандидатський стаж припиняється.

Суттєво збагачується в нових умовах і сама практика прийому в партію на низовій ланці. Відновлюється втрачений в ряді місць досвід формування резерву росту і індивідуальної роботи з ним. Заяви вступаючих попередньо розглядаються в партгрупах і цехових парторганізаціях, а, наприклад, на Новомосковському трубному заводі Дніпропетровської області — і в підрозділах трудового колективу. Звіти про них друкуються у заводській багатотиражній газеті. На основі досвіду первинних парторганізацій Ташкента практикуються «відкриті анкети» — обнародування відомостей про вступаючих на спеціальних стендах. Прийом, як правило, проходить на відкритих партійних зборах, у роботі яких активну участь беруть безпартійні товариші. Важливе значення має посилення відповідальності рекомендуючих не лише за об'єктивність характеристик, а й за роботу з кандидатами у члени КППРС. У Рожнятівському районі Івано-Франківської області вступаючому в партію дається конкретне доручення, про виконання якого він доповідає під час звіту про проходження кандидатського стажу на зборах і на бюро райкому партії. Виявляючи турботу про навчання нового поповнення комуністів основам партійного будівництва, партійні комітети відновлюють необґрунтовано згорнуту мережу шкіл молодого комуніста.

Про зрослу увагу до цього питання свідчить активна участь партійців і безпартійних у передз'їздивській дискусії, що проходить, численні пропозиції щодо змін статутних норм, спрямованих з одного боку на демократизацію прийому в партію, а з іншого — на підвищення відповідальності за якість партійного поповнення, а також розширення прав у даному питанні первинних парторганізацій.

Дієвість зусиль первинної парторганізації нерозривно пов'язана з правильною розстановкою комуністів. Від цього багато у чому залежить ефективність партійного впливу на вирішальну чи, навпаки, ослаблену ланку. Цей напрям роботи здійснюється переважно двома шляхами: за рахунок прийому місцевих активістів чи направленням комуністів з інших підрозділів. А успіх в кінцевому рахунку залежить від того, наскільки керівні органи первинної парторганізації відчують перспективу, глибоко і своєчасно реагують на обстановку, що змінюється, знають людей, здатних вплинути на неї, наскільки висока свідомість самих комуністів. Вміло користуються цим ефективним важелем партійного впливу на Криворізькому гірничо-збагачувальному комбінаті. Партком підприємства кожний квартал проводить аналіз розстановки комуністів, виявляє ділянки, що вимагають посиленої уваги через пріоритетність чи, навпаки, низький рівень роботи, і вживає відповідні заходи.

Однак розстановку не можна розуміти спрощено — як механічну концентрацію комуністів на певній, хай і вирішальній ділянці. Важливо

Іх по-справжньому організувати, спрямувати в єдиному напрямі. Форма такого об'єднання відома — це цехові партійні організації і партгрупи, що діють в єдиній системі. Ось чому одним з ефективних шляхів підвищення активності первинної ланки вважається вдосконалення її структури, а також підвищення ролі і активності її структурних складових.

Зростання партійних рядів, збільшення кількості великих трудових колективів, науково-виробничих і інших об'єднань створили в партії стійку тенденцію укрупнення первинних парторганізацій. За період з 1977 р. до 1987 р. замість малочисельних осередків на перше місце вийшли середні (40,2%), а питома вага організацій з кількістю комуністів понад п'ятдесят членів партії перевищила п'яту частину їх загальної кількості. Відповідно ускладнюється структура парторганізацій та їх керівних органів: зростає кількість первинних парторганізацій, що мають парткоми з правами райкомів, цехових парторганізацій, включаючи з правами первинних, партійних груп, вузлових парткомів, рад секретарів парторганізацій об'єднань і т. д.¹¹

На жаль, не всі секретарі парткомів і партбюро первинних парторганізацій ставляться до даного процесу з відповідним розумінням. На практиці вони часто-густо керуються одним принципом: менше ланок — менше турботи. Однак такий підхід спростовує саме життя, ситуація наполегливо ставить питання про утворення таких структур у господарсько-виробничих і орендних колективах, у тимчасових бригадах, нарешті, партгруп у позапартійних органах. На Криворізькому ГЗК, про який вже йшлося, партком оперативно розв'язує питання про створення чи зміцнення цехових парторганізацій або груп підрозділів, що перейшли на нові умови господарювання, подає їм необхідну допомогу, спирається на них. Добре налагоджені зв'язки членів парткому з низовим активом на Вінницькому заводі «Кристал», де кожного тижня практикуються зустрічі з секретарями цехових парторганізацій, а кожний квартал — з партгрупами. На цих зустрічах відбувається не тільки взаємoinформувannya, а й обмін думками про шляхи розв'язання проблем, що виникають, проходить навчання.

Для підвищення боєздатності первинної парторганізації важливо не тільки отримати якісне поповнення, правильно розставити сили, а й забезпечити високу активність, авангардну роль комуністів у трудовому та громадсько-політичному житті. Йдеться про те, щоб подолати пасивність, байдужість комуністів, які накопичувалися в застійні часи, добитися, щоб кожний з них був справжнім політичним бійцем, знайшов своє місце в перебудові.

Після XXVII з'їзду КПРС з новою силою звучить ленінська вимога піднімати звання і значення члена партії вище і вище. Більшість партійних організацій активно включилася у боротьбу за чисте і ясне обличчя партійця. У Дніпропетровську, Іршавському районі Закарпатської області, наприклад, відбулися партійні збори на цю тему. В більшості парторганізацій обговорювалися питання: «Чи за Статутом ти живеш, комуніст?», «Твій особистий внесок у перебудову?», а в Харківській області пройшли збори з єдиним порядком денним: «Комуніст, що тобою конкретно зроблено по виконанню рішень XIX Всесоюдної партійної конференції?» На думку їх учасників, розмова, що відбулась, і далша робота по виконанню наміченого допомогли багатьом подолати апатію, активно включитися в роботу. Цьому також сприяли співрозмови з комуністами на засіданнях парткомів, партбюро, зборах, у тому числі і під час затвердження характеристик. У Чернівцях, Кременчуку, Макіївці, інших містах України проведені громадсько-політичні атестації комуністів. Парторганізації стали більш рішуче і послідовно звільнятися від тих, хто чорнить звання комуніста, від тих, хто скомпрометував себе.

¹¹ КПСС в цифрах // Партийная жизнь, 1987, № 21. — С. 15.

Разом з тим понад третини опитуваних на Харківщині вважає, що проступки комуністів все ще оцінюються досить ліберально і навіть не-принципово, особливо керівників (46,8%)^{11а}. Нетерпимість до таких людей зростає. Якщо за даними Центру соціологічних досліджень Академії суспільних наук при ЦК КПРС ще у червні 1989 р. тих, хто вважає необхідним «безжалісне» (!) очищення партії та оновлення її лав, було 10%, то на кінець року їх кількість наблизилася до 86%¹².

Підвищення активності комуністів, ролі і впливу первинної парт-організації в колективі безпосередньо залежить від розвитку внутріпарт-ійних відносин — демократії, гласності, критики і самокритики, здійснення справжньої колективності в роботі і одночасно в руслі всебічно-го зміцнення свідомої дисципліни, розвитку творчої ініціативи комуні-стів. Особливо актуальна ця проблема для сільських первинних партій-них організацій, де в більшій мірі ще дається взнаки психологія авто-ритарного керівництва і виконання. Вирішальне значення для її подо-лання має повне відновлення норм партійного життя, принципів парт-ійного керівництва і в першу чергу положення про те, що «всі справи партії ведуть, прямо або через представників, усі члени партії, на рів-них правах і без всякого винятку; причому всі службові особи, всі кер-івні колегиї, всі установи партії — виборні, підзвітні, змінювані»¹³.

Партійні рішення останніх років, практика перебудови суттєво роз-ширили рамки внутріпартійної демократії, створили сприятливі умови для її здійснення в низовій ланці. Уходить в минуле практика, коли кандидатури для обрання в керівні органи визначалися вузьким колом людей чи навіть особисто секретарем парткому, а самі вибори часто-густо перетворювалися у формальність. Суттєво розширилася практика широкого вільного обговорення кандидатур, їх змагальності, таємного голосування. Первинні парторганізації почали обирати на зборах, що передували звітно-виборним, комісії з найбільш авторитетних комуні-стів для попереднього вивчення громадської думки, узагальнення пропо-зицій і висування власних кандидатур у склад виборних органів. Вели-кі (понад 500 комуністів) парторганізації отримали можливість само-стійно визначати норми представництва на свої конференції, що проводились замість зборів.

Все це, безперечно, вплинуло на активізацію роботи багатьох парт-ійних організацій. Однак процес демократизації, що швидко розгорта-ється, ставить на порядок денний питання про закріплення в Статуті та інших документах тих нових форм, що підказує життя. Доцільно, ма-буть, перейти до прямих виборів секретарів парткомів і партбюро на альтернативній основі таємним голосуванням; встановити, що звітно-ви-борні збори вважати повноважними при умові участі в них двох третин комуністів, оскільки при теперішній практиці допускається обрання ке-рівних органів при 26% складу парторганізації (якщо, наприклад, пр-сутня половина плюс один комуніст); скоротити періодичність скликан-ня зборів в парторганізаціях з складною структурою та ін.

В процесі демократизації внутріпартійного життя важко переоціни-ти роль такого фактора, як партійні збори, які мають бути подією в житті кожного комуніста, підвищувати його особисту відповідальність за авторитет своєї організації і партії в цілому, сприяти його політич-ному загартуванню. Шлях до цього лежить через творче використання досвіду перебудови, в тому числі останніх звітно-виборних кампаній. Це в першу чергу — актуальність порядку денного зборів: про стиль керівництва, про політичну ситуацію, про ставлення до негативних явищ, про виконання програмних і статутних вимог, про особистий вне-сок комуніста у конкретну справу, звіт про роботу, затвердження харак-

^{11а} Поточний арх. Харківського обкому Компартії України, анкета № 1.

¹² Що може и должна знать партия о себе // Лит. газета. — 1989. — 13 дек.

¹³ Ленін В. І. Соціал-демократія і вибори в Петербурзі // Повне збір. творів.

теристик тощо. У колгоспі «Південний» Дніпропетровської області відбулися збори з порядком денним: «Комуніст і сім'я», в яких взяли участь дружини членів партії. Збори пройшли цікаво і мали великий резонанс.

Сприяє підвищенню уваги до партзборів широке врахування громадської думки, в тому числі і безпартійних, підготовка альтернативних проєктів постанов, як це інколи практикують в парторганізації київського заводу «Ленінська кузня». Використовуються також і такі форми, як персональна оцінка в доповіді роботи виконавців, конструктивності виступів, конкретності рішень. Дає позитивний результат демократизація порядку роботи зборів: обрання в президію не за пропозицією «зверху», а тих, кого бажають комуністи, виголошення проєкту постанови не в кінці обговорення, а відразу після доповіді, можливо, і до початку роботи зборів, виступ керівника колективу не наприкінці зборів, а серед перших виступаючих. Започатковуються і такі нестандартні форми проведення зборів, як дискусії, мітинги. Важливою вбачається традиція інформування на кожних чергових зборах про виконання рішень минулих.

Ефективність зусиль первинної, цехової парторганізації, партгрупи багато у чому залежатиме від дієздатності виборного активу, в першу чергу від тих, хто його очолює. Вона значною мірою визначається авторитетом, змістом і стилем роботи своїх лідерів. Перебудова вже висунула в низовій ланці чимало талановитих організаторів, розкрила їх творчий потенціал. Але, на жаль, і досі далеко не всі виборні органи зуміли знайти своє місце в процесі оновлення. За даними дослідження в Харківській області лише 18,3% комуністів переконані, що їх партбюро чи парткоми працюють активно. На думку 52,6% респондентів, працюють вони не на повну силу, а 21,9% взагалі не бачать результатів їх діяльності. Приблизно 5% комуністів і 10% безпартійних заявили, що їх секретар партійної організації не користується у них авторитетом¹⁴. Саме так переважно оцінюють тих, хто не живе інтересами людей, ухиляється від розв'язання болючих питань, не виявляє справжньої принциповості. Є серед них і такі, хто виконує свої обов'язки сумлінно, але формально, діє у суворих рамках вказівок. Але частіше за все це люди, що не володіють політичними методами керівництва, не вміють вести дискусію, переконувати словом і прикладом, не мають організаційних здібностей. Саме вони нерідко віддають ініціативу лідерам неформальних об'єднань, уникають дискусій з демагогами і екстремістами, пасують перед труднощами. Таке становище пояснюється тим, що продовжує мати місце застарілий підхід до формування інституту секретарів, що не виключає висування на цю посаду комуністів, які не виступають визнаними лідерами в своїх колективах. Зокрема, він дозволяє обирати секретарями тих, чия кандидатура влаштовує в першу чергу керівників колективів і вищестоящі органи. Мабуть, не випадково серед незвільнених секретарів первинних парторганізацій помітно переважають не рядові працівники, а ті, хто завжди, образно кажучи, під рукою чи рядом з телефоном. Зручно це й для працівників апарату райкому чи міськкому партії, які не відмовилися від кабінетно-канцелярського стилю роботи.

Практика свідчить, що лише деякі секретарі перебувають до обрання на посаду в резерві на висування. Це є однією з причин того, що понад половину знову обраних секретарів парторганізації має приблизно уявлення про зміст, форми і методи своєї роботи. Нестача знань, особливо вміння, навичок працювати в нових умовах заважає налагодженню у багатьох районних і первинних організаціях ефективної системи навчання низового активу. Важливо виправити становище, що склалося у застійні часи і в плані самоосвіти: якісної літератури неба-

¹⁴ Поточний арх. Харківського обкому Компартії України, анкети №№ 1, 3.

гато, до того ж вона не завжди доступна секретарю парторганізації і партгрупоргу. Також негативно впливає на склад секретарів первинних і цехових парторганізацій і недостатньо високий престиж цього інституту. Серед молодих секретарів небагато таких, хто розраховує працювати понад одного звітного періоду, хоча більшість з них вважає оптимальним терміном для роботи на цій посаді приблизно 3—5 років. Не сприяють поліпшенню складу секретарів, стилю їх роботи й ті критерії діяльності, якими все ще користуються деякі місцеві партійні комітети. Досить часто кандидати на посаду оцінюються не по здібностям працювати з людьми, реально втілювати в життя політику партії, а по вмінню складати плани, оформляти протоколи, дотримуватися графіків проведення зборів чи засідань тощо. Погіршує справу й та обставина, що деякі представники партійних органів за старою традицією віддають ввну перевагу в контактах керівнику колективу, нерідко стають на його бік при загостренні стосунків з секретарем парторганізації.

Зміцненню і підвищенню авторитету секретаря первинної парторганізації сприяло б закріплення в Статуті КПРС норми прямого обрання його таємним голосуванням всіма комуністами із кількох кандидатур; посилення його відповідальності шляхом щорічного проведення процедури про довіря; розвитку компетентності через ґрунтовно продуману, постійно діючу, диференційовану (по категоріях) систему навчання, в якій необхідна увага має приділятися практичній роботі, обміну досвідом, використанню сучасних активних форм. Мова йде про проведення днів секретарів і курсів у вищестоящих органах, семінарів і стажировок на базі кращих парторганізацій, ділових ігор, розбір конкретних ситуацій і прийомів роботи та ін.

Життя засвідчує, що справа просувається значно краще в тих низових ланках, які на основі критичного аналізу зуміли визначити найбільш болючі точки своєї діяльності і колективно виробити програму перебудови. Більшість опитаних в Харківській області комуністів за свідчили її наявність, однак 38,1% разом з тим зауважили, що вона поки що не виконується¹⁵. Отже, ця програма ще не стала для них мобілізуючим документом, не визначила їх конкретне місце у справі перебудови. В той же час досвід кращих парторганізацій Києва, Харківської, Донецької, Миколаївської та інших областей України свідчить про високу дієвість цього засобу. Їх досвід останнім часом поширився під девізом: «Кожній первинній — конкретну соціально значиму справу».

Таким чином, одним із шляхів подолання протиріччя, яке виникло між реальною необхідністю активізації ролі первинної партійної організації та її фактичним відставанням у вирішенні завдань перебудови, є організаційно-політичне зміцнення низової ланки партії. Воно вимагає посилення турботи про якісне поновлення партійних лав, підвищення ініціативи і відповідальності комуністів, покращення їх розстановки та структури первинних парторганізацій. З цим тісно зв'язане питання про розширення партійної демократії і гласності. Вимагає вдосконалення практика розподілу партійних доручень, проведення зборів, організації контролю і перевірки виконання прийнятих рішень, критичних зауважень та пропозицій комуністів, вивчення, використання та формування громадської думки. Потрібні нові підходи до формування інституту секретаря та виборного активу первинної парторганізації, їх навчання і надання дійової допомоги в оволодінні ними політичними методами роботи.

Цей далеко не повний перелік даної групи факторів являє собою доказ того, що немає якихось універсальних засобів поліпшення справи. Для цього потрібний комплексний підхід, серйозна і різнобічна повсякденна робота всіх членів партійного колективу.

¹⁵ Там же.

На основі останніх даних соціологічних досліджень розкривається зміст роботи первинних партійних організацій, визначаються основні напрями підвищення їх авторитету та активності в умовах перебудови.

С. Радев (НРБ), Генеральний директор Центру болгаристики в Софії

Болгаристика — наука про Болгарію

Розкриваючи поняття болгаристики як науки про Болгарію, автор прагне показати її внесок у висвітлення місця й ролі НРБ у світовому культурному процесі.

З 23 травня до 1 червня 1991 р. у столиці Народної Республіки Болгарії — Софії — має відбутися Третій міжнародний конгрес болгаристів. В його роботі візьмуть участь понад 500 відомих зарубіжних спеціалістів та учених-болгаристів, а також сотні болгарських учених.

Цей всесвітній болгаристичний форум збігається із 100-річчям установчого Бузлуджанського з'їзду, на якому було створено марксистську революційну партію болгарських трудящих. Її очолили Д. Благоєв та його соратники. Називалася вона Болгарська робітничая соціал-демократична партія (БРСДП). Попередниця партії болгарських комуністів, вона була однією з перших партій у Європі. Її засновник — Д. Благоєв розпочав соціалістичну пропаганду ще у Петербурзі, де він навчався з 1881 р. Там він розвинув активну діяльність у студентській комуні на Васильєвському острові. На початку 1883 р. Д. Благоєв створив одну з перших соціал-демократичних організацій в Росії, відому під назвою «Група Благоєва». Під його керівництвом група організувала в російській столиці марксистські гуртки, нелегальну друкарню і почала видавати свій друкований орган — газету «Рабочий». Її першу передову статтю, яка по суті мала програмний характер, написав Д. Благоєв. У своїй праці «З минулого робітничої преси в Росії» В. І. Ленін, оцінюючи значення газети «Рабочий» для російського революційного руху писав: «За 12 років, з 1883 по 1895 р., чи не єдиною спробою створити с.-д. робітничу пресу в Росії було видання в Петербурзі в 1885 році с.-д. газети «Рабочий»...»¹.

26 лютого 1885 р. царська поліція заарештувала Д. Благоєва і вислала його з Росії. Після повернення до Болгарії він розпочав там посилену пропаганду марксизму й проводив відповідну організаційну діяльність по створенню робітничої партії. Наслідком цього, а також сприятливих соціально-економічних умов, які створилися в Болгарії на той час, 20 липня (2 серпня) 1891 р. на Старій планині, біля півніжжя легендарної вершини Бузлуджи був скликаний і проведений Установчий з'їзд болгарської робітничої партії, з якого бере початок організований революційно-марксистський рух у Болгарії. Д. Благоєв успішно керував партією протягом усього складного періоду її становлення і розвитку. В 1919 р. Болгарська робітничая соціал-демократична партія (тісніх соціалістів), як вона називалася з 1903 р., увійшла одним з фундаторів до заснованого за ініціативою В. І. Леніна Третього, Комуністичного Інтернаціоналу. Треба підкреслити, що, на відміну від багатьох інших європейських партій, БРСДП (т. с.) стала членом III Інтернаціоналу без внутрішньої боротьби й розколу. Як на Установчому з'їзді Комінтерну, так і потім Болгарська робітничая соціал-демократична партія (т. с.) брала активну і послідовну участь у міжнародному

¹ Ленін В. І. З минулого робітничої преси в Росії // Повне зібр. творів.— Т. 25.— С. 92.

комуністичному русі, всіляко допомагаючи в цьому Леніну й більшовицькій партії.

7 травня 1924 р. Д. Благовє помер. З цього приводу XIII з'їзд Російської комуністичної партії (більшовиків) у своєму зверненні зазначив: «Димитр Благовє не тільки є засновником Болгарської комуністичної партії, а й одним з перших керівників революційного руху в нашій країні... Робітничий клас Радянського Союзу шанує пам'ять Благовєа як одного з найвизначніших керівників міжнародного революційного робітничого руху»². 27 травня 1924 р. «Правда» писала: «Ім'я Благовєа повинно бути особливо дорогим російським робітникам, тому що покійний вождь болгарських комуністів є засновником першої російської соціал-демократичної організації ще на початку 80-х років..., піонером російського соціал-демократичного руху і одним з найвидатніших представників і керівників всесвітнього комуністичного руху». Саме тому і черговий, Третій міжнародний конгрес з болгаристики віддасть належне видатному сину болгарського народу.

Перший міжнародний форум болгаристів (Софія, 23 травня — 2 червня 1981 р.) став найважливішою науковою подією у святкуванні 1300-річчя існування болгарської держави. В 681 р. вона була офіційно визнана Візантією. Саме з цією знаменною річницею збігає і Перший міжнародний конгрес з болгаристики, в роботі якого взяли участь 534 відомі зарубіжних учених. Серед них найбільше було спеціалістів із СРСР. Радянську науку представляли такі відомі вчені, як академіки Д. С. Лихачов, Д. Ф. Марков та багато інших.

У 1986 р. (Софія, 23 травня — 3 червня) відбувся Другий міжнародний конгрес з болгаристики. Він пройшов під знаком 1100-річного ювілею з часу повернення учнів слов'янських першопросвітителів Кирила і Мефодія (Климента, Наума, Горазда, Ангеларія та ін.) до Болгарії та початку їх динамічної освітньої й культурної діяльності на основі офіційно запровадженого в країні християнства і новоствореної слов'янської писемності. До колишньої болгарської столиці Пліски вони прийшли за безпосереднім бажанням і запрошенням болгарського князя Бориса I, після придушення у Великій Моравії німецьким духовенством Кирило-Мефодієвої справи.

Під час роботи Другого міжнародного конгресу з болгаристики з доповідями та науковими повідомленнями виступили 527 відомих зарубіжних учених-болгаристів.

Проведення Третього міжнародного конгресу з болгаристики, як вже згадувалося вище, збігається із 100-річним ювілеєм Бузлуджанського установчого з'їзду Болгарської марксистської робітничої партії, а також ще з однією важливою для болгарського народу і певною мірою для Європи історичною подією — 1100-річчям Преславського великого народного собору 893 р.* Його значення полягало в тому, що він зрікає греко-римської писемності і офіційно впровадив слов'янську писемність і літературу, проголосив слов'янську (староболгарську) розмовну народну мову офіційною, державною, літературною і церковною на всіх рівнях у великій тоді болгарській державі. Таке в Європі сталося вперше. До того часу повсюдно панувала так звана «тризична догма», за якою «святищенними» визнавалися тільки латинська, грецька та єврейська мови. Собор же здійснив справжню революцію. Він надав права всім народам говорити, писати та створювати культуру і літературу на власній живій народній мові. В IX—X ст. це було зовсім новим, з глибоко революційним значенням явище, яке відкривало шлях для розвитку національних культур, захисту національної незалежності і

² XIII съезд РКП(б) : Стеногр. отчет. 23—31 мая 1924 г.— М., 1924.— С. 118.

* Преслав було проголошено столицею Болгарії у тому ж році після невдалої спроби реакційного перевороту і встановлення язичеської релігії у першій столиці Плісії.

яке мало певний внесок у поступову підготовку необхідних умов для європейського Ренесансу.

До такого революційного на той час заходу в Болгарії дійшли не випадково. Це було наслідком довгих і складних процесів. Десятирічні зв'язки із сусідство з Візантією, яка була спадкоємницею і продовжувачем греко-римської культури, також відіграли свою роль. Землі, на яких утверджувалася слов'яно-болгарська держава як міцне державне утворення, віками населяли фракції із своєю оригінальною культурою.

Разом з тим, не можна не визнати, що між усіма слов'янськими і східноєвропейськими країнами Болгарія першою офіційно прийняла християнство — ще у 865 р. під час князювання Бориса I, Київська Русь — в 988 р., Польща — 966 р., Сербія — близько XII ст. тощо.

Завдяки створеній слов'янськими першоапостолами Кирилом і Мефодієм слов'янській писемності й перекладенням ними та їхніми учнями і послідовниками книг на болгарську мову, в країні розпочалося небувале культурне піднесення. Через століття-півтора писемність і література переходять з Болгарії в інші слов'янські та східноєвропейські країни. Взагалі внесок у загальнослов'янську й загальноєвропейську культуру письменників епохи Першого болгарського царства (681—1019 рр.) — Кирила і Мефодія та їхніх послідовників Климента Охридського, Наума, Горазда, Ангеларія, Константина Преславського, Іоанна Екзарха Болгарського, Чорноризця Храбра, Пресвітера Григорія, царя Симеона Великого, Пресвітера Козми, Іоанна Рильського та багатьох інших — великий. Певною мірою можна сказати, що вони були першими болгаристами.

Справа Кирила і Мефодія, давньоболгарська література мають загальнолюдський і гуманний характер. Досягнення літературних та освітніх шкіл і середовищ у столиці Плісці та Преславі, містах Равні, Доростолі, Софії, Охриді лежать в основі класичної славистики, яку багатьо учених по праву вважають одним з найбільших культурних досягнень середньовічної Європи.

Саме гуманним і загальнолюдським характером Кирило-Мефодієвої справи можна пояснити те, що такі різні за переконаннями, національною та релігійною належністю всесвітньовідомі музиканти, як Ф. Ліст і П. Чайковський написали гімни про Кирила і Мефодія, а український геній І. Я. Франко поглиблено займався вивченням їхньої літературної спадщини.

Проблеми кирило-мефодієвістики й староболгаристики, які є нероздільними, займали значне місце у роботі проведених досі двох міжнародних конгресів болгаристів. Природно, вони посідають належне місце і на наступному, Третньому всесвітньому форумі учених-болгаристів.

Звичайно, сучасна болгаристика як наука про Болгарію проявляється не тільки через згадувані болгаристичні конгреси. За останні десять років, як за кордоном, так і в НРБ за участю болгарських учених та відомих зарубіжних спеціалістів, було проведено понад 800 наукових конференцій, симпозіумів, «круглих столів» з важливих проблем болгаристики, а також питань, які стосуються болгаро-зарубіжних відносин в історичному і сучасному аспектах.

Сучасна болгаристика є частинною славистичної науки. Болгарські спеціалісти в тісному співробітництві з російськими, українськими, білоруськими та іншими вченими Радянського Союзу беруть активну участь у підготовці й проведенні різних заходів світової славистики. В 1988 р. у Софії відбувся X Міжнародний конгрес славистів.

Завдяки активній діяльності учених болгаристів за останні роки зріс інтерес зарубіжних спеціалістів і зарубіжної наукової громадськості до болгаристичної проблематики. В НРБ та за її межами значно поглибилася науково-дослідна робота в цьому напрямі. За останнє десятиріччя вийшло кілька сотень великих монографій зарубіжних уче-

них щодо проблем Болгарії. Збільшилася й кількість перекладених і виданих у різних країнах світу праць болгарських спеціалістів з вузлових проблем болгарознавства.

Центр болгаристики, який діє в Софії, щороку запрошує майже 200 іноземних учених на короткострокові курси спеціалізації в середньому на 1—2 місяці. За цей час вони мають можливість працювати в книгосховищах та архівах країни, зустрічатися та консультуватися з болгарськими спеціалістами, знайомитися з пам'ятками культури і мистецтва НРБ, що безумовно сприяє їм у підготовці своїх монографій, книг і дисертацій. Водночас Центр болгаристики надсилає спеціалістам-болгаристам і славістам болгарську наукову літературу, що їх цікавить, а також забезпечує такими книгами зарубіжні болгаристичні та славистичні центри, інститути, кафедри, бібліотеки, організовує виставки наукових праць болгарських та інших авторів.

Перший і другий міжнародні конгреси болгаристів, різні наукові заходи дали можливість з'ясувати і дати точне сучасне визначення поняттю «болгаристика». З минулого століття разом з розвитком славистики воно зазнало значної еволюції. Звичайно, визнається, що болгарознавство є комплексною наукою. Однак на різних етапах розвитку науки поняття комплексності мало надто різний зміст. Багато вчених у минулому столітті (Ю. Венелін, В. Григорович, А. Селішев та ін.) виявляли одночасно інтерес і до мови, і до літератури, і до історії культури болгарського народу, тобто підходили до предмету своїх болгаристичних досліджень комплексно. Проте тоді ж спостерігалася і глибока диференціація наук, яка триває й нині.

Тому найбільш правильним, на наш погляд, є твердження про те, що на сучасному етапі свого розвитку болгарознавство — це, з одного боку, глибока диференціація, а з другого — інтеграція наукових дисциплін, які входять у поняття болгаристики — мова і література, історія, етнографія, фольклор, мистецтвознавство, філософія, соціологія, політична економія, тобто весь комплекс гуманітарних галузей. Інакше кажучи, болгаристика — це не самостійна наука, а комплекс наукових дисциплін, які органічно інтегровані та цілеспрямовані.

Таке вивчення болгарознавства породжує багато нових і різноманітних важливих завдань. Їх розв'язання вимагає поєднання різних наук, яке відбувається при глибокій диференціації та збереженні характерних особливостей кожної з них. Цей підхід особливо необхідний сьогодні в умовах нового мислення, гласності, дедалі зростаючої ролі науки, усунення табу на так звані «білі плями» в національній і партійній історії, міждержавних відносинах. Таке органічне поєднання залежить як від внутрішнього розвитку науки, так і від багатоскладності, багатоконпонентності й специфіки явищ і проблем, які досліджуються.

Із сучасної точки зору приведення в дію цілого комплексу наук вимагається при дослідженні кожної суспільно-економічної формації, кожного суспільства, кожного принципового питання про зародження й розвиток народності та зв'язаних з цим різноманітних явищ і подій. Кожне суспільно-історичне й наукове явище чи проблема мають свої складові частки, які можуть визначати взаємодію історичних, лінгвістичних, фольклорних, етнографічних та інших факторів, висвітлення яких не може бути вичерпним і повним без участі відповідних самостійних, але органічно об'єднаних наук. Без такого підходу неможливе й багатобічне комплексне наукове дослідження, наукове планування та прогнозування близького і далекого майбутнього.

Болгаристика, як і кожна інша наука, зрештою, є часткою надбудови суспільства. В такому разі їй притаманна і відповідна частка тих завдань, які має виконувати надбудова. В світлі сказаного завдання болгарознавства, які мають постійний стратегічний характер, можуть бути визначені так: 1) Забезпечення необхідного максимального наукового внеску в розвиток надбудови і бази сучасного болгарського

суспільства; 2) Дослідження, аналіз, розкриття і популяризація цілісного розвитку країни і народу з найдавніших часів до наших днів і на цій основі допомога та сприяння засобами науки нинішньому та майбутньому розвитку науки країни; 3) Вивчення, висвітлення й розкриття засобами болгаристичної науки болгарського внеску в розвиток загальнонослов'янської, загальноєвропейської та загальнолюдської культурної скарбниці й цивілізації; 4) Дальше зміцнення, поглиблення та розширення позицій болгаристики за кордоном, як це здійснюється всіма державами та країнами світу; 5) Активний і послідовний захист істини в питаннях історичного минулого і сучасного Болгарії та болгарського народу винятково і тільки засобами об'єктивної науки.

Природно, що болгаристика, болгарознавство чи наука про Болгарію, як і всі інші об'єктивні науки, є живим містком дружби й співробітництва між ученими і народами земної кулі. Болгаристична наука може успішно розвиватися тільки в умовах миру і повного рівноправ'я між народами, мирного співіснування різних країн, у тому числі й таких, які належать до різних суспільно-політичних систем. Особливо великі перспективи у цьому відношенні розкриває ідея нашого спільного європейського дому, загального співробітництва між державами, деідеологізація міждержавних відносин в ім'я гуманізму, загальнолюдських проблем, людяності та прогресу.

Розвиток болгаристики в країні та за її межами є єдиним і неподільним процесом. На міжнародній арені болгарські вчені прагнуть познайомити зарубіжну громадськість з досягненнями і цінностями в духовній сфері свого народу, зміцнити й поглибити його внесок у світову цивілізацію.

Звичайно, це не болгарська монополія, це частина національної політики кожної держави. В наш час це пов'язано з присутністю кожної окремої нації в сучасному світі, сучасній цивілізації і є гарантією її існування в майбутньому. Динамічна науково-технічна революція й розвиток засобів масової інформації, міжконтинентальні і навіть космічні можливості телебачення, дедалі зростаючий науковий та культурний обмін надають процесові розвитку болгаристики невідомий досі розмах. Взагалі ж, світ прямує від конфронтації та нездоланих антагоністичних суперечностей до гуманізму і мирного змагання між народами на ниві культури і науки. Істина та інтернаціоналізм не можуть бути монополією і правом окремих людей, окремих держав. Вони мають стати об'єктом і метою дослідження насамперед тільки об'єктивної науки. Тут доречно згадати слова великого інтернаціоналіста й видатного діяча міжнародного комуністичного і робітничого руху Г. Димитрова на VII Конгресі Комінтерну: «...Ми, комуністи, є непримиренними противниками буржуазного націоналізму в усіх його різновидах. Але ми не є прихильниками національного нігілізму і ніколи не станемо діяти як такі»³. «В області культури за здібностями нема малих і великих народів, — зазначав ще Г. Димитров. — Немає повноцінних і малочинних народів. Усякий народ, яким би малим він не був, може бути здатним внести в спільну скарбницю культури свій вклад цінностей...»⁴.

Зрозуміло, що великі народи та їхні мови, які вільно розвивалися в соціальному і національному відношенні, мають певні переваги в створенні та обміні художньо-культурними цінностями. Через різні причини, а також історичні обставини, Болгарії, незважаючи на її історію та культуру не щастило в цьому плані. Трагічний історичний розвиток країни, зокрема майже 200-річне візантійське та майже 500-річне варварське турецьке рабство, призвів до того, що болгарська мова — одна з найдавніших культурних європейських мов — стала мовою маленької нації.

³ Димитров Г. Сьчинення.— Т. 10.— София, 1954.— С. 112.

⁴ Димитров Г. Сьчинення.— Т. 14.— София, 1955.— С. 261.

Через це процес болгарського відродження проходив болісно і повільно, серед безперервних бунтів, повстань, погромів і спустошень. Визволення Болгарії в результаті російсько-турецької війни 1877—1878 рр. відбулося пізніше порівняно з визволенням інших сусідніх балканських народів.

Пізнє відновлення болгарської держави великою мірою перешкодило поширенню її культурних цінностей за кордоном і взагалі стало причиною її однобічного культурного обміну. Водночас роз'єднання Болгарії рішенням Берлінського конгресу, балканські війни тощо, висунули перед країною насущне питання — національного об'єднання. Це відсунуло всі інші проблеми, в тому числі й пропаганди болгарського культурно-естетичного доробку, на другий план.

Насправді ж, як на Балканах, так і в усій Європі, держави з приблизно однаковими, як і Болгарія, можливостями мали порівняно з нею більший і триваліший досвід у поширенні й популяризації своїх культурних досягнень. Скинувши раніше іноземне іго, сусідні з Болгарією країни створили необхідні державні організації та компетентні інституції, підготували потрібну кількість висококваліфікованих кадрів. Використавши ці сприятливіші можливості, вони раніше за Болгарію зайняли належне місце на європейській культурній сцені. Громадськість Європи раніше ознайомилася з розвитком культури болгарських сусідів.

Однак завдяки великим досягненням народу Болгарії в своїй тринадцятивіковій історії в усіх галузях культури, а також прийнятим пізніше енергійним заходам, відносно відставання країни в цьому відношенні було швидко подолане.

Можна з упевненістю стверджувати, що інтерес до безсмертної справи Кирила і Мефодія та їхніх учнів, до неперехідного за своїм історичним значенням досягнення старої болгарської культури вічний. Староболгарська мова, слов'янська писемність, творчість Кирила і Мефодія та їхніх послідовників, культура часів Першого і Другого Болгарського царства, царювання Бориса II, Симеона, Петра і Самуїла, а також Тирновська літературна школа, богомилство тощо і нині є предметами різноманітних досліджень десятків і сотень відомих зарубіжних учених. У деяких країнах створені навіть цілі школи спеціалістів-болгаристів.

Треба підкреслити історичне значення і роль Києва та Київської Русі в прийнятті, збереженні й дальшому розвитку духовного скарбу, створеного слов'яно-болгарською державою. В Київській Русі, а через неї і в Росії він знайшов добре підготовлений ґрунт для свого піднесення й розквіту, інтегрувався з могутніми місцевими культурними процесами. І не тільки болгарська культура, а й чимала частина її діячів знайшли спасіння і свою другу батьківщину в українських і російських землях. Досить пригадати діяльність і творчу справу Г. Цамблака і Кипріяна. Збережена і збагачена болгарська культура була повернена Болгарії в часи Відродження. Саме в українських містах — Києві, Харкові, Одесі, Львові, а також у Москві одержала освіту велика частина болгарської інтелігенції періоду Відродження, було підготовлено і видано чимало болгарської літератури. Київська держава, а згодом Росія та Болгарія врятували Європу і європейську цивілізацію від руйнівного татаро-монгольського та османського нашествия. Слов'янство і насамперед Радянський Союз захистили європейські країни від німецького фашизму. Це теж теми болгаристичної науки як важливої та активної частини славістики.

В наш час інтерес до болгарської мови, тобто до болгарської мовної та естетичної культури, до старої болгарської цивілізації починається з болгарського фольклору, з того, що створив народ Болгарії протягом віків і самовіддано зберіг, незважаючи на численні посягання завойовників.

Болгарський фольклор є одним із самих багатих у світі. В Болгарській академії наук зберігаються записи майже 300 тис. болгарських народних пісень. Переклади Ф. Челаковського (1825 р.) є по суті одними з перших видань їх за кордоном. Б. Ерьеді, І. Дугович, А. Шраус та інші ще до 1892 р. перекладали і видали угорською та німецькою мовами більш як 200 болгарських народних пісень. Великий сучасний угорський поет Л. Нагі, який досконало знає і високо цінує болгарський фольклор, переклав угорською мовою понад 14 тис. болгарських народних пісень.

Світова громадськість з повагою ставиться до праць і творів Д. Благоева та Г. Димитрова. Ряд з них перекладені й видані за кордоном.

Значну роль у популяризації болгаристики відіграло відзначення 1300-річчя болгарської держави. Підготовка і проведення різних заходів на честь цього ювілею здійснювалися національними ініціативними комітетами в багатьох країнах усіх континентів світу.

Нині понад 1 тис. відомих зарубіжних спеціалістів розробляють важливі проблеми болгаристики. Серед них можна назвати таких представників світової наукової думки, як академіки Д. С. Лихачов та Д. Ф. Марков, професори Г. Г. Литаврін і П. С. Сохань, інші вчені із СРСР, професори Р. Бернар з Франції та Е. Сандерс із США, професори Р. Пікіо й С. Грачоті з Італії, професори П. Кірай з Угорщини та Ч. Аморт і Я. Петер з ЧССР, професори Х. Валтер й Е. Баер з НДР, професори Р. Айцетмюлер, В. Геземан і Вот Х. Шалер з ФРН, професор Д. Сато (Японія). Активно і плідно працюють у цьому напрямі професор К. Великі та Е. Сюпюр з Румунії, відомі вчені з Індії. Хотілося б відзначити й діяльність Індійського центру болгаристичних досліджень, клубу друзів болгарської літератури в Делі та ін.

Разом з успіхами науково-дослідної болгаристики успішно проводиться переклад і видання творів болгарських авторів за кордоном: Інтерес до болгарської мови і болгарського художнього слова проявляли такі великі російські письменники і поети, як О. С. Пушкін, Л. М. Толстой, І. С. Тургенев та ін. В наш час можна згадати ще П. Елюара, С. Куазіmodo, П. Тичину, П. Неруду, Н. Гілена, Л. Нагі й цілу плеяду яскравих імен світової культури, які перекладали твори болгарських авторів або цікавилися болгарською мовою як однією із «сильних мов».

Книги патріарха нової болгарської літератури І. Вазова перекладені й видані за кордоном майже 260 разів. Вірші Х. Ботева звучать 50-ма мовами світу. Майже всі болгарські класики представлені російською та іншими мовами у вибраних творах.

В усіх країнах світу великий інтерес виявляється до сучасного болгарського історичного роману, зокрема до творчості Е. Станева, А. Дончева, С. Х. Караславова, Г. Стоєва, В. Мутафічієвої та ін., а також до сучасної болгарської поезії.

Нині більш як 5 тис. творів болгарських авторів перекладені й видані кількома десятками мов за кордоном. Кожні два три дні у світі виходить одна з їхніх книг. Нещодавно проведене дослідження свідчить про те, що художньо-естетичні болгарські цінності прилучили до болгарської духовності в останньому столітті 1,6 млрд. чол.

Болгаристика вивчає внесок болгарської культури у скарбницю світової матеріальної і духовної культури, в соціальній і громадській здобуток людства. Вона покликана розкрити і висвітлити місце, роль і взаємодію Болгарії та болгарського народу із слов'янськими народами, народами Європи і світу. В цьому виражається визначення однієї мови, зокрема болгарської, характерні особливості однієї культури і цивілізації, які завдяки своїй неповторності становлять інтерес як цінності всього людства. Іншими словами, за допомогою всіх гуманітарних наук визначається історія та місце болгарської мови у світовій культурі. До болгаристики відноситься і той метод, який веде до істини. Як показує вивчення духовного розвитку людства, шлях, по якому йде розвиток

науки в боротьбі за істину, не менш важливий, тому що досягається кінцевий результат. Болгаристика, яка є комплексом самостійних наукових дисциплін, це узагальнення наукових знань, розкриття причинно-наслідкового зв'язку, взаємозумовленості, взаємозалежності в розвитку її предмета і об'єкта, висвітлення, аналіз, синтез і сновки про необхідні етапи, які ведуть до об'єктивної істини й правди.

Болгаристична наука може в цілому розкрити і визначити болгарський феномен і його внесок у загальний історичний шлях людства саме за допомогою вивчення усіх історичних фактів. Розвиток болгаристики, як і всіх галузей світового знання, може бути успішним саме при об'єднанні зусиль болгарських і зарубіжних учених-болгаристів і славістів. Болгарська історія і культура, маючи тринадцятивікові традиції, представляють безмежне поле для науково-дослідної роботи.

Динамічна болгаристична діяльність вимагає підготовки високоерудованих кадрів. За останні чотири десятиліття в Болгарії здобули вищу освіту або спеціалізувалися понад 22 тис. юнаків і дівчат з інших країн. Болгарські університети, Інститут іноземних студентів у Софії, Центр болгаристики, наукові інститути подають ефективну допомогу зростаючій кількості зарубіжних спеціалістів у підвищенні їх кваліфікації, засвоєнні болгарської мови, знайомстві з досягненнями болгаристичної науки. Великою популярністю користуються літні семінари для іноземних науковців, студентів і болгаристів, на яких вони удосконалюють свої знання з болгарської мови. Такі семінари діють у Софії, Великому Тирнові, відповідних навчальних закладах.

Активну діяльність розвивають болгарські лектори за кордоном. Понад 50 лекторів з Болгарії працюють в Європі, Азії, Африці та Америці.

Все це гарантує у майбутньому співробітництво між ученими Болгарії та різних країн, у тому числі України.

Одержано 18.08.89

Раскрывая понятие болгаристики как науки о Болгарии, автор стремится показать ее вклад в освещение места и роли НРБ в мировом культурном процессе.

А. В. Панібудьласка (Київ)

Регіональні проблеми науково-технічної політики КПСР: досвід 80-х років

Розглядаються актуальні проблеми науково-технічного прогресу в нашій країні на сучасному етапі. Аналізуючи використаний матеріал, автор робить висновки щодо співвідношення національного і регіонального факторів в ході реалізації науково-технічної політики КПСР в досліджуваній період.

Сучасний стратегічний курс КПСР, націлений на якісне оновлення соціалістичного суспільства, включає в себе економічну та політичну реформи, вдосконалення суспільних відносин, глибокі зміни в характері та змісті праці, матеріальних та духовних умовах життя. В рішеннях XXVII з'їзду партії, останніх Пленумів Центрального Комітету КПСР, XIX партійної конференції важливе місце, зокрема, відводиться оновленню національної політики й прискоренню науково-технічного прогресу. Від розв'язання цих проблем значною мірою залежить доля перебудови, оновлення соціалізму.

Економічна і політична реформи, що здійснюються в країні з ініціативи КПСР, проводяться у тісному зв'язку з вирішенням таких проблем, як зміцнення влади радянських органів на місцях, відродження повного економічного суверенітету республік, перехід до регіонального самоврядування, прискорення науково-технічного прогресу. Це диктується тим, що діючий економічний механізм, сформований без належного урахування регіональних факторів, не тільки застарів, а й є гальмом перебудови всіх сфер суспільного життя. Більше того, його недосконалість у цьому плані сприяє виникненню серйозних суперечностей, які в умовах багатонаціональної країни негативно впливають як на міжнаціональні відносини, так і на прискорення науково-технічного прогресу. Дедалі більше дається взнаки відсутність безпосереднього зв'язку між обсягом прибутків і результатами господарської діяльності на території республік, що породжує утриманство, прагнення одержати якнайбільше незаборонених коштів з бюджету країни за рахунок перерозподілу національного доходу інших союзних республік. Таке становище зумовлюється насамперед недосконалістю територіального управління, відсутністю збалансованості між республіканськими та союзними керівними органами.

Все це висуває на порядок денний питання про вдосконалення економічних відносин між республіками та союзними органами, перехід на республікансько-регіональний госпрозрахунок, а також до рішучих заходів, спрямованих на прискорення науково-технічного прогресу.

На початку 80-х років у нашій країні порівняно з попередніми періодами було створено потужний народногосподарський потенціал. Значних результатів, зокрема, досягнуто в ядерній енергетиці, дослідженні земної кори, вивченні Світового Океану, синтезі органічних сполук, створенні прогресивних матеріалів та технологічних процесів тощо. Високою ефективністю відзначаються роторні та роторно-конвейєрні лінії, автоматичні системи зварювання, малогабаритні преси надвисоких

тисків і сучасні ковальські машини, що забезпечують істотне скорочення відходів металу в машинобудуванні, високоєфективні типи полімерних матеріалів.

Однак разом з досягненнями дедалі відчутніше почало проявлятися відставання у сфері науки і техніки, особливо в прогресивних технологіях. Мали місце істотні недоліки в роботі науково-дослідних і конструкторських організацій.

Так, у 1986 р. у виробництво впроваджувалося лише близько третини розробок, а питомо вага завершених тем по НДІ та КБ машинобудівних міністерств становила усього 7,6%. Розробка і впровадження у виробництво науково-дослідних тем часом затягувалася на довгі роки — до 10 і більше років¹.

Недоліки у розвитку науки і техніки були особливо помітними в масштабі регіонів, окремих республік. Зокрема, на це вказав жовтневий (1989 р.) Пленум ЦК Компартії України. На ньому відзначалося, що в республіці останнім часом ослабла увага до прискорення науково-технічного прогресу².

Причини такого становища слід шукати не лише в науково-технічній сфері. Вони тісно пов'язані із загальними проблемами — економічними, соціально-політичними, кадрово-освітніми та ін. Не останню роль тут відіграє недосконалість управління єдиним народногосподарським комплексом, що виявляється у жорсткій відомчій централізації, обмеженні науково-технічної самостійності республік та регіонів. А це вимагає особливої уваги до вдосконалення міжнаціональних відносин, гармонізації загальносоюзних і республіканських інтересів.

Помітне місце в реалізації цих завдань займає нарада з питань прискорення науково-технічного прогресу, яка відбулася 11—12 червня 1985 р. в ЦК КПРС. На ній було зроблено спробу проблеми науково-технічного прогресу розглянути у тісному зв'язку з вдосконаленням усього господарського механізму, з урахуванням федеративного устрою країни, з позицій інтернаціоналізму. Підкреслювалася необхідність дальшого зміцнення і розвитку демократичного централізму, поєднання централізованої основи в керівництві і плануванні НТП з розширенням господарської самостійності й відповідальності підприємств та об'єднань при активному використанні госпрозрахунку та товарно-грошових відносин, інших економічних важелів та стимулів.

Нарада дала об'єктивну оцінку тому факту, що плани по новій техніці розробляються у відриві від економічного і соціального розвитку, кінцевого результату виробництва, без урахування національно-регіональних особливостей. Зокрема, йшлося про місце і роль Комітету по науці і техніці при Раді Міністрів СРСР, який має враховувати у своїй діяльності як республіканські, так і загальносоюзні інтереси. При цьому рекомендувалося основний акцент його діяльності перенести на розширення контролю за науково-технічним рівнем галузей народного господарства, зосередити увагу на прогнозуванні, доборі та обґрунтуванні пріоритетних напрямів розвитку науки і техніки, формуванні банку досліджень і розробок. Водночас було вказано на те, що в нових умовах мають змінитися роль і функції міністерств — вони повинні зосередити увагу на перспективному плануванні, широкомасштабному використанні науково-технічних досягнень. Науково-технічний прогрес, як відзначалося на нараді, не може набути необхідного прискорення, якщо не буде належним чином удосконалена структура територіального керівництва. У цьому плані певний інтерес викликає досвід партійних організацій, нагромаджений в ряді союзних республік в 70-х — на початку 80-х років. Насамперед слід відзначити значні зусилля ЦК Компартії України по

¹ Народное хозяйство СССР за 70 лет: Юбилейный статистический сборник. — М., 1987. — С. 65.

² Радянська Україна. — 1989. 20 жовт.

вдосконаленню регіональної структури керівництва науково-технічним прогресом.

У складі Академії наук УРСР нині функціонує шість регіональних наукових центрів: Донецький, Південний, Північно-Західний, Західний, Північно-Східний, Придніпровський. Вони відіграють роль органів міжвідомчої наукової координації в межах областей, що входять до їх складу, мобілізують наукові та виробничі сили для вирішення специфічних проблем у галузях, що визначають народногосподарський профіль регіону. В республіці, як і по всій країні, в досліджуваній період була проведена велика робота по визначенню і підготовці цільових комплексних науково-технічних програм, тісно пов'язаних з вирішенням загальносоюзних завдань розвитку єдиного народногосподарського комплексу. В постанові ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР від 15 липня 1980 р. визначено шість республіканських цільових комплексних програм: «Метал», «Матеріаломісткість», «Енергокомплекс», «Агрокомплекс», «Цукор», «Праця». Водночас розроблено близько 300 галузевих і регіональних науково-технічних програм. На початку дванадцяті п'ятиріччя було сформовано і введено в дію такі республіканські науково-технічні програми, як «Енергокомплекс», «Метал», «Матеріаломісткість», «Праця», «Агрокомплекс», «Транспорт», наукова програма «Біотехнологія», а також відповідні галузеві регіональні програми³.

Взагалі слід відзначити, що в останні роки дедалі більше почала проявлятися тенденція до створення регіональних програм науково-технічного прогресу. Так, як складова частина комплексної програми НТП Української РСР, яка буде використана при підготовці основних напрямів економічного і соціального розвитку республіки на 1991—2005 рр., у 1989 р. була в основному завершена розробка комплексної програми науково-технічного прогресу Києва на 1991—2010 рр.⁴ Помітнішою стає участь республіки у розробці і виконанні загальносоюзних комплексних програм. Новим кроком в цьому напрямі стала підготовка загальносоюзної програми «Перспективні матеріали». Вона виконана спільними зусиллями ДКНТ СРСР, Держплану СРСР, АН СРСР, Академії наук України⁵.

На згадуваній нараді в ЦК КПРС позитивну оцінку здобула така форма партійного керівництва науково-технічним прогресом, як ради сприяння НТП при ЦК Компартій союзних республік, крайксом, обкомах, міськкомах партії. На Україні такі ради, які виникли у другій половині 70-х років, функціонували при багатьох партійних комітетах Києва, Львова, Запоріжжя, Дніпропетровська, Харкова, Сум та інших міст, об'єднуючи широкий актив виробничників і вчених. Робота цих рад сприяла комплексному підходу до розв'язання важливих науково-технічних проблем, підвищенню рівня аналітичної роботи партійних комітетів. Так, у раді сприяння науково-технічному прогресу при Київському міськкомі партії на початку 80-х рр. працювало 23 комісії, 15 з яких спеціалізувалися на окремих технологічних напрямках широкої міжгалузевої орієнтації. Рада вела велику роботу по вивченню технічної озброєності галузей народного господарства не тільки в рамках свого регіону, а й за його межами, сприяла укладанню творчих договорів на виконання наукових досліджень та їх впровадження у виробництво, пропагувала передовий досвід прискорення науково-технічного прогресу⁶.

Акцентуючи увагу на необхідності переорієнтування розвитку науки і техніки з урахуванням регіональних особливостей, партія одночасно прагне до здійснення єдиної політики в цій сфері у масштабах всієї

³ Дяв.: Комуніст України.— 1985.— № 8.

⁴ Київ 2010 року: мандрівка у майбутнє // Вечірній Київ.— 1989.— 12 вересня.

⁵ Патон Б. Е. Виступ на 2-му з'їзді народних депутатів СРСР // Радянська Україна.— 1989.— 20 грудня.

⁶ Щербинский В. В. Научно-технический прогресс—забота партийная. Из опыта работы партийных организаций Украины по осуществлению решений XXVI съезда КПСС об ускорении научно-технического прогресса.—К., 1983.—С. 272.

країни, ставить завдання широко розвивати міжреспубліканські контакти, обмін практичним досвідом між регіонами. Так, на XXVII з'їзді партії наголошувалося на необхідності «дати простір масовому використанню надійних, перевірених практикою технічних нововведень, з тим, щоб одержати максимальну віддачу, поки вони морально не застаріли»⁷. Визначаючи місце основної виробничої ланки — науково-виробничих і виробничих об'єднань, а також підприємств, з'їзд вказав, що досягти прискорення темпів зростання ефективності виробництва можна лише за умов постійного вдосконалення технології, впровадження передового досвіду⁸.

Визнання необхідності масового використання технічних досягнень означає орієнтацію на швидке поширення передового досвіду, прискорення науково-технічного прогресу в масштабах усієї багатонаціональної країни. При цьому наголошується на доцільності впровадження в життя таких нових форм, як оренда, підряд, госпрозрахунок. У зв'язку з цим актуальності набуває прийняття закону про власність. У процесі розробки нових підходів у цьому питанні на з'їздах народних депутатів СРСР, вересневого (1989 р.) Пленумі ЦК КПРС, на сесіях Верховної Ради СРСР все чіткіше окреслюється така модель соціалістичної власності, яка повинна втілювати надбання не тільки всіх, але й кожного з робітників, трудового колективу, регіональних, регіонально-національних та інших асоціацій трудящих.

Після XXVII з'їзду науково-технічна політика стала послідовніше проводитись у напрямі широкого освоєння передових технологій, зокрема мембранної, лазерної, плазменної, а також технологій з використанням надвисоких тисків та імпульсних навантажень і т. д. З'їзд визначив й інший напрям прискорення науково-технічного прогресу — автоматизація і механізація виробництва, які мають корінним чином змінити соціальні умови праці виробничників⁹.

Визначаючи пріоритети цих двох напрямів прискорення науково-технічного прогресу, з'їзд одночасно розробив і загальні принципи управління їх реалізацією в рамках єдиного народного господарського комплексу на основі послідовного вдосконалення і розвитку демократичного централізму, що поєднує централізоване управління з ініціативою, творчою активністю і високою відповідальністю на всіх рівнях. Після з'їзду відкрилися нові можливості для розмежування компетенцій центру і регіону, передачі на місце ряду управлінських функцій в усіх сферах суспільного життя.

Особливе значення для розширення місцевої самостійності в поєднанні з розумним централізмом у справі прискорення науково-технічного прогресу мають рішення XIX партконференції, яка підкреслила, що радикальна економічна реформа, процес демократизації відкривають широкий простір для оптимального поєднання інтересів як національно-державних утворень, так і країни в цілому, а також підтримала ідею переходу республік і регіонів на принцип госпрозрахунку з чітким визначенням їхнього внеску в вирішення загальносоюзних завдань¹⁰.

На основі рішень XXVII з'їзду та XIX партконференції почали ширше вживатися заходи, необхідні для здійснення переходу до наскрізного планування науково-технічного прогресу, забезпечення розвитку кожної галузі і регіону на базі широкого використання нової техніки і технології. Ставиться завдання максимально враховувати у плануванні науково-технічного прогресу співвідношення галузевих і територіальних тенденцій.

⁷ XXVII з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу.— 25 лютого—6 березня 1986 р.: Стеногр. звіт. К., 1986.— Т. 2.— С. 19.

⁸ Див.. Там же.— С. 282.

⁹ Там же.— С. 20.

¹⁰ Матеріали XIX Всесоюзної конференції Комуністичної партії Радянського Союзу. 28 червня—1 липня 1988 р.— К., 1988.— С. 134, 135.

Враховання національно-територіальних інтересів у поєднанні з далішим зміцненням інтернаціональних основ народногосподарського комплексу країни знайшло відображення в «Основних напрямках економічного і соціального розвитку СРСР на 1986—1990 роки і на період до 2000 року», затверджених XXVII з'їздом партії. В них підкреслюється, що в ході вдосконалення організаційної структури управління народним господарством союзних республік з врахуванням їхньої ролі і місця в суспільному розподілі праці створюються органи управління групами взаємоз'язаних галузей; вдосконалюються форми міжгалузевого управління; зосереджуються (разом з вирішенням загальних проблем) зусилля міністерств і відомств у розробці та реалізації єдиної науково-технічної політики¹¹.

Реалізуючи настанови XXVII з'їзду партії щодо швидкого і цілеспрямованого ведення наукових, проектних, конструкторських розробок, які повинні забезпечити створення і опанування нової техніки і технологій, партія прагнула привести в дію творчі сили країни, піклувалася про прискорення науково-технічного прогресу в інтересах усієї країни і всіх національно-державних утворень¹². «Основні напрями» диференційовано визначають завдання союзних республік у галузі науково-технічного прогресу. В Російській Федерації, зокрема, передбачається прискорити темпами розвивати машинобудування, газозу, хімічну, мікробіологічну промисловість, у Білорусії — забезпечити випереджаючий розвиток верстатобудування, радіотехнічної, електронної, електротехнічної промисловості, машинобудування для тваринництва і кормовиробництва, в Узбекистані — більш високими темпами розвивати хімічну, електротехнічну у легку промисловість, приладобудування, переробку сільськогосподарської продукції і т. д. На Україні намічено продовжити реконструкцію і технічне переобладнання підприємств вугільної промисловості й чорної металургії, істотно збільшити виробництво продукції хімічної і легкої промисловості і машинобудування¹³.

Проблеми співвідношення національного та інтернаціонального в науково-технічній політиці особливо гостро постали після XIX партконференції, яка схвалила ідею «...переходу республік і регіонів на принципи госпрозрахунку з чітким визначенням їх внеску в рішення загальносоюзних програм»¹⁴. Однією з перших спроб на шляху до реалізації цієї ідеї є проект «Загальні принципи перебудови керівництва економікою і соціальною сферою союзних республік на основі розширення їх суверенних прав, самоврядування і самофінансування»¹⁵, поданий Радіо Міністрів СРСР на розгляд Верховної Ради СРСР і надрукований для всенародного обговорення. В проекті відзначається, що ключовим питанням розширення економічної самостійності союзних республік і демократизації керівництва є визначення сфер їхнього господарювання, забезпечення ефективного розподілу функцій і об'єктів між союзними органами та національними регіонами. Важливо відзначити, що реалізація державних цільових науково-технічних програм і проектів віднесена до компетенції союзних органів. «Загальними принципами» передбачається широка самодіяльність союзних республік у керівництві науково-технічним прогресом (здійснення заходів по проведенню науково-технічної політики, створення нових республіканських науково-дослідних, проектно-конструкторських і технологічних організацій і т. д.) і водночас перед республіками висувається вимога в пріоритетному порядку передбачати в планах науки дослідження і розробки для державних комплексних науково-технічних програм і планів міжгалузових

¹¹ Див.: XXVII з'їзд Комунистичної партії Радянського Союзу, 25 лютого — 6 березня 1986 р.: Стеногр. звіт.— Т. 2.— С. 282—285.

¹² Там же.— С. 19—20.

¹³ Там же.— С. 269—274.

¹⁴ XIX Всесоюзна конференція Комунистичної партії Радянського Союзу, 28 червня — 1 липня 1988 р.: Стеногр. звіт.— К., 1989.— Т. 2.— С. 169.

¹⁵ Радянська Україна.— 1989.— 15 берез.

науково-технічних комплексів¹⁶. Отже, цей документ свідчить про прагнення відійти від централістських принципів керівництва науково-технічним прогресом, відшукати оптимальні співвідношення інтересів Союзу і республік.

Ще складніші питання почали виникати у зв'язку з переходом національних регіонів на госпрозрахунок. У цьому плані певний інтерес викликає постановова Ради Міністрів СРСР з питання переходу Білоруської РСР з 1990 р. на нові умови господарювання на основі самоврядування і самофінансування. Постановою, зокрема, істотно обмежуються функції деяких союзних міністерств та комітетів і залишаються за ними лише ті, що пов'язані з розв'язанням загальносоюзних завдань, а також з проведенням єдиної науково-технічної політики¹⁷. Проблеми науково-технічної політики порушуються і в проєкті «Загальні принципи економічної самостійності Української РСР». Однак у ньому практично відсутні питання міжреспубліканського науково-технічного співробітництва¹⁸.

Значна частина проблем, які виникають в ході кардинального оновлення міжреспубліканського науково-технічного співробітництва, пов'язана не лише із складністю врахування регіонального характеру розвитку економіки, науки і техніки, а й внаслідок загального стану науково-технічного прогресу, який залишається критичним.

Разом з тим науково-технічний прогрес у 80-і роки, особливо в умовах перебудови, відзначається і певними позитивними зрушеннями. Дедалі чіткіше почала виявлятися тенденція до проведення досліджень і розробок з пріоритетних напрямів НТП, збільшилися витрати на науку з державного бюджету, коштів міністерств, об'єднань, підприємств, впроваджуються прогресивні форми інтеграції науки і виробництва. На 1987 р. в народному господарстві функціонувало близько 500 науково-виробничих об'єднань, 23 міжгалузевих науково-технічних комплексів, розгорнули роботу понад 70 госпрозрахункових центрів науково-технічної творчості молоді; йде підготовка до переведення на повний господарський розрахунок і самофінансування науково-дослідних інститутів, проєктних, конструкторських, технологічних організацій. Чисельність наукових і науково-педагогічних кадрів в СРСР досягла понад 1,5 чол., майже половина з яких була зайнята в галузі технічних наук¹⁹.

Відповідний вклад у прискорення науково-технічного прогресу в досліджувані роки вносили всі союзні республіки. Особливо належить виділити Російську Федерацію, яка володіє високим науково-технічним потенціалом. В ній у 80-ті роки, особливо в умовах перебудови, набули розвитку нові форми інтеграції науки і виробництва: науково-виробничі об'єднання, міжгалузеві науково-технічні комплекси, республіканські науково-технічні комплекси та науково-технічні центри, госпрозрахункові центри науково-технічної творчості молоді. Тільки в 1987 р. в республіці зареєстровано 13 відкриттів, зроблених вченими, створено 1,7 тис. зразків машин, устаткування, апаратів, приладів, засобів автоматизації, опановано і розпочато випуск 2000 нових видів продукції²⁰.

На Україні у тому же році зареєстровано три відкриття, створено понад 700 зразків нових машин, устаткування, приладів, засобів автоматизації, розвивались прогресивні форми інтеграції науки і виробництва, про що свідчить функціонування в республіці близько 100 науково-виробничих об'єднань, 2 міжгалузевих науково-технічних комплексів, 14 госпрозрахункових центрів науково-технічної творчості молоді. Подібні процеси відбувалися і в інших республіках. Однак настанова XXVII з'їзду і XIX партійної конференції щодо прискорення науково-технічного прогресу в національних регіонах реалізувалися нерівномірно²¹.

¹⁶ Рад. Україна.— 1989.— 15 берез.

¹⁷ Известия.— 1989.— 16 сент.

¹⁸ Рад. Україна.— 1989.— 6 верес.

¹⁹ СССР и союзные республики в 1987 году.— М., 1988.— С. 7.

²⁰ Там же.— С. 50.

²¹ Там же.— С. 50.

Особливу тривогу викликає відверта недооцінка науково-технічного прогресу, на фоні якого здійснюється економічна реформа. Про це, зокрема, наголошувалося на 2-му з'їзді народних депутатів СРСР ²².

З цього можна зробити висновок, що діючий нині економічний механізм і система управління науково-технічним прогресом ще не повною мірою враховують регіональні фактори, закономірності інтернаціоналізації і доцільного розподілу праці, спеціалізації і кооперування. Отже, погано використовуються великі переваги, які дає територіальний розподіл праці, що затримує зростання науково-технічного потенціалу національних регіонів і всього братерського співробітництва народів Союзу РСР.

Більш повне врахування територіального фактора в прискоренні науково-технічного прогресу, з нашої точки зору, може сприяти і чіткішому визначенню доцільних параметрів регіонального госпрозрахунку, в запровадженні якого повинні реалізуватися як республіканські, так і загальносоюзні інтереси.

При вирішенні цих проблем необхідні конструктивні підходи на лєнінських принципах інтернаціоналізму. Однак до цього часу немає достатньо всебічно розробленого документу, який вніс би певну ясність в міжреспубліканську координацію розвитку науки і техніки. Не дав ґрунтованої відповіді на це питання і вересневий (1989 р.) Пленум ЦК КПРС, і жовтневий (1989 р.) Пленум ЦК Компартії України.

Таким чином, курс партії у 80-і роки на прискорення науково-технічного прогресу проводився фактично в різних історичних умовах. Якщо в першій половині 80-х років тут домінували централістські тенденції, то в умовах перебудови більше почали позначатися пошуки нових форм управління науково-технічним прогресом з урахуванням національно-регіональних інтересів і особливостей. Це проявилось насамперед у створенні різних регіональних об'єднань в галузі науково-технічного прогресу, розробці союзних, союзно-республіканських, галузевих та місцевих програм тощо. Більше уваги територіальним проблемам НТП стали приділяти радянські та партійні органи. Одночасно слід підкреслити, що вирішення національно-регіональних проблем НТП можливе лише на базі послідовного інтернаціоналізму, єдиної науково-технічної політики в країні з урахуванням передового світового досвіду.

Одержано 11.12.89.

Рассматриваются актуальные проблемы научно-технического прогресса в нашей стране на современном этапе. Анализируя использованный материал, автор делает выводы относительно соотношения национального и регионального факторов в ходе реализации научно-технической политики КПСС в исследуемый период.

²² Пятон Б. Е. Виступ на 2-му з'їзді народних депутатів СРСР // Радянська Україна.— 1989.— 20 грудня.

Б. А. Звіздецький (Київ)

Про час виникнення та соціальну типологію літописних «градів» Древлянської землі

Визначаються хронологічні рамки функціонування найдавніших укріплень Древлянської землі. Порушується питання про їх соціальний статус, економічну базу, місце серед однотипних синхронних пам'яток інших східнослов'янських територій кінця I тис. н. е.

У кінці XI ст. автор «Повісті временних літ» — чернець Києво-Печерського монастиря Нестор — поставив перед собою нелегке завдання—

описати не тільки сучасні йому події, а й спробував дати відповідь на питання «...откуда есть пошла Руская земля...»¹.

У найдавнішій, недатованій частині цього твору перелічуються всі відомі літописцю східнослов'янські племінні об'єднання, які згодом стали ядром давньоруської держави і давньоруської народності. Древліани у цьому списку названі другими, слідом за полянами, а назву свою одержали, як пояснює літописець, «...зане съдоша в лѣсѣх...»².

Враховуючи дане пояснення, а також ту обставину, що стосовно X ст. «Повість временних літ» згадує два міста Древлянської землі — Іскоростень (нині Коростень) та Вручій (нині Овруч), дореволюційна історіографія визначала ареал древлянського розселення досить приблизно, відводячи їм великі лісові масиви навколо згаданих пунктів³.

Більш точні координати Древлянської землі вдалося встановити тільки в результаті ретельного порівняльного аналізу матеріалів розкопок курганних старожитностей та визначення специфічних рис поховального обряду древлян. Вирішальна роль у розв'язанні цієї проблеми належить радянським археологам І. П. Русановій, Є. І. Тимофєєву та В. В. Сєдову⁴, хоча деякі спірні моменти залишаються й досі.

На нашу думку, хоча матеріали курганних старожитностей, якими оперували попередні дослідники, є важливим джерелом, проте вони не можуть бути єдиним критерієм при визначенні племенних кордонів. Це насамперед стосується південно-західної гілки східного слов'янства, де етнокультурні процеси мали схожий характер, що вже на ранніх етапах призвело до нівелювання способу поховального обряду. Тому автор цих рядків здійснив спробу визначити кордони Древлянської землі не тільки на основі аналізу курганних старожитностей, а й залучаючи матеріали відомих поселень VIII—X ст. та свідчення пізньосередньовічних джерел. Такий підхід дав можливість дещо уточнити межі древлянського розселення, особливо у контактних зонах з іншими племінними угрупованнями.

Так, картографування поселень і городищ із старожитностями типу Луки-Райковецької (VIII—IX ст.) показує, що східна межа древлян, починаючись на водорозділі басейнів Тетерева та Ірпеня, проходила по лівому березі першої аж до місця її впадіння у Дніпро, а не відхилилась в районі Радомишля на захід, як це уявляли собі попередні дослідники. Роздільною смугою між полянами і древлянами була широка залісна і заболочена заплава р. Здвиж, де, як свідчать археологічні розвідки, населення у VIII—першій пол. X ст. було практично відсутнє.

Південна межа Древлянської землі майже точно збігалася з природним кордоном між поліською зоною і зоною лісостепу, послідовно пересікаючи (із сходу на захід) ріки Гуйву, Гнилоп'ять, Тетерев і Случ. Древліани не селилися на південь від вказаної лінії, очевидно, через постійну загрозу з боку кочовиків, які проникали степовим коридором з боку Правобережжя. Абсолютна відсутність будь-яких археологічних пам'яток IX—X ст. у верхів'ях цих рік підтверджує, на наш погляд, такий висновок.

Західний кордон древлян (з волинянами) проходив у межиріччі Случі і Горині. Тут ми повністю згодні з думкою попередніх дослідників і лише відзначаємо, що Древлянська земля на південному заході починалася від місця впадіння в Случ р. Хомори і йшла далі на північ, захоплюючи невеликі ліві притоки Случі — ріки Смолку, Церем та Корчик.

¹ Повесть временных лет (далі — ПВЛ). — М., Л. — 1950. — Ч. 1. — С. 9.

² Там же. — С. 11.

³ Барсов Н. И. Очерки русской исторической географии. — Варшава, 1885. — С. 127—128.

⁴ Русанова И. П. Территория древлян по археологическим данным // Советская археология (далее — СА). — 1960. — № 1. — С. 63—69; Тимофеев Е. И. Рассе-

Північний кордон (з дреговичами) розпізнається досить легко по широкій заболоченій смузі, що розділяла в давнину обидва племінні союзи. Щоправда, І. П. Русанова вважала, що древліяни займали й правий берег Прип'яті. Однак, як переконливо довів В. В. Седов, кургани на ньому, які І. П. Русанова вважала древлянськими, належать літописним дреговичам, на що вказують знахідки у похованнях етновизначаючих намистин з великою зерню⁶.

Таким чином, літописні племена древлян заселяли великі лісові масиви нинішньої Житомирської області, а також східних районів Ровенської області та північних — Київської. За нашими підрахунками, загальна площа Древлянської землі у кінці I тис. н. е. становила близько 28—29 тис. кв. км.

У зв'язку з таким географічним розташуванням Древлянська земля досить рано була втягнута в орбіту політики київських князів. Як повідомляє літопис, уже через рік після захоплення Києва, тобто у 883 р. «Поча Олегъ воевати деревляны, и примучивъ а, имаше на них дань по чернѣ кунѣ...»⁶.

Після смерті Олега «...древляне затворишася от Игоря...»⁷. Ця подія датована 913 р. «Затворитися» можна лише в укріпленні, а тому наведену дату слід вважати першим непрямым свідченням того, що вже на початку X ст. древліяни мали власні фортеці. Тому виникає ряд закономірних запитань: скільки їх було, де вони розташовувалися та коли виникли?

Як було сказано вище, «Повість временних літ», описуючи події X ст., називає лише два міста Древлянської землі. Так, під 945 р. вперше згадується Іскоростень, під стінами якого було вбито київського князя Ігоря за порушення ним норми стягнення щорічної данини⁸, а під 977 р. — Вручій, де наклав головою один із синів Святослава — Олег — під час усобиці із братом Ярополком⁹.

Однак з аналізу літописних подій, що відбувалися після збивства Ігоря, випливає, що древліяни мали значно більше укріплень. Так, у 946 р., після того, як Ольга перемогла у відкритому бою із дружиною, «древляне же побегоша и затворишася в градѣхъ своихъ»¹⁰. Підійшовши до древлянської столиці Іскоростеня і не маючи змоги відразу ж захопити цю досить добре укріплену фортецю, Ольга пропонує обложити здатися на її милість, мотивуючи це тим, що «...вси ваши грады, предашася мнѣ, и ялися по дань...»¹¹. Ці безіменні древлянські «гради» цікавили не одне покоління істориків, але сказати що-небудь конкретне про них без додаткової інформації вони не могли.

Ситуація змінилася на краще, коли у 20—30 рр. нашого століття розпочалося широке археологічне обстеження регіону. В той період стаціонарні розкопки проводилися у Коростені, на Райковецькому городищі та в деяких інших пунктах.

У 1940 та 1949 рр. П. М. Третьяков провів розкопки у ряді поліських районів Київщини та Житомирщини, де виявив ряд укріплень з раннім культурним шаром IX—X ст., які, на його думку, і були залишками літописних древлянських «градів». Результати цих робіт дослідник виклав у статті, в якій відніс до древлянських укріплень, крім згадуваних літописом Іскоростеня і Вручій, городища в Малині та Іванкові, селах Орано-

лення юго-западної групи східнослов'янських племен по матеріалам могильників X—XIII вв. // Там же.— № 3.— 1961.— С. 69—72; Седов В. В. Восточные славяне VI—XIII вв.— М., 1982.— С. 101—106.

⁶ Седов В. В. Указ. соч.— С. 104.

⁶ ПВЛ.— Ч. 1.— С. 20.

⁷ Там же.— С. 31.

⁸ Там же.— С. 40.

⁹ Там же.— С. 53.

¹⁰ Там же.— С. 42.

¹¹ Там же.— С. 42.

му, Городську, а також два пункти (без конкретних прив'язок на місцевості. — Б. З.) на р. Случ¹².

Дані П. М. Третякова конкретизував і уточнив М. П. Кучера, який у 70-х роках провів широке обстеження давніх городищ у Середньому Подніпров'ї. На підставі ретельного порівняльного аналізу кераміки вчений виділив вісім ранніх городищ, які вважав залишками древлянських «градів»: у містах Малині, Олевську, Новограді-Волинському (колишнє передмістя Жадківка. — Б. З.) та в селах Городці, Городищі (на р. Церем. — Б. З.), Пилиповичах, Гульську і Несолоні¹³. До цього списку можна додати ще ряд укріплень з ранніми матеріалами: городища в м. Іванкові¹⁴ та у с. Фрузинівці на р. Тетерев¹⁵, а також у селах Грубському¹⁶ і Барашах¹⁷ відповідно Коростишівського та Емільчинського районів сучасної Житомирської області.

У 1987 р. нами було обстежене ще одне городище з матеріалами древлянського часу, розташоване в с. Маренин Березнівського району Ровенської області на р. Случ¹⁸. Подібне укріплення досліджувалося нами разом з М. П. Кучерою у 1983 р. на північній околиці м. Новограда-Волинського, неподалік городища, виявленого М. П. Кучерою ще на початку 70-х років. На жаль, цілий ряд ранніх фортець не дійшов до нашого часу, і про їх існування ми можемо лише гадати.

Так, мабуть, одним з древлянських гравдів було городище на Замковій горі у сучасному Житомирі, повністю знищене міською забудовою у ХІХ ст.¹⁹. Непрямим доказом на користь існування там ранньосередньовічного центру є матеріал величезного курганного некрополя, який у свій час досліджував С. С. Гамченко²⁰.

Не дійшло до нашого часу й городище в с. Бежові Черняхівського району Житомирської області. За даними С. С. Гамченка, під час шурфовки городища було знайдено гончарну та ліпну слов'янську кераміку²¹. На цій підставі І. П. Русанова відносить укріплення в Бежові до ранніх древлянських²².

Можливо, древлянським градом було й знамените Райковецьке городище. Щоправда, слід відзначити, що основний культурний шар цієї пам'ятки датується ХІІ—ХІІІ ст. Однак В. К. Гончаров повідомляє, що під основними нашаруваннями знайдено ряд об'єктів синхронних старожитностям типу Луки-Райковецької, тобто, датувалися вони VIII—IX ст.²³.

Ще одне городище, яке можна пов'язати з літописними древлянами, розташоване на околиці села Яроповичі, неподалік місця витoku

¹² Третяков П. Н. Древлянские «грады» // Академику Б. Д. Грекову ко дню 70-летия: Сб. статей.— М.— 1952.— С. 64—68.

¹³ Кучера М. П. Нові дані про городища Житомирщини // Археологія.— 1982.— Вип. 41.— С. 72—81.

¹⁴ Кучера М. П. Давньоруські городища на Правобережжі Київщини // Дослідження з слов'яно-руської археології.— К., 1976.— С. 176—179.

¹⁵ Фонди відділу історії першої культури Держ. Ермітажа.— Оп. зберіг. 1.— Оп. II.

¹⁶ Раппопорт П. А. Заметки о датировке некоторых типов городищ Поднепровья // Краткие сообщения Института истории материальной культуры (далее— КСИИМК).— 1952— Вип. 48.— С. 115.

¹⁷ Русанова И. П. Отчет о работе Древлянского отряда Днепровской славянской экспедиции за 1962 г. // Науч. архив Ин-та археологии АН УССР (далее— НА ИА АН УССР).— 1962/27.

¹⁸ Звиздецкий Б. А., Воронцов Д. О. Отчет о разведках в Березновском районе Ровенской обл., проведенных осенью 1987 г. // НА ИА АН УССР.— 1987/149.— С. 4—6.

¹⁹ Археологическая карта Волынской губернии // Труды XI Археологического съезда.— М., 1901.— Т. 1.— С. 7.

²⁰ Гамченко С. С. Житомирский могильник.— Житомир.— 1888.
²¹ Гамченко С. С. Пятилетие археологических исследований на Волыни 1919—1923 гг. // НА ИА АН УССР— Фонд С. С. Гамченко.— № 45.— С. 196.

²² Русанова И. П. Археологические памятники второй половины I тыс. на территории древлян // СА.— 1958.— № 4.— С. 45.

²³ Гончаров В. К. Райковецьке городище.— Киев, 1950.— С. 13; Гончаров В. К. Лука-Райковецька // Матеріали і дослідження по археології СССР (далее— МИА).— М., 1963.— № 108.— С. 283—285.

р. Ірпінь. На початку 50-х років його обстежив П. О. Раппопорт і датував кінцем X—XIII ст.²⁴. Однак після повторної розвідки цього пункту експедицією під керівництвом М. П. Кучери у 1988 р. є всі підстави початок функціонування городища відносити до більш раннього часу. Під час шурфування там у значній кількості зустрічалася ліпна та ранньогончарна слов'янська кераміка VIII — середини X ст.

Таким чином, включаючи два літописні міста — Іскоростень та Вручій, а також ряд ранніх укріплень, що не збереглися, але відомості про які є у літературі, ми маємо можливість говорити про два десятки літописних «градів» Древлянської землі.

П. М. Третяков та М. П. Кучера датували їх IX—X ст. У цілому, очевидно, слід погодитися з цими хронологічними рамками, хоча їх можна дещо конкретизувати, користуючись рядом спостережень. Так, під час розкопок Малинського городища у його південно-західній частині нами було виявлено непорушену ділянку культурного шару, насичену виключно ліпною слов'янською керамікою типу Луки-Райковецької. Надзвичайна архайчність керамічного комплексу, а також абсолютна відсутність кружального посуду дали можливість датувати найдавніші культурні на шарування Малинського городища не пізніше кінця VIII ст.²⁵

На жаль, інші «градів» досліджувалися лише за допомогою невеликих шурфів. Тому одержані при цьому матеріали не дають уявлення про час зародження і динаміку зростання того чи іншого пункту. Однак знахідки ліпних фрагментів слов'янських посудин допомагають визначити час виникнення цих городищ — це рубіж VIII—IX ст.

Цей період відзначався інтенсивною ломкою старих родоплемінних відносин, зародженням класів і державних інститутів. Недарма східні та західні джерела знають Русь як країну саме з першої половини IX ст., а з середини цього століття починається інтенсивна ера русько-візантійських контактів, що і знайшло відображення у «Повісті временних літ».

Уважний аналіз літописних повідомлень наводить на думку, що під терміном «град» мається на увазі насамперед укріплене поселення, де сидить князь та його найближче оточення — нарочиті мужі й дружина. Саме з числа древлянської родоплемінної верхівки було обрано 20 представників («мужей лучших»), які у 945 р. пішли до Києва, щоб вислати овдовілу Ольгу за свого князя Мала. Кількість послів Древлянської землі здається нам не випадковою. Вона збігається з кількістю виявлених на сьогоднішній день «градів». А тому можна припустити, що 20 найкращих «мужів» були представниками 20 невеликих племен, які входили до древлянського союзу. На це ж вказує власне і звертання послів до княгині Ольги: «Посла ны Дерѣвська земля...»²⁶. Що саме за земля послала їх, стає зрозумілим уже буквально з наступної фрази, коли посланці від Мала раптом починають говорити не від його імені, а у множині: «...а наши князи добри суть, иже распасли судъ Деревьску землю...»²⁷. Отже, зрозуміло, що говорити від імені усієї землі і усіх князів могли тільки повноправні представники кожного з древлянських племен, норма представництва яких визначалася, мабуть, по одному від племені. З цього випливає, що «градів» були «резиденціями» родоплемінної верхівки 20 племен Древлянської землі. Князі цих племен були підвладні Іскоростенському Малу — васалу київського князя Ігоря.

Слід відзначити, що з приводу соціальної інтерпретації «градів» східних слов'ян у вітчизняній літературі існують різні точки зору. Так, І. І. Ляпушкін вважає, що давньоруський літописець під терміном «град» розумів тільки наявність у поселення оборонних споруд, а не його со-

²⁴ Раппопорт П. А. Указ. соч.— С. 109.

²⁵ Звиздецкый Б. А. Отчет о раскопках в Малине за 1987 г. // НА ИА АН УССР.— 1987/14*.— С. 6—10.

²⁶ ПВЛ.— Ч. 1.— С. 40.

²⁷ Там же

ціальне обличчя. На його думку, у VIII—IX ст. у східнослов'янських «градах» соціальна організація існувала у вигляді сусідської общини²⁸.

На наш погляд, така точка зору надто поверхово трактує проблему. Адже тоді майже неможливо пояснити, чому поряд з укріпленням «градом» існують десятки неукріплених поселень-супутників «града». Б. О. Тимошук, досліджуючи пам'ятки VIII—IX ст. у Північній Буковині (племінна територія літописних хорватів.— Б. З.), відзначав, що городища-фортеці тієї пори разом із селищами, розташованими навколо них, становили єдині комплекси²⁹.

Подібні гнізда поселень VIII—IX ст. відкриті Г. Б. Федоровим у Дністровсько-Прутському межиріччі, яке дослідник пов'язує з племінною територією літописних тиверців. У найбільш дослідженій центральній частині цього регіону він виділив п'ять таких комплексів. Центром кожного з них було городище. На думку Г. Б. Федорова, такі невеликі гнізда відповідали племінним групам в середині міжплемінного союзу тиверців. Усього ж таких груп (Г. Б. Федоров називає їх також «мікроплеменами». — Б. З.) на території тиверців вчений налічує близько двох десятків³⁰.

Таким чином, археологічні дані свідчать, що у VIII—IX ст. на східнослов'янській території з'являються племінні князівства та їх союзи. Поява укріплених поселень — «градів» є яскравим індикатором цього процесу.

Соціальна стратифікація давньоруського суспільства на його ранній фазі розвитку досить добре простежується у зафіксованих літописом договорах Олега та Ігоря з Візантією. На перше місце в них поставлений «великий князь руский» (читай: «київський» — Б. З.). На другому місці — «князи светлые», які «под Олгом (чи Ігорем.— Б. З.) суще». Третій щабель ієрархії займає «княжьє всякое»³¹.

Отже, неважко зрозуміти, що столиця Древлянської землі середини X ст. — Іскоростень — була резиденцією «світлого князя» Мала, а безіменні «гради» займало «княжьє всякое». Така ранговість міст перших століть давньоруської історії була зумовлена не тільки пережитками старого родоплемінного устрою, а й повністю відповідала низькому рутинному рівню продуктивних сил. Взаємовідносини між великим київським князем, з одного боку, та «світлими» князями й «княжьєм всяким» — з іншого, зводились, як показує літопис, до відчуження додаткового продукту у формі виплати щорічної данини. Для забезпечення її безперервного надходження був створений особливий інститут давньоруської держави — полюддя, яскраво описане «Повістю временних літ».

Великий князь був зацікавлений також у військовій силі залежних племен. Об'єднані військові ресурси сюзерена та його васалів виступали незаперечним гарантом реалізації традиційних продуктів полюддя — хутра, меду, воску на багатих ринках Візантії й Сходу та обміну їх на імпортні предмети розкоші.

Певний час такої порядок цілком влаштовував великодержавну владу. Однак, як показали події середини X ст. з древлянами, «світлі» князі і місцеве «княжьє всякое» могли становити опозицію щодо Києва. Потрібні були більш надійні і лояльні, ніж місцева аристократія, гарантії стягнення додаткового продукту (данини) з підвладних земель.

Як повідомляє літопис, після захоплення у 946 р. Іскоростеня «...иде Волга по Деръвьстѣй земле съ сыном своимъ и съ дружиною, уставляючи уставы и уроки; и суть становища еѣ и ловища...»³². Отже,

²⁸ Ляпушкин И. И. Славяне Восточной Европы накануне образования Древнерусского государства // МИА.—Л., 1968.— № 152.— С. 164, 167.

²⁹ Тимошук В. О. Слов'яни Північної Буковини V—IX ст.— К., 1976.— С. 128.

³⁰ Федоров Г. Б. Итоги и задачи изучения древнеславянской культуры юго-запада СССР // КСИА АН СССР.— 1965.— Вып. 105.— С. 27.

³¹ ПВЛ.— Ч. 1.— С. 23—29, 34—39.

³² Там же.— С. 43

Ольга регламентувала норми щорічної данини («уставы и уроки»), яка, що логічно випливає з контексту літописного повідомлення, повинна була поступати у визначені нею пункти («становища»).

Подальша доля древлянських «градів», за винятком Іскоростеня, який був спалений вщент, невідома. Археологічні дані свідчать, що ряд «градів» (Олевськ, Городище, Несолонь, Малин, Новоград-Волинський) у другій половині X ст. припинили своє існування, а матеріали XI ст. на городищах у Городці, Пилиповичах, Гульську та Маренині представлені надзвичайно бідно³³.

Отже, напрошується висновок, що Ольга стосовно переможених древлян застосувала репресивні міри. Що це були за міри, свідчить приклад Іскоростеня, де княгиня «... старѣшины же града изымала, и прочая люди овых изби, а другия работѣ предасть мужемъ своимъ, а прокъ их остави платити дань»³⁴.

Проте слід відзначити, що деякі з «градів» продовжували існувати й у другій половині X—XI ст. Так, під 977 р. літопис згадує Вручій, а дані археології засвідчують інтенсивне життя на городищах у Іванкові та Фрузинівці. Цілком можливо, що перелічені укріплення були перетворені Ольгою у «становища», куди стікалася данина з Древлянської землі.

Таким чином, приклади Овруча, Іванкова та Фрузинівки наочно демонструють поступове перетворення деяких древлянських «градів» у великокнязівські фортеці.

Подібно відзначає Б. О. Тимошук у досліджених ним городищах Північної Буковини. Вчений довів, що після походу князя Володимира проти хорватів у кінці X ст. більшість їх ранніх укріплень загинула, а у фортецях, що з'явилися в кінці X — на початку XI ст., концентрувалися представники великокнязівської влади, що виконували оборонні функції та збирали данину з підвладного населення певної території³⁵.

Характерний у цьому відношенні приклад демонструють також торгово-ремісничі поселення відкритого типу, які існували у лісовій зоні Східної Європи у IX—X ст. Ленінградські археологи визначають їх як руський різновид скандинавських «віків»³⁶. На думку І. В. Дубова, багато з них були також і племінними центрами, де знаходилися представники місцевої знаті. Ці пункти вже на початку XI ст. швидко втрачають своє значення і припиняють функціонувати, як тільки поблизу них виникають великокнязівські ранньофеодальні фортеці з адміністративними й релігійними інститутами. Так, Смоленськ витіснив Гньоздове, Ростов Великий — Сарське городище, а Ярославль — Тімереве³⁷.

Отже, можна зробити висновок, що загибель родоплемінних центрів — «градів» була цілком закономірним явищем в процесі докорінної ломки старих патріархальних відносин і поступового утвердження нового феодального суспільства. Класова сутність ранньофеодальної держави і перетворення її в ранньофеодальну монархію з центром у Києві викликали до життя новий тип міст. Більшість племінних «градів», які втягали собою осередки місцевого сепаратизму, стали гальмом на шляху утвердження феодалізму й відійшли в небуття разом з епохою, що їх породила³⁸.

³³ Кучера М. П. Нові дані... — С. 80; Звиздецкий Б. А. Отчет о раскопках в Малине... — С. 12—15; Звиздецкий Б. А., Воронцов Д. О. Отчет о разведках... — С. 4—6.

³⁴ ПВЛ. — Ч. 1. — С. 43.

³⁵ Тимошук Б. О. Давньоруська Буковина. — К., 1982. — С. 192—193.

³⁶ Булкин В. А., Дубов И. В., Лебедев Г. С. Археологические памятники Древней Руси IX—X вв. — Л., 1978. — С. 139.

³⁷ Дубов И. В. Северо-восточная Русь в эпоху раннего средневековья. — Л. — 1982. — С. 58—103; Дубов И. В. Города величеством сияющие. — Л., 1985. — С. 25—32.

³⁸ Горский А. А. О переходе от доклассового общества к феодальному // СА. — 1988. — № 2. — С. 129.

Дуже важливо визначити економічний базис цих «градів». Розв'язання цього питання допоможе встановити час й форми процесу містоутворення на Русі.

Більшість радянських вчених підтримує думку, висловлену ще М. М. Тихомировим, про те, що найдавніші руські міста почали виникати не раніше кінця IX—X ст. Основним критерієм тут, за М. М. Тихомировим, виступає наявність ремесла й торгівлі³⁹.

Погляди М. М. Тихомирова були широко підхоплені істориками, і насамперед археологами, які майже у всіх досліджуваних містах знаходили рештки ремісничого виробництва. Поняття «давньоруське місто» стало синонімом поняття «центр ремесла і торгівлі».

Однак А. В. Куза підмітив, що дуже часто для X—XIII ст. наявність у містах значного ремісничого населення і майстерень просто декларується, а кількісні оцінки відсутні. Проаналізувавши матеріали розкопок двох найбільших міст Русі — Києва і Новгород, вчений навіть досить цікаві дані. Так, у Новгороді, де розкопана площа становить близько 2 га при товщі культурного шару понад 5 м, знайдено всього 125 майстерень для X—XV ст., тобто у середньому по 20 для кожного століття. В Києві таких майстерень виявлено близько 30. Для більшості ж давньоруських міст, що вважаються центрами торгово-ремісничого типу, їх кількість становить по три-п'ять на кожний пункт. Тому, за А. В. Кузою, реміснича діяльність не може виступати основним, а тим більше єдиним критерієм для визначення поселень міського типу⁴⁰. Дослідник вважає, що на різних етапах свого існування міста Русі мали ті чи інші функції: воєнно-політичну, адміністративно-господарську, культурно-ідеологічну. Таких само поглядів дотримується В. В. Карлов, вбачаючи в еволюції доміського поселення в міське процес поступового ускладнення і розширення його функцій⁴¹. Дещо видозмінивши характеристику феодального міста, запропоновану свого часу О. Г. Большаковим та В. А. Якобсоном, А. В. Куза визначає давньоруські міста як постійні населені пункти, в яких концентрувалася, перероблялася і перерозподілялася більша частина виробленого в обширний сільський округі — волості додаткового продукту⁴². Дослідник пояснює, що дієслово «перероблялася» означає найважливішу економічну функцію міста — ремісниче виробництво. На думку А. В. Кузи, «справжні міста» на Русі починають функціонувати лише в X ст.⁴³

Як бачимо, у поглядах А. В. Кузи відбилися певні суперечності. З одного боку, цей вчений, проаналізувавши величезний археологічний матеріал, ясно бачив, що твердження про ремісничий характер більшості давньоруських міст не відповідає дійсності, а з іншого, він не враховував, що три — п'ять ремісничих майстерень аж ніяк не могли переробляти додатковий продукт «обширної сільської округи-волості». Якби це було насправді, то уже в X ст. достатньо чітко було б видно (це добре простежувалося б на матеріалах археології) товарний характер давньоруського ремесла. Однак, як встановив Б. О. Рыбаков, давньоруське ремесло розвивалося у рамках виключно вотчинного господарства, і тільки у XII ст. міські ремісники перейшли до випуску своєї продукції на широкий ринок⁴⁴.

У зв'язку з цим виникає досить парадоксальна ситуація: якщо строко підходить до критеріїв феодального міста, визначених самими до-

³⁹ Тихомиров М. Н. Древнерусские города.— М.— 1956.— С. 64.

⁴⁰ Куза А. В. Города в социально-экономической системе древнерусского феодального государства // КСИА АН СССР.— 1984.— № 179.— С. 3—11.

⁴¹ Карлов В. В. О факторах экономического и политического развития русского города в эпоху средневековья // Русский город.— М.— 1976.— С. 37.

⁴² Куза А. В. Древнерусские города // Археология СССР. Древняя Русь: Город, замок, село.— М.— 1985.— С. 51—52.

⁴³ Там же.— С. 57—58.

⁴⁴ Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси.— М.— 1948.— С. 780.

слідниками, то виявиться, що «справжніх міст» на Русі немає не тільки у Х ст., а й у XI ст.

На нашу думку, причина подібних помилок полягає у недіалектичному підході ряду вчених-урбаністів до творчого доробку К. Маркса і Ф. Енгельса. Загальновідомо, що класики розглядали суперечність між середньовічним містом і селом тільки в рамках приватної власності: «Відокремлення міста від села можна розглядати також як відокремлення капіталу від земельної власності, як початок незалежного від земельної власності існування і розвитку капіталу, тобто власності, основаної тільки на праці та обміні»⁴⁵.

К. Маркс і Ф. Енгельс особливо підкреслювали ту обставину, що міста Західної Європи були засновані звільненими й біглими кріпаками. У цих вільних містах, на противагу старим феодальним замкам і селу, «...єдиною власністю кожного індивіда, коли не брати до уваги принесеного ним з собою невеликого капіталу, який майже весь складався з найнеобхідніших ремісничих інструментів, був особливий вид праці даного індивіда»⁴⁶.

Найдавніші ж міста східних слов'ян виростили як центри, де концентрувалася племінна верхівка на чолі з князем, «найкращими мужами» й дружиною.

Основною відмінністю давньоруського міста від західноєвропейського було те, що в них «...жила основна маса землевласників-бояр, які мали обширні володіння в сільській місцевості і водночас були надзвичайно заінтересовані у зброї та розподілі данини, яка нагромаджувалася з набагато ширших територій»⁴⁷.

Основною економічною розвинутою давніших східнослов'янських міст було не ремесло та торгівля, а виробництво сільськогосподарської округи. Як вважає П. П. Толочко, саме продукція аграрного сектора відчужувалася у формі додаткового продукту й перерозподілялася згідно з феодальною ієрархією⁴⁸. Навіть у XII—XIII ст. економічне процвітання найбільшого міста Русі — Києва — неможливо, за П. П. Толочком, пояснити тільки розвитком ремесла і торгівлі, оскільки ці галузі не могли створити необхідної кількості додаткового продукту для нормального функціонування міста. Його, безперечно, слід шукати у сфері сільськогосподарського виробництва⁴⁹.

На аграрний характер древлянських «градів» середини Х ст. вказує і «Повість временних літ». Так, княгиня Ольга, звертаючись до обложених захисників Іскоростеня, промовляє: «А вси грады ваши предашася мнѣ, и ялися по дань, и дѣлають нивы своя и землѣ своя...»⁵⁰. Дані археології також свідчать, що основним заняттям жителів «градів» було сільське господарство. Показовим у цьому відношенні є городище Хотомель, розташоване у пониззі р. Горинь, в землі сусідніх з древлянами племен літописних дреговичів. Предмети озброєння (наконечники списів і стріл), а також деталі спорядження верхового коня були знайдені в культурному шарі городища й датуються VIII—IX ст. Вони відносяться до так званого дружинного обладунку і вказують на те, що в межах городища концентрувалися представники племінної верхівки. Їх панівне становище та соціальний статус підтверджує й знахідка уламка масивного срібного браслета з потовщеними кінцями. Там же була знайдена глиняна ливарна формочка для відливки подібних виробів.

⁴⁵ Маркс К., Енгельс Ф. Німецька ідеологія // Твори.— Т. 3. — С. 47.

⁴⁶ Там же.

⁴⁷ Янин В. Л., Алешковський М. Х. Происхождение Новгорода // История СССР.— 1971.— № 2.— С. 61.

⁴⁸ Толочко П. П. Происхождение древнейших восточнославянских городов // Земли южной Руси в IX—XIV вв. К., 1985. — С. 18.

⁴⁹ Толочко П. П. Древний Киев // Тезисы докладов советской делегации на V международном конгрессе славянской археологии.— М., 1985.— С. 10.

⁵⁰ ПВЛ.— Ч. 1.— С. 42.

На синхронному городищу селищі, розташованому за його зовнішніми валами, характер знахідок зовсім інший. Це — залізні серпи, наральники, чересло, долото і тому подібне⁵¹.

Отже, Хотомельське городище яскраво розкриває соціально-економічну сутність «градів» VIII—IX ст. На городищі проживали представники імущих класів, які, очевидно, уже повністю відірвалися від безпосередньої участі у сільськогосподарському виробництві й жили лише за рахунок поборів з підвладного населення. Рядові ж общинники, які проживали за межами валів і ровів «града», займалися сільським господарством. Відчужений додатковий продукт аграрного сектора йшов на задоволення потреб великого князя, «світлих» князів, «князя всякого» та їх соціальної опори — «найкращих мужів» і дружини.

Зачатки ремісничого виробництва, представлені ливарною формочкою з городища, та відходи залізобобного ремесла, виявлені на селищі, наводять на думку, що ремесло ще не мало яскраво вираженого товарного характеру й існувало для задоволення потреб обох соціальних груп у середині самої общини.

Справедливості заради слід відзначити, що у Середньому Подніпров'ї відкрито ряд укріплених поселень, де, як свідчать археологічні матеріали, соціальна диференціація мешканців виражена не так чітко, як у Хотомелі. Прикладом може служити городище біля с. Монастирьок на Дніпрі, яке існувало у VIII — першій пол. X ст. Керівник розкопок В. О. Петрашенко вказує, що основним заняттям жителів цього пункту було землеробство. Важливу роль відігравало також скотарство. Ремесло ж мало общинний характер і було спрямовано на задоволення потреб жителів самого поселення. Характер будівель городища і виявлений в них інвентар не мають слідів майнової диференціації, хоча про її початок, на думку дослідниці, говорять знахідки срібних предметів та виробів з кольорових металів. В. О. Петрашенко вважає, що основною функцією жителів поселення була господарська діяльність, спрямована на виконання васальної залежності перед князем, яка виражалася не стільки в сплаті данини, скільки у виконанні обов'язків по охороні південного кордону Русі⁵².

В цілому погоджуючись з такою трактовкою типу поселення, відзначимо, що городище біля с. Монастирьок виникло в ареалі розселення літописних полян і могло вже на ранніх етапах свого існування управлятися з Києва. В столиці ж могли проживати представники соціальної верхівки, яким належав цей пункт.

Аграрний характер найдавніших східнослов'янських міст не повинен, як нам здається, бентежити дослідників. Ідентичні процеси мали місце не тільки на Русі, а й в інших регіонах Європи, насамперед там, де не було римських традицій, або де ці традиції були надзвичайно слабкими.

Так, Я. О. Левцицький, який скрупульозно дослідив соціально-економічну платформу середньовічних міст Англії періоду післянорманського завоювання, тобто кінця XI ст., хоч і відзначав торгово-ремісничий характер найбільших з них, змушений був визнати, що більшість невеликих англійських міст мали такі риси, які дають можливість говорити про їх напіваграрне обличчя⁵³. Схожі процеси відбувалися у Швеції, де, як вказує Б. Амбросіані, сільське господарство визначало обличчя так званих міських поселень аж до початку XX ст.⁵⁴.

Отже, можна зробити висновок, що «гради» були не центрами ремесла й торгівлі, а адміністративними пунктами — центрами невеликих окремих племен. Ремісничий виробництво, якщо й існувало там, не мало

⁵¹ Кухаренко Ю. В. Средневековые памятники Полесья // Свод археологических источников.— М., 1961.— Вып. Е1—57.— С. 22—27.

⁵² Максимов Е. П., Петрашенко В. А. Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре.— Киев, 1988.— С. 98—103.

⁵³ Левцицький Я. А. Город и феодализм в Англии.— М., 1987.— С. 93—94.

⁵⁴ Ambrosiani B. Urban archeology in Sweden // European towns. Their archeology and early history.— London.— 1977.— P. 103.

товарного характеру, а задовольняло лише місцеві потреби. Сільське господарство округи відіграло домінуючу роль в економічному базисі як основа стягнення соціальною верхівкою додаткового продукту з підвладного населення. Аграрний сектор був тим поживним середовищем, який викликав до життя подібний тип осідлості у перші століття руської історії.

«Гради» древлян VIII — середини X ст., як і «гради» інших східнослов'янських племінних об'єднань — полян, уличів, тиверців, хорватів, волинян та ін., були, як нам здається, однією з необхідних фаз розвитку міст давньої Русі. Їх поява невіддільно пов'язана з утвердженням феодалних відносин у східнослов'янському регіоні, виникненням класів і держави. Саме у той період з рядових землеробів-общинників формується особливий прошарок воїнів-професіоналів, які стають опорою князівської влади на шляху закабалення підвладного населення. Знахідки в «градах» предметів озброєння, а також деталей упряжі верхового коня і, особливо, шпор з гакopodobними кінцями свідчать, що у VIII—IX ст. у східних слов'ян з'явилися воїни-кіннотники, які й були професійною дружиною племінних князів⁵⁵. Укріплений валами та ровами «град» являв собою ту межу, яка розділила східнослов'янське суспільство на два непримиренні класи, боротьба між якими й визначала хід історичного процесу в період усього середньовіччя.

У радянській історіографії по відношенню до племінних і межплемінних центрів утвердилось таке поняття, як «зародки»⁵⁶, або «ембріони» міст⁵⁷. Вважаємо, що ці визначення характеризують і древлянські «гради» VIII—IX ст. Потенції ранньоурбаністичних за формою об'єднань — «градів» на шляху їх перетворення у високорозвинуті міста не були реалізовані внаслідок ряду причин. Щоправда, слід відзначити, що деяким з «градів» Древланської землі вдалося пережити ембріональний період. Це, наприклад, Вручій, який наприкінці XII ст. неодноразово згадується давньоруськими літописами як резиденція князя Рюрика Ростиславича.

Одержано 10.11.89.

Определяются хронологические рамки функционирования древнейших укреплений Древланской земли. Поднимается вопрос об их социальном статусе, экономической базе, месте среди однотипных синхронных памятников других восточнославянских территорий конца I тыс. н. э.

⁵⁵ Див. напр.: Тимощук Б. О. Давньоруська Буковина... — С. 124—127; Кучера М. П. Древній Пліснеск // Археологічні пам'ятки УРСР.— К., 1962.— Т. 12.— С. 34

⁵⁶ Котляр Н. Ф. К вопросу о генезисе восточнославянских городов // Славянские древности.— Киев, 1980.— С. 130—132.

⁵⁷ Карлов В. В. Указ. соч.— С. 37; Толочко П. П. Указ. соч.— С. 10

М. В. Коваль (Київ)

Український народ у Великій Вітчизняній війні (1941—1945) рр.

У статті під новим кутом зору, в проблемному плані розглядаються основні прояви патної і трудової діяльності українського народу у період Великої Вітчизняної війни.

У бурхливих подіях сьогодення, коли стрімко знецінюються й падають долу донедавна ще, здавалося б, неперехідного значення події, нерушні постаті «видатних» діячів, з особливою виразністю вимальовується всесвітньо-історичне значення Перемоги радянського народу над коаліцією фашистських держав на чолі з гітлерівською Німеччиною.

Вчителю рекомендуємо наголосити, що на відстані 45 років не меркне величкий подвиг трудящих багатонаціональної Країни Рад, її Збройних Сил, які в жорстокій, кривавій чотирирічній битві проти фашизму зірвали плани знищення Радянської держави, здійснення масового геноциду проти її населення з наступним поневоленням тих, хто вціліє, захоплення та використання багатств народів СРСР з метою встановлення світового панування.

У надзвичайно тяжких, украй не вигідних умовах, ослаблені політично і духовно сталінським терором, дезорієнтовані психологічно договором з Гітлером 1939 р. розпочали народи Радянського Союзу безприкладну за мужністю, героїзмом і втратами боротьбу за свою Батьківщину. Гітлерівські стратеги впевнені, що у ході короткочасної кампанії війна закінчиться їхньою перемогою. А вже коли на світанку 22 червня 1941 р. війська Німеччини та її сателітів підступно вдерлися в територіальні межі Радянського Союзу, вони являли собою наймогутнішу армію, що її будь-коли створював капіталістичний світ. Сили Червоної Армії у західних прикордонних військових округах були меншими, й, до того ж, незважаючи на велику кількість бойової техніки, всього 18% її виготовлено за найновішими конструкціями, чимало ж взагалі перебувало у непридатному стані, відчувалася нестача пального, обслуги.

Хоча політичне і військове керівництво СРСР запевняло радянський народ, що майбутня війна, коли вона і вибухне, вестиметься «на чужій території й малою кров'ю», країна та армія виявилися до неї не готовими. Укладення радянсько-німецького пакту про ненапад у 1939 р. не було використане для належного посилення боєздатності РСЧА, зміцнення економіки СРСР, відповідного коригування нашої воєнної доктрини, вироблення концепції майбутньої війни, зокрема, для морально-психологічної підготовки до неї населення.

Навпаки, проводячи лінію на зміцнення авторитарного режиму в країні та партії, на усунення всіх «небажаних», Сталін і його підручні, насамперед, Єжов, Берія, Ворошилов, Ульянов, Мехліс, Щаденко й інші ще з травня 1937 р. розпочали надзвичайно жорстокий, нічим не виправданий репресії проти командного складу Збройних Сил, що тривали 17 місяців. Армія була позбавлена більш як 40 тис. досвідчених і кваліфікованих воєначальників, командирів та політпрацівників. Щоправда, понад 13 тис. тих, хто вцілів, зрештою випустили з таборів і тюрем й повернули до армії.

Репресії завдали РСЧА непоправних втрат. Питома вага воєначальників з вищою військовою освітою на 1941 р. порівняно з 1936 р. скоротилася вдвоє і становила лише 7% командного складу Червоної Армії. Різке зниження професійного рівня комскладу не могло бути не поміченим майбутнім противником, вплинути на його агресивні плани. У бюлетені генштабу вермахту за січень 1941 р. зазначалося, зокрема, що «командири всіх ступенів (РСЧА.—М. К.) протягом найближчого часу нездатні керувати сучасними великими з'єднаннями»¹.

Кривавий тотальний терор проти керівних кадрів Червоної Армії, що відновився на початку війни, негативно вплинув на здатність командного складу різних рівнів приймати рішення, які диктувалися обставинкою на місцях, належним чином здійснювати керівництво бойовими діями.

У переддень війни й на початковому її етапі Сталін, який у попередній період узяв на себе всю повноту влади в країні, та його найближче оточення припустилися фатальних помилок. Насамперед проігноровано було незаперечні розвідувальні дані про можливий напад фашистських агресорів, не вжито заходів аж до пізнього вечора 21 червня 1941 р. для приведення військ західних округів у цілковиту бойову готовність. Крім того, Сталінін помилково, всупереч настанові Генерального штабу, було визначено головний напрямок можливого удару агресора з відповідним перегрупуванням військ (із західного на південно-західний напрямок). Культ особи Сталіна, авторитарний спосіб управління країною та партією — ось основна причина невдач у перший період Великої Вітчизняної війни.

В ході уроку важливо з'ясувати, що, з одного боку, відчувалися тактичні переваги ворога, а з іншого, — давався ознаки низький рівень боєздатності радянських військ і керівництва ними. На вирішальних ділянках наступу гітлерівське командування, зумівши створити перевагу у силі в 6—8 разів, повністю захопило ініціативу. Ударами авіації було знищено на землі, в ангарах сотні літаків і виведено з ладу польові аеродроми, танковими клинами розітнуто й зім'ято частини, розташовані впритул до кордону, у полон потрапила велика кількість червоноармійців та командирів, серед них десятки тисяч беззбройних військових будівельників, які споруджували т. зв. оборонну «лінію Молотова», захоплено багато військової техніки, складів з боєприпасами, дефіцитними матеріалами, пальним, продовольством. У першій після нападу на СРСР передачі «останніх вістей з фронту» берлінського радіо повідомлялося: «Наш наступ розпочався з ураганного вогню важкої артилерії. Потім наша доблесна піхота перейшла в наступ і швидко згідно з планами нашого командування просувається вглиб території Радянської Росії, змітаючи все на своєму шляху»².

Згубно позначилися на воєнно-політичній обстановці й помилки, допущені Сталінін як Верховним Головнокомандуючим у перший, найтяжчий період війни. Фатальні наслідки мала, зокрема, директива № 3 від 22 червня 1941 р. про перехід з'єднань Південно-Західного фронту в контрнаступ. Це тільки погіршило їхню становище, оскільки війська через бойові втрати залишилися практично без танків.

Роки, скільки б їх не минуло, не зможуть стерти з пам'яті покоління подвиг воїнів Червоної Армії, прикордонників і льотчиків, танкістів й артилеристів, моряків та піхотинців — усіх, хто у нерівних боях, стікаючи кров'ю, на межі сил стримував шалений натиск броньованих полчищ фашистів, що рвалися вглиб країни. Переважаючими силами ворог продовжував наступати по всьому фронту.

Некомпетентність і небажання Сталіна рахуватися з реальною обстановкою у серпні 1941 р. стали причиною трагедії 6-ї та 12-ї армій

¹ Жилин П. А. Проблемы военной истории.— М., 1975.— С. 190.

² ЦДАЖР СРСР, ф. 4459, оп. 5, спр. 610, арк. 27.

Південного фронту в так званому «уманському котлі». Трагічні наслідки для Південно-Західного фронту мала заборона Верховного Головнокомандуючого залишити напівоточений Київ, хоча командування фронтом своєчасно звернулося до нього з настійною пропозицією негайно відтягнути війська з київського укріпленого району. Сталін же, не рахуючись з обстановкою, зажадав будь-що утримувати Київ. Лише 17 вересня Ставка, нарешті, прийняла єдино правильне рішення про здачу Києва. Однак було вже пізно — вороже кільце зімкнулося. В оточенні опинилися чотири армії.

Через переоцінку Ставкою, очолюваною Сталіним, власних сил і недооцінку можливостей ворога під Харковом та Керчу у травні 1942 р. були оточені й зазнали поразки загалом шість армій. Дорого коштували ці полководницькі амбіції «вождя народів»: лише в названих чотирьох операціях було втрачено 12 армій і ряд інших з'єднань; 1, 2 млн. бійців та командирів, тобто 1/3 усієї кількості воїнів діючої армії потрапили у ворожий полон в 1941—1942 рр.

В найскладніший перший період війни фашисти сподівалися на цілковитий розлад системи оборони СРСР. Однак цього не сталося. Організатором і керівником боротьби радянського народу проти ворога виступила Комуністична партія. Реалізувати резерви, закладені у радянському ладі, поставити їх на потребу оборони країни — ці завдання розв'язувалися щодня. Смертельна небезпека згуртувала всі народи СРСР, усі класи й соціальні прошарки в єдиний союз, об'єднавши їхні зусилля у політичній, ідеологічній, економічній і насамперед військовій сферах. Заклик «Все для фронту! Все для перемоги!» проймав директиву РНК СРСР та ЦК ВКП(б) від 29 червня 1941 р., згідно з якою відбувалася перебудова діяльності партії й усього життя країни.

Першорядного значення набула з початком війни військово-організаторська діяльність партії по зміцненню Збройних Сил. Цю роботу очолив Центральний Комітет ВКП(б). 30 червня 1941 р. було створено надзвичайний орган — Державний Комітет Оборони, який зосередив у своїх руках повноту влади в країні. Але не можна не зазначити, що директиву, як і основні воєнно-мобілізаційні документи, прийнято із значним, нічим не виправданим запізненням. Принаймні тиждень, з 24 по 29 червня, з вини Сталіна, який у розпачі усунувся від справ, стратегічне керівництво армією у країною, по суті, було відсутнє.

Стан приголомшення і сум'яття, які викликала фашистська агресія, змінився почуттями народного гніву та обурення, рішучістю розгромити ворога. Мільйони трудящих СРСР взялися за зброю. Лише в Українській РСР до Червоної Армії влилися за час війни понад 4,5 млн. чол., у тому числі 200 тис. добровольців³. За півроку війни Збройні Сили, які залишилися без свого стратегічного ешелону, отримали сотні нових дивізій і бригад.

Виятково важливе значення для зміцнення боєздатності радянських військ протягом усього періоду війни мали зусилля патріотів, які прагнули внести особистий вклад у збройну боротьбу проти гітлерівських загарбників. У прифронтових районах були сформовані й діяли на початку війни, а також після визволення від окупантів численні винищувальні батальйони для охорони тиллових районів, дивізії та полки народного ополчення тощо. Повсюдно місцеве населення подавало військам допомогу. Було створено фонд оборони країни.

На кінець 1941 р. вперше реально позначилися результати заходів радянського керівництва по подоланню воєнно-політичної кризи. Західнонімецький історик Е. Хессе пише з цього приводу: «Бойові успіхи наступаючої німецької армії вже через кілька місяців після початку війни поставили Радянську Армію і Радянський Уряд у відчайдушне станови-

³ Українская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза.— Киев, 1975.— Т. 3.— С. 410.

ще. Радянська Армія зазнала таких втрат у живій силі й військовій техніці, яких напевно чи коли-небудь зазнавала інша армія в світі... Проявлена у такій обстановці стійкість, особливо в безустанних спробах стабілізувати лінію фронту та розгромлені фронтові частини, ...заслужовує найбільшого захоплення»⁴.

Набираючись сил і досвіду, Червона Армія як за кількістю військ та бойової техніки, так і за боездатністю стала у ході війни наймогутнішою серед армій воюючих держав. Цьому сприяло, зокрема, те, що Сталін як Верховний Головнокомандуючий змушений був дещо змінити стиль свого керівництва, почав уважніше прислухатися до компетентної думки військових спеціалістів.

Історичними віхами на шляху до Перемоги були грандіозні битви під Москвою, на Волзі, в передгір'ях Кавказу, під Курськом та на Дніпрі. У результаті запеклих боїв на початок жовтня 1944 р. фашистів було вигнано з території України. Вибивши загарбників за межі Радянського Союзу, Червона Армія приступила до вигнання гітлерівців з окупованих ними країн Центральної й Південно-Східної Європи. На 1945 р. наступальна могутність радянських військ досягла найвищого рівня. Вони добилися остаточного розгрому ворога і закінчили війну в фашистському лігві — Берліні.

Бойові дії на радянсько-німецькому фронті відзначалися безкомпромисністю, граничними напруженістю і загостренням. Духом непримирності до ворога, наміром «стояти до кінця» були об'єднані захисники соціалістичної Вітчизни. Гітлерівці називали війну проти Радянського Союзу «тотальною». Радянські люди вважали її священною й визвольною. Любов до Батьківщини стала невичерпним джерелом їхньої бойової звитяги. Хорообрість і відвага, стійкість та мужність, самовідданість і готовність до самопожертви в ім'я перемоги були нормою поведінки для багатьох воїнів Червоної Армії. Визнавати це змушені навіть вороги. Ось що, наприклад, писав гітлерівський генерал Г. Фріснер: «Радянський солдат бився за свої політичні ідеї свідомо, треба сказати, навіть фанатично. Це було корінною відмінністю всієї Червоної Армії й особливо стосувалося молодих солдатів»⁵.

Ратний героїзм бійців Збройних Сил, у рядах яких воювали представники майже 130 національностей, характеризувався небаченою в історії масовістю. Адже народжувався він у людей, сповнених переконання в справедливості війни проти фашизму. У народному характері війни, в усвідомленні всіма радянськими людьми її благородних цілей полягала запорука масового героїзму. Подвиги у боях проти загарбників здійснювали не одиночки чи десятки воїнів, а цілі підрозділи і частини.

Єдність народів СРСР відіграла вирішальну роль, зокрема, у врятуванні України й її населення від фашистського поневолення. На цьому вчительно слід особливо наголосити в процесі засвоєння матеріалу. Пліч-о-пліч зі своїми бойовими побратимами — росіянами та білорусами, молдаванами і киргизами, казахами й татарами, синами та дочками інших братніх народів СРСР на всіх ділянках фронту вели боротьбу проти ненависного ворога воїни-українці й уродженці України інших національностей.

У велетенських битвах зростала авангардна роль комуністів-фронтівиків. Особистим прикладом вони надихали воїнів на ратний героїзм. Членами ленінської партії були 75 % Героїв Радянського Союзу. Незважаючи на те, що в ім'я перемоги віддали своє життя 2 млн. комуністів, партія безперервно зростала. На весну 1945 р. кожен четвертий воїн був членом ВКП(б). На фронті билися з ворогом і 240 тис. комуністів України.

⁴ Hesse E. Sowjetrussischer Partisanenkrieg 1941 bis 1944 im Spiegel deutscher Kampferlebnisse und Befehle.— Göttingen, 1969.— S. 41.

⁵ Фриснер Ганс. Програные сражения.— М., 1966.— С. 223.

Рішимість радянських людей боротися й перемогти фашистських загарбників дістала переконливе втілення у народній боротьбі в тилу окупантів. 1926 тис. кв. км території, у тому числі ряд областей Російської Федерації, Білоруська, Українська, Карело-Фінська, Молдавська, Литовська, Латвійська та Естонська республіки, були загарбані гітлерівцями. До війни там проживали 85 млн. чол.

Намагаючись зламати опір населення, підготувати умови для колонізації, фашисти насадили в окупованих районах режим кривавого терору. Лише на Україні ними було по-звір'ячому закатовано 3 898 тис. чол. мирного населення й 1 367 тис. військовополонених, 2,2 млн. чол. вигнано на каторжні роботи до рейху⁶. Гітлерівських військових злочинців підтримували активні противники Радянської влади, зокрема, члени Організації українських націоналістів (ОУН).

Звірства і безчинства окупантів, насильницька колонізація захопленої української землі супроводжувалися тотальним пограбуванням її багатств. «Наш керівний принцип, — відверто говорилось у докладно розробленому проєкті колонізації краю, так званому «плані Ост», — повинен полягати у тому, що ці народи мають єдине виправдання свого існування — бути корисними для нас в економічному відношенні»⁷.

Однак народ не став на коліна, а піднявся на боротьбу проти ворога. Її очолила Комуністична партія, створені нею у тилу окупантів підпільні органи. Всього на території УРСР, захопленій ворогом, діяло 235 нелегальних партійних органів та центрів, 3,5 тис. антифашистських організацій, які охоплювали десятки тисяч комуністів⁸.

В ході викладу матеріалу вчителю слід підкреслити особливі труднощі, з якими довелося зіткнутися партизанам й учасникам підпілля у ворожому тилу. Адже на початок війни вони не опанували прийомів нелегальної діяльності, навичок конспірації. До того ж, проти них було кинуте гітлерівські каральні органи — гестапо, жандармерія, які нагромадили великий досвід у боротьбі проти комуністичного підпілля в Німеччині та окупованих нею країнах Європи. Окупантам одразу ж вдалося розгромити ряд нелегальних антифашистських організацій у Києві, Харкові, Одесі та інших містах. Тисячі героїв-підпільників — комуністів, комсомольців, безпартійних — загинули в катівнях гестапо. Деякі партизанські загони, не маючи перспективи боротьби, стали на шлях саморозпуску.

Негативну роль відіграли помилки і прорахунки у формуванні підпілля та партизанських загонів, закладанні баз матеріально-технічних засобів, зброї й боєприпасів, виготовленні необхідної документації, добір конспіративних квартир тощо. Багато чого робилося некомпетентними людьми поспіхом, формально, без дотримання необхідних правил та умов. Найзгубнішим чином позначився на цій справі брак кадрів керівників і спеціалістів партизанської боротьби. В ході масових репресій 1937—1938 рр. було закрито школи для підготовки партизанських кадрів, створені з огляду на можливу війну та окупацію території, а їхніх слухачів та викладачів репресовано за звинуваченням у «підготовці замаху на товариша Сталіна».

Однак долаючи невдачі й поразки, підпільники не тільки в цілому зберегли мережу своїх організацій, а завдяки всебічній допомозі радянського тилу безперервно її розширювали і посилювали, використовуючи як базу для розгортання усіх форм антифашистської боротьби.

Уже на кінець 1942 р. повсюдно на окупованій території діяли підпільні організації й партизанські загони. У керівництві їхньою бойовою діяльністю велику роль відігравали спеціальні військово-бойові органи партії та ціла система штабів на чолі з Центральним штабом партизанського руху, яким керував перший секретар ЦК КП(б) Білорусії П. К.

⁶ Українська ССР в Великій Отчественной войне Советского Союза.— С. 153.

⁷ Известия.—1988—22 лютого.

⁸ Українська ССР в Великій Отчественной войне Советского Союза.— С. 414.

Пономаренко. Велику воєнно-організаторську роботу проводив Український штаб партизанського руху на чолі з Т. А. Строчаком. На створений у жовтні 1942 р. нелегальний ЦК КП(б)У було покладено партійне керівництво народною боротьбою.

Першорядну увагу приділяли партизани диверсіям на комунікаціях противника з метою зриву перевезень живої сили і техніки ворога. Масовані удари по залізницях, особливо напередодні й у ході таких битв, як Сталінградська та Курська, увійшли в історію партизанського руху під назвою «війни на рейках». Партизани і підпільники врятували від спалення гітлерівськими погромниками чимало населених пунктів, самовіддано боролися за збереження народного майна, всіляко зривали заходи окупантів по перетворенню загарбаної ними території у «зону пустелі». Народні месники очистили від ворога і тримали під контролем досить значні території, так звані партизанські краї і зони, долаючи в ході рейдів по глибоких тилах ворога тисячі кілометрів, громячи комендатури, поліцейські пости, воєнні та господарські об'єкти. Своїми бойовими діями партизани і підпільники не тільки розхитали тил окупантів, створювали в них відчуття постійної тривоги та невпевненості, а й відволікали на себе великі сили ворога, які могли бути використані на фронті.

На початку 1943 р. Збройні Сили СРСР, складовою частиною яких були і партизанські формування, добилися докорінного перелому в ході війни на користь Радянського Союзу. Вирішальну роль у цьому відіграли тиліві райони країни, мільйони робітників, колгоспників та службовців, які невтомно трудилися в ім'я перемоги.

У ході війни виявилася здатність радянського суспільства, яке перетворилося в єдиний воєнний табір, з максимальною повнотою й необхідною оперативністю мобілізувати матеріальні, виробничі та трудові резерви для виконання першорядних воєнно-господарських завдань.

Без відпусток і вихідних, з напівголодним продовольчим пайком, у неймовірно тяжких житлово-побутових умовах день і ніч з нервовим перенапруженням працювали в тилу десятки мільйонів людей, у тому числі й евакуйовані з України. Тил нагадував обложу фортецю, де було, по суті, відновлено в основних формах режим «воєнного комунізму» часів громадянської війни. Широкого застосування набули методи позаекономічного примусу з трудовими мобілізаціями і розпорядками, продрозверсткою (по колгоспах), із суворо нормованим розподілом продуктів харчування та промтоварів.

Здійснення воєнно-економічної політики Радянської держави забезпечували наділені надзвичайними повноваженнями досвідчені партійні організатори, радянські й господарські працівники у центрі та на місцях. У керівництві економікою, як й іншими матеріальними сферами суспільного життя тилівих районів, панували методи, властиві командно-адміністративній системі з характерною для неї надцентралізацією, диктатом вищих інстанцій, скокуванням ініціативи на місцях. Однак траплялося і так, що через скорочення в зв'язку з мобілізацією до армії працівників адміністративного апарату, внаслідок труднощів при здійсненні оперативного зв'язку, відсутності умов для вироблення докладних директив та інструкцій, як це практикувалося у довоєнні часи, ослаблялися централізоване планування й адміністративне регламентування та опіка, з'являвся простір для розвитку до певних меж ініціативи керівників середніх і нижчих ланок в оперативному розв'язанні у надзвичайній обстановці першорядних питань життя й діяльності тилівих районів, ефективнішому використанні їхнього потенціалу.

Створований зусиллями всіх братніх республік у передвоєнний час загальносоюзний народногосподарський організм став найважливішою умовою своєчасного та загалом успішного перебазування продуктивних сил з окупованих до східних районів СРСР. Усього сюди було перебазовано понад 1500 великих підприємств (з них 550 — з України), багато

майна установ, колгоспів, радгоспів, МТС, а також сотні тисяч спеціалістів і члени їхніх сімей.

Охоплені патріотичними почуттями трудящі намагалися докласти всіх зусиль, щоб фашисти не могли скористатися народними багатствами для посилення своєї армії. З цією метою те, що не можна було вивезти, намагалися знищувати або псувати. До цього закликала директива РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 29 червня 1941 р. Однак внаслідок навального наступу фашистської армії ці вказівки виконувалися лише частково. Чимало металургійного, енергетичного, машинобудівного устаткування, сировини, продовольства залишилося на захоплених ворогом територіях непошкодженими.

Завдяки чіткій та вмілій організації праці евакуйовані підприємства в рекордно стислі строки, за 1—2 місяці, відновлювали свою роботу, розпочинаючи випуск продукції для фронту. Робітники, селяни й службовці, як евакуйовані, так і місцеві, не шкодуючи сил, працювали вдень та вночі, причому часто вручну через брак необхідних механізмів для розвантаження й монтажу прибулого обладнання. Водночас прискореними темпами здійснювалося будівництво цехів і житла, налагоджувався випуск продукції.

Вже на середину 1942 р. Радянський Союз створив потужне й розгалужене воєнне господарство, здатне в дедалі зростаючих розмірах виробляти танки та літаки, гармати і міномети. 1943 рік став вирішальним рубежем у досягненні воєнно-економічної переваги СРСР над фашистською Німеччиною.

Вчителю бажано наголосити, що хоча радянська промислова база була майже вдвічі меншою за обсягом, ніж у Німеччини, завдяки централізованим формам господарювання й граничній інтенсифікації праці вона давала більше продукції. Наприклад, з 1 млн. т виплавленої сталі в СРСР випускалося літаків у 4,4 і танків у 6,8 раза більше, ніж у гітлерівському рейху. Загалом же танків, літаків та гармат було вироблено більш як удвічі порівняно з Німеччиною⁹. Причому радянська військова техніка була у цілому кращої якості, ніж німецька. Найвищою рівня воєнне виробництво досягло в 1944 р. Потреби Збройних Сил СРСР у бойовій техніці на 96% задовольнялися зброєю, розробленою вітчизняними конструкторами й випущеною вітчизняними підприємствами.

Воєнно-економічні переваги Радянського Союзу у війні з фашистською Німеччиною були досягнуті наполегливою і безустанною боротьбою робітничого класу за дострокове виконання виробничих програм, економію сировини, підвищення продуктивності праці. В перших рядах невтомних, самовідданих, справжніх героїв трудового фронту були, зокрема, робітники та спеціалісти з України.

Зміцнили зв'язки науки за воєнною промисловістю. Недаремно у результаті евакуації науково-дослідні установи опинилися в центрі економічних районів, де зосереджувалося виробництво озброєння й боеприпасів. Патріотичні почуття стимулювали дальше піднесення творчої думки вчених, конструкторів, інженерів. Яскравий приклад творчого їх подвижництва подавав, зокрема, колектив Інституту електрозварювання АН УРСР, який очолював академік АН УРСР Є. О. Палон, удостоєний у роки війни звання Героя Соціалістичної Праці. Впровадженні науковцями, інженерами і техніками цього інституту метод автоматичного зварювання мав величезне значення для нової технології виробництва танків. Швидкий технологічний розвиток був характерний для всіх без винятку галузей воєнної промисловості.

Активну участь у боротьбі за перемогу взяли працівники сільського господарства, в тому числі евакуйовані з України. Хоча посівні площі

⁹ Великая Отечественная война Советского Союза 1941—1945 гг.: Краткая история.— М., 1975.— С. 507.

країні скоротилися, Радянська держава змогла заготувати необхідну кількість продовольства, завдяки чому у тилу створено значні його запаси і не сталося масових голоду та епідемій, цілком імовірних в умовах тривалої й виснажливої війни.

Патріотичне піднесення, викликане справедливою визвольною війною, допомогло творчій інтелігенції вийти з анабіозу, породженого сталінським фізичним і моральним терором. Поети П. Г. Тичина і М. Т. Рильський, художники О. О. Шовкуненко й М. Г. Дергус, композитори Л. М. Ревуцький та Б. М. Лятошинський, артисти З. М. Гайдай і Г. П. Юра, як і багато інших митців, сприяли своєю творчістю зміцненню у радянського народу священних почуттів відданості народу і Батьківщині, ненависті до загарбників.

Винятково важливе політичне і військово-господарське значення мала відбудова зруйнованих промисловості та сільського господарства в районах, визволених від фашистів. Труднощі були неймовірними — збитки становили 1/3 обсягу національного багатства СРСР. Однак радянський народ, незважаючи на війну, що тривала, а також на відсутність істотної допомоги з-за рубежа, розпочав відбудовні роботи негайно, тільки-но від гітлерівців визволялося те чи інше місто або село.

Уся Радянська країна прийшла на допомогу визволеним від загарбників районам, особливо тим, що найбільше постраждали від окупації (серед них була Україна). Вже на кінець війни на визволеній території УРСР було відбудовано 33% підприємств, що діяли тут до її початку, а також відновлено тисячі сільськогосподарських артільей¹⁰.

Витримавши найтяжчі випробування у ході Великої Вітчизняної війни, радянський народ ціною величезних зусиль зумів налагодити безперебійну роботу тилу, створити матеріально-технічний фундамент Перемоги над фашистською Німеччиною, підготувати необхідні умови для післявоєнного розвитку країни.

На закінчення вчителю бажано підкреслити, що в творчих буднях епохи перебудови й революційного оновлення радянського суспільства по-новому розкривається духовна спорідненість, наступність подвижницьких традицій двох буремних епох — Великої Вітчизняної війни та сучасної. Головне, що ми знову й знову усвідомлюємо у нашому тривожному сьогоденні, це те, що ріднить трудове покоління кінця 80-х років з ратоборцями початку 40-х, — безмежна любов до рідної землі. Вона надавала і надає сил та натхнення у боротьбі за світле майбутнє багатонаціональної Радянської країни.

Одержано 19.10.89.

В статтю под новим углом зрения, а проблемном плане рассматриваются основные проявления ратной и трудовой деятельности украинского народа в период Великой Отечественной войны.

¹⁰ Народне господарство Української РСР: Стат. зб.— К., 1957.— С. 22.

В. А. Смолій (Київ)

Максим Залізняк

У статті реконструюється соціально-політичний портрет Максима Залізняка — одного з керівників найбільшого народно-визвольного повстання на Правобережній Україні — Коліївщині 1768 р. Показано складність і суперечливість особистості цієї людини, її владу у боротьбу українського селянства проти соціального гноблення.

Кінець 60-х рр. XVIII ст. на Правобережній Україні, народ якої стогнав під владою польської шляхти, ознаменувався новим спалахом збройних повстань. Виразно відчувалося наближення грізної хвилі селянського обурення. То в одному, то в іншому місці з'являлись і миттєво поширювалися чутки про гайдамаків, у повітові й воеводські органи влади надходили повідомлення про вбивства шляхти і орендарів, відмови кріпаків виконувати повинності та ін. Стало відомо, що одного червневого дня 1767 р. під час ярмарку в містечку Торчин на Волині були знайдені якісь листки, написані українською і польською мовами. В них йшлося про наближення грізної гайдамаччини. Змальовуючи жахливі картини панського свавілля, жорстокого гніту кріпосних селян, цей документ закликав пригнічені стани до повстання. «...Зносється з нами, об'єднуйтесь і стійте заодно, а коли прийде час, збирайтеся на місця, що призначуватимуться таємною радою, під наші прапори... Якщо ж хто цьому не вірить і вважає за жарти ... то він побачить, як може діяти вогнем і мечем рука, яку вони називають хлопською»¹.

Хіба не могла занепокоїти панів-феодалів поява такого документа? Терміново були вжиті заходи по зміцненню каральних сил. Щоб ще більше залякати кріпаків, з католицьких амвонів лунали слова прокляття на адресу непокірних. І без того напружене становище в краї посилювали безчинства барських конфедератів, які, зайнявши значну частину території правобережних воеводств, почали розправлятися з «бунтівниками», запроваджуючи додаткові податки, вимагаючи гроші і т. п. Посилилися переслідування православних. По-звірячому розправлялися шляхта із селянином містечка Мліїв (Смілянщина) Данилом Кушніром. За рішучу відмову перейти в уніатство його було живо спалено. Однак запобігти безперервно зростаючій хвилі народного обурення не могла вже навіть сила польсько-шляхетської державної машини.

Весна 1768 р. принесла селянам Правобережжя нові надії на майбутнє. В цей час (березень 1768 р.) в кам'яних келіях Мотронинського монастиря відбувалася таємна група запорізьких козаків, на якій обговорювалася підготовка повстання, зокрема розроблялися заходи, спрямовані на поширення народного руху на сусідні міста і села, направлялися посланці на Запоріжжя, Лівобережну Україну та в інші місцевості. Очевидно, ці заходи виявилися успішними. Відомо, що в травні 1768 р. в Холодному Яру зібралося кілька сот чоловік, які становили ядро майбутнього повстанського війська. Очолив повстання Максим Ієвлевич Залізняк. Історикам небагато відомо про ранній період його життя. Під час допиту в Каргопольському карабінерному полку (червень 1768 р.) на запитання: «Как тебя зовут, чей сын и прзвиание, какой веры и с какого званія, где жителство имеиш?» він відповів:

¹ Избранные произведения прогрессивных польских мыслителей.— М., 1956.— Т. 1.— С. 88.

«Зовут меня Максимом, Иевлев сын, Железняк, веры я греческаго исповедания, из мужиков, жителство прежде имел я Полскои области Чергиинской губернии в местечке Медведевке, а потом по смерти отца своего, пошел в Запорожскую Сечь тому уже назад пятнадцать лет...»² На Запоріжжі втікача чекала важка доля козацької сіроми. З повідомлення курінного отамана в канцелярію Коша війська Запорізького ми дізнаємося, що М. Залізняк тривалий час знаходився на заробітках у господарствах заможних козаків, зокрема працював по найму на рибних і соляних промислах, потім «в турецьком городе Очакове находился в шинковом промысле»³. Все це розширювало його кругозір, сприяло виробленню в нього переконання у необхідності збройної боротьби з панівним класом. Зміцнювався його авторитет і серед широких кіл козацтва. Численні документи свідчать про великі організаторські здібності керівника повстання, його вміння розбиратися в людях, розуміння політичної ситуації на Правобережжі. Адже сам факт, що таємні наради відбувалися у Мотронинському монастирі, не можна вважати випадковістю. М. Залізняк добре усвідомлював значення релігійного фактора і роль правителя православних монастирів і церков на Правобережжі Мелхиседека Значко-Яворського в розвитку подій в краї. М. Залізняк зумів скористатися релігійним прапором для організації і дальшої консолідації сил трудового люду в його боротьбі за цілком земні цілі та ідеали. Однак саме це було використано урядом Катерини II як привід для дискредитації повстання та його придушення.

Очевидно, ще під час нарад у келіях Мотронинського монастиря в середовищі козаків виникла ідея скористуватися царським іменем як символом у боротьбі проти національно-релігійної дискримінації православного населення краю. Поширювалися чутки про існування так званої «золотої грамоти», в якій Катерина II нібито санкціонувала знищення шляхти, орендарів, уніатського й католицького духовенства. Перву законність рухові повинні були надати неодноразові заяви його керівника, що він діє на підставі спеціального «указу» Коша Війська Запорізького, а також з дозволу командування російських військ на Правобережжі. У повстанській канцелярії був навіть виготовлений ряд таких указів, які поширювалися серед широких верств населення Правобережної України. Січовик Семен Галицький, який влітку 1768 р. знаходився в краї, свідчив у Коші Запорізької Січі, що він бачив один з таких указів: «В заглаві же оной указ написан тако: «Указ е. и. в. самодержицы всероссийской и пр. и пр. объявляется во всенародное известие...» и при конце подписано: «Атаман кошовый Петр Калнишевский с Петербурга»⁴⁻⁵.

М. Залізняк добре розумів значення подібного роду документів у справі ідеологічного обґрунтування виступу проти шляхти. Ось чому навіть у вузькому колі однодумців він підтверджував думку про існування указу. В протоколі допиту запорізького козака Дем'яна Чернявченка від 20 червня 1768 р., складеному в Київській губернській канцелярії, на запитання: «Кто главный начальник разоряющим в Польше казакам, откуда оной вышел, которого куреня и по какому приказу?» дано таку відповідь: «Сечи Запорожской, куреня Пластуновского, козак Максим Железняк, называющейся полковником, откуда он вышел — не знает, и слышал от самого его, Железняка, что истребляет он поляков (шляхту. — Авт.) ... по данному ему от Коша Запорожскаго указу...»⁶

На жаль, оригінали цих указів втрачені назавжди. Реконструювати їх зміст у повному обсязі нині вже неможливо. Однак окремі думки та

² Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.: Збірник документів.— К., 1970. — С. 359.

³ Цит. за кн.: Голобуцький В. О. Запорізька Січ в останні часи свого існування.— К., 1961.— С. 377.

⁴⁻⁵ Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.— С. 370.

⁶ Там же.— С. 367.

ідеї, висловлені в них, містяться в інших матеріалах. Можна стверджувати, що ці документи відображали найпотаємніші сподівання трудящих мас Правобережної України. Так, генерал-губернатор П. А. Румянцев у листі від 26 червня 1768 р. президенту Колегії іноземних справ графу М. І. Паніну передав зміст одного з таких указів, у якому прямо говорилося, що «сии все пограничные места принимаются под Российскую державу и навсегда с под владения польского освобождаются»⁷. Це не єдина згадка такого роду. Той же П. А. Румянцев у листі російському послу в Варшаві Н. В. Репніну (24 червня 1768 р.) повідомляв, що серед правобережного селянства від впливом повстанських документів поширюються чутки, нібито «они сих пограничных жителей навсегда с под польского владычества освобождают»⁸.

Звичайно, висловлені в цих документах релігійні й соціальні мотиви мали велику мобілізуючу силу. В Холодний Яр почали звідусіль стікатися люди. Основну масу повстанців становили експлуатовані стани і, насамперед, селянство Правобережжя. Наприклад, згаданий вже С. Галицький у своєму свідченні в Запорізькому Коші (червень 1768 р.) стверджував, що «по большей части видел в них (повстанцях. — Авт.), что они самые простые мужики...»⁹ Аналогічні думки висловлювали в своїй «сказці» в канцелярії Коша жителі м. Умані Остап Поломаний і Остап Бочка (липень 1768 р.): «Те ж гайдамацкія шайки называют себя запорожскими козаками, но в самом деле есть не запорожцы, но такие с простых Польской области на Украине живущие мужиков...»¹⁰ Звичайно, з часу повернення козаків з турецьких володінь і заснування так званої Нової Січі (1734 р.) в гайдамацьких загонах істотно зростає питома вага запорожців. М. Залізняк, сам запорізький козак, добре розумів значення січового елемента в організації повстання. Саме тому він налагодив тісні зв'язки із Запоріжжям, де користувався великим авторитетом. Січові козаки, як правило, були керівниками великих загонів у повстанському війську. Їх військова влучка та вміння перетворити стихійну строкату масу кріпосного селянства в боекратне військо відіграли важливу роль у розвитку повстання. Таким чином, багатотисячна маса селян і козацької сіроми була тією соціальною базою, на яку спирався у своїй боротьбі з польсько-шляхетським режимом М. Залізняк.

Тим часом у повстанському таборі в Холодному Яру завершувалися останні приготування. На одній з загальних військових рад М. Залізняк був обраний полковником. Відповідно він «жалував» своїх найближчих сподвижників званням сотників і осавулів. Уводилися прапори (під час повстання їх було вже 30), що свідчили про належність селян і козаків до того чи іншого підрозділу. Відповідні знаки стали невід'ємною частиною повстанських загонів. Так, полковничу владу М. Залізняка символізував пирнак. Однак головне те, що вже в травні 1768 р. в Холодному Яру була проведена величезна підготовча робота по визначенню головних напрямів розвитку повстання і мобілізації необхідних матеріальних і людських ресурсів.

Похід повстанського війська на чолі з М. Залізником розпочався 26 травня 1768 р. Оволодівши Жаботином, воно незабаром досягнуло Черкас, визволило Смілу, Корсунь, Богуслав, Лисянку і ряд інших міст, містечок і сіл. По суті, почалася триумфальна хода повстанських загонів по Правобережжю, яку відобразив Т. Г. Шевченко в поемі «Гайдамаки»:

«Задзвонили в усі дзвони Закричали гайдамаки,
По всій Україні; «Гине шляхта, гине!

⁷ Переписка гр. П. А. Румянцева о восстании в Украине 1768 г. // Киевская старина.— 1882.— № 10.— С. 105.

⁸ Там же.— С. 102.

⁹ Цит. за кн.: Скальковский А. Наезды гайдамак на Западную Украину в XVIII столетии. 1733—1768.— Одесса, 1845.— С. 113—114.

¹⁰ Гайдамацкий рух на Україні в XVIII ст.— С. 372.

Гине шляхта, погуляєм,
Та хмари нагрієм!¹¹
Зайнялася Смілящина,
Хмара червоніє,
А найперше Медведівка
Небо нагріває.
Горить Сміла, Смілящина

Кров'ю підпливає.
Горить Корсунь, горить Канів,
Чигирин, Черкаси;
Чорним шляхом запалало,
І кров полилася
Аж у Волинь...»¹¹

М. Залізняк розумів, що одне, навіть велике, повстанське військо не зможе перемогти добре озброєну каральну армію Речі Посполитої. Єдино вірним у цій ситуації було підняти загальне народне повстання на Правобережжі. З цією метою М. Залізняк відокремлює частину людей від основного ядра повстанців і направляє їх в район Подніпров'я і Полісся. Цей захід виявився дуже вдалим — протягом червня — на початку липня 1768 р. загопи досвідчених отаманів Семена Неживого, Микити Швачки, Івана Бондаренка звільнили Канів, Ржищів, Фастів, Брусилів¹². На розвиток цього етапу повстання позитивно вплинула присутність на Правобережжі російських військ, які вступили сюди для ведення військових дій проти конфедератів. Традиційно українські селяни й козаки сприйняли присутність в краї російських солдатів, серед яких було багато донських козаків, як визволителів від ненависного польсько-шляхетського іґа. Повстанці вступали з солдатами в контакти, намагалися виробити з командуванням окремих загонів спільні плани боротьби проти польських панів.

Тим часом на порядок денний висунулося питання про взяття Умані — міцної, з численним і добре озброєним гарнізоном фортеці. Тільки різного калібру гармат у ній налічувалося 32, а в арсеналі зберігалося немало іншої зброї і боеприпасів. Охороняли Умань, що належала графу С. Потоцькому, жовнірський гарнізон і два полки надвірних козаків. Саме на останніх і покладав велику надію М. Залізняк. Він добре розумів, що ця частина місцевого гарнізону ніколи не виступить проти повстанців. Будучи, як правило, вихідцями із селянського стану, вони самі зазнавали жорстокого гноблення і переслідування з боку гонористой польської шляхти. Тому вони співчували повстанцям.

Особливим авторитетом і повагою серед надвірних козаків користувався старший сотник Іван Гонта. Нині немає можливості точно встановити рік і місце його народження (в одних джерелах згадується с. Розсошки на Черкащині, в інших — якесь село на Поліссі). На той час І. Гонта з родиною жив в с. Розсошки, де, ймовірно, займався господарством (Г. Ю. Храбан, на нашу думку, досить переконливо заперечив тезу польсько-шляхетських мемуаристів про те, що І. Гонта володів Розсошками і ще одним селом — Орадівкою)¹³. Сучасники відзначають широкий світогляд сотника, його допитливий розум, знання мов. Вероніка Кребс, дочка уманського губернатора Младановича, у своїх записках про події в Умані в червні 1768 р., характеризує І. Гонту, відзначала, що він «был красивый, представительный мужчина и к тому же он не только говорил, но и превосходно писал по-польски, а воспитание его было таково, что и теперь его можна было бы считать за шляхтича»¹⁴. Її брат Павло Младанович також писав, що «Гонта был козак видный, рослый и красивый, отличался постоянною удачею во всех своих предприятях»¹⁵. Ця людина відіграла важливу роль у повстанні 1768 р.

¹¹ Шевченко Т. Г. Кобзар. — К., 1976. — С. 89—90.

¹² Храбан Г. Ю. З історії гайдамаччини // Укр. іст. журн. — 1968. — № 6. — С. 98, 100.

¹³ Храбан Г. Ю. Мемуари як історіографічне джерело вивчення народно-визвольного повстання 1768 р. // Коліящина 1768 р.: Матеріали ювілейної наукової сесії, присвяченої 200 річчю повстання. — К., 1970. — С. 143.

¹⁴ Кребс Вероніка. Уманская резня. — К., 1879. — С. 18.

¹⁵ Цит. за: Антонович В. Б. Уманский сотник Иван Гонта // Киевская старина. — 1882. — № 11. — С. 253—254.

Козацькі полки, вислані уманським губернатором проти загону М. Залізняка, відмовилися підкоритися своїм командирам. На загальній військовій раді вони заявили шляхті: «Можете пань уехать прочь, мы не нуждаемся более в вашем присутствии, советуем вам: бегите, если хотите оставаться в живых: в противном случае погибнете, если не от руки гайдамаков, то от нашей»¹⁶. Очевидно, в той час І. Гонта вже встановив тісні зв'язки з М. Залізняком і неподалік від Умані відбулося з'єднання їх загонів.

Штурм міста почався ввечері 9 червня 1768 р. Одна частина повстанців атакувала фортецю в районі урочища Турки, інша — з боку Грекового лісу. Незважаючи на гарматний вогонь противника, селяни і козаки кілька разів кидалися на укріплення, намагаючись виявити вразливі місця й захопити фортецю. Вранці 10 червня шляхта склала зброю.

Далі починаються події, які польсько-шляхетська історіографія фальсифікувала найбільш активно. Так, на сторінках мемуарів, публіцистичних і художніх творів розповідалося про десятки тисяч убитих, замальовувалися «звірства» кровожерливого українського мужика і т. п. Справедлива боротьба селянсько-козацьких мас кваліфікувалась як розбій, а повстання 1768 р. — як «уманська різня».

Що ж насправді відбувалося в місті? Насамперед слід відзначити, що історикам не слід розглядати події тих жорстоких часів з позицій сьогоденної моралі. На тортури, езекуції, четвертування і дібу повсталий народ відповідав тим же — фізичним знищенням представників пануючих станів. Втім, розприви повстанців не слід гіперболізувати. Тільки хворобливою фантазією шляхти можна пояснити наведену кількість знищених в Умані — понад 85 тис. чол. Реалії ж того дня помітно відрізнялися від замальованих мемуаристами. М. Залізняк на допиті твердив, що під час розприви над шляхтою «тисячі две человек поколото»¹⁷. Дещо іншими виявились розміри криниці, яка досить часто фігурує на сторінках шляхетських писань (замість 300 сажнів глибини виявилось всього 25)¹⁸. Водночас достовірно відомо (і це відзначають сучасники подій), що і М. Залізняк і І. Гонта врятували десятки (якщо не сотні) людей — представників різних станів, а також дітей і стариків¹⁹. Дії керівників повстання виявились помітно гуманнішими і моральнішими, ніж розгнуждане свавілля шляхти, яка залила селянською кров'ю всю Правобережну Україну.

Новий етап у розвитку подій повстання почався після оволодіння Уманню та рядом інших міст і сіл Правобережжя. Необхідно було організувати господарське життя на визволеній території, створити свої народні органи влади і забезпечити їх нормальне функціонування. Слід відзначити, що М. Залізняк і його найближчі соратники зробили для цього багато, хоча ні на день не припинялися збройні сутички із загонами польської шляхти. Вони проявили себе справжніми керівниками, яким повсталий народ вручив усю повноту влади.

Резиденція повстанців знаходилася в урочищі Карпівці біля Умані. Вже згадані О. Поломаній і О. Бочка розповідали у Коші: «Сей именующийся полковник Железняк имеет управительную резиденцию над оным городом Уманью и целою Уманскою губерніею, и всякие между тамошними жителями расправы производит»²⁰. Характерно, що М. Залізняк рішуче виступав проти необгрунтованих репресій з боку повстанців і фізичного знищення поляків, які знаходилися на території, зайнятій селянсько-козацьким військом. Між ними налагоджувалися нормальні людські взаємовідносини, в яких етнічна і релігійна належність

¹⁶ Там же — С. 263

¹⁷ Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст. — С. 361.

¹⁸ Храбан Г. Ю. Мемуари як історіографічне джерело. — С. 145.

¹⁹ Антонович В. Б. Уманский сотник Иван Гонта. — С. 266—268.

²⁰ Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст. — С. 373.

були далеко не визначальними. Козак Донського куреня Лаврін Кантаржей, який знаходився у торгових справах на Правобережній Україні, розповідав 4 червня 1768 р. в Коші Війська Запорізького, що був свідком постійних і численних зустрічей керівника повстанців з місцевими жителями («многие тамошних польских подданных католического закона люде»), які просили «в него, Железняка, начальства, и он, Железняк, всякого с их по достоинству жалую и дает письменной от себя всем людям приказ, чтобы в точном его все смотрении были и все происходящее от него порядки оставались бы в его власти, а послушных жестоким штрафом страшая»²¹. Які ж це були порядки? Нам добре відомо про ряд соціальних акцій, здійснених М. Залізняком і його соратниками на території, зайнятій повстанською армією. Насамперед було проголошено звільнення селян від влади польської шляхти, знищення панщини та інших феодальних повинностей. Типовою у цьому відношенні була діяльність отамана Павла Тарана у Володарці. Згідно із свідченнями очевидців подій, він «приказав всему Володарской волости крестьянству в местечке собраться оному запретил на барщину ходить и ничего господского не делать...»²². У містечку і навколишніх селах виникло селянсько-козацьке самоуправління, яке «отрешило прежних прикажчиков», здійснило перепис майна і прибутків поміщиків і т. ін. У своє користування селяни одержали також робочу худобу з магнатських маєтків. Аналогічні дії повстанців зафіксовані в інших районах Правобережжя, звільнених з-під влади польських феодалів. Наприклад, в Каневі, відповідно до повідомлення П. О. Румянцева Катерині II (червень 1768 р.), запоріжці і місцеві селяни після вигнання шляхти почали «учреждать там порядки экономические, к чему уже и определен от них эконом из тамошних жителей городской писарь греческого исповедания»²³.

Зерна свободи, посіяні М. Залізняком та іншими отаманами, щедро проросли в душах людей, виявлялися в їхніх діях і поступках. Мали місце, зокрема, численні випадки знищення юридичних документів поміщиків. В окремих селах здійснювався розподіл між селянами фільварочних ланів і лісових угідь, що належали місцевій шляхті. Процес покарання селян також охопив майже всі правобережні українські землі. Один з управляючих володарським маєтком підкоморні Мнішкової доповідав в червні 1768 р., що феодали повтікали або були знищені на території від Володарки до Старокостянтинова²⁴. В іншому документі повідомлялося про припинення дії королівської влади в Богуславському, Корсунському, Канівському, Звенигородському, Черкаському, Білоцерківському та інших старостах, а також ключах Смілянському, Жаботинському, Косоватому, Мошинському, Межирицькому, Ліснянському і Тетіївському²⁵.

Безумовно, дум не обмежувалася соціальна спрямованість дій М. Залізняка. Добре розуміючи, що всі питання про реалізацію рішень загальновійськових рад він сам вирішити не зможе, керівник повстання виступив ініціатором створення спеціальної повстанської канцелярії. В її стінах вирішувалися різноманітні господарські справи. Звернемося до свідчення згаданого Лавріана Кантаржея, який твердить, що після бесіди з М. Залізняком він отримав «свидетельство, чтобы везде от его команды свободный проход даже до границы российской был»²⁶. У межах земель Правобережжя під надійною охороною повстанців знахо-

²¹ Цит. за кн.: Скальковский А. Наезды гайдамак на Западную Украину.— С. 195, 196.

²² Архів МЗД СРСР, ф. Зносини Росії з Польщею, оп. 79/6, спр. 931, арк. 38.

²³ Переписка гр. П. А. Румянцева о восстании на Украине в 1767 г. // Киевская старина — 1882.— № 9.— С. 542.

²⁴ Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.— С. 359.

²⁵ Там же.— С. 481.

²⁶ Там же.— С. 374.

дилися турецькі купці (про це ми дізнаємося з листа М. Залізняка каймакану м. Балта Якуб Агі)²⁷.

В різні райони Правобережжя були розіслані універсали (листи) за підписом М. Залізняка, зміст яких надзвичайно красномовний. В одному з них, від 13 червня 1768 р., М. Залізняк призначив якогось Федора Осадчого старшим містечка Теплик і Теплицького ключа і зобов'язав його: «абы он ...в добром состояннии здерживал, як то: аби имел власть судити, радити и во всяких случаях добре справовати, добрим добре воздавати, а злих бунтовщиков смертельными киями карати...»²⁸. Зміст універсалу свідчить, що представники М. Залізняка на місцях мали реальну владу і використовували її в інтересах народу.

В якому напрямі відбувалася еволюція поглядів М. Залізняка в ході повстання? Які нові елементи з'явилися в повстанській ідеології? Наявні на сьогоднішній день документи не дають можливості повно висвітлити це питання. Вже під час допиту в Каргопольському карабінерному полку (26 червня 1768 р.), тобто коли його доля була фактично вирішена, М. Залізняк головним своїм завданням вважав «искоренение показавшихся в Польше конфедератов», знищення феодалів та їх приспінників «где сколько найдено будет»²⁹. Визнання керівника Коліївщини мало чим відрізнялося від слів інших повстанських отаманів. Так, Семен Неживий на допиті в Київській губернській канцелярії твердив, що виступив разом з М. Залізняком «для знищення от поляков (шляхти.— Авт.) благочестия и недопущения к умершвлению, не хотящих принять унию христианского народа и что якобы поляки збивают на новых российских монетах государственную корону и высочайший е. и. в. портрет»³⁰. На ті ж причини повстання вказують на допиті й отаман Павло Таран та інші учасники Коліївщини. Це, звичайно, правда, але не вся. Цілі повстанців були викладені в документах М. Залізняка і його найбільших соратників. Так, через кілька місяців після ліквідації основних вогнищ повстання було виявлено «Універсал до польських селян», авторство якого не встановлено, але відомо, що його «знайдено під Смілою у ватажка бунтівників». Наводимо повний текст цього цікавого документа: «Вже ваш час настає, коронні громадяни, що живете здебільшого в шляхетських, королівських та духовних маєтках, (час) визволення з неволі і звільнення від ярма і тягарів, які досі ви терпіли від своїх безсердечних панів. Глянув бог з високого неба на вашу недолу, вислухав ваші сльози та стогін з цієї земної юдолі, послав вам захисників, які помстяться за ваші кривди. Отже, прибувайте на допомогу тим, які хочуть вас зробити вільними, зберегти і залишити ваші права і свободи. Зараз настає час жадати від ваших наставників розплати за всі ваші кривди, побої, вбивства, тортури, а також за нечуйване здирство, які ви досі зазнавали від ваших панів. Посилаємо вам провідників, яким треба довіряти і за якими треба йти зі зброєю, яку хто має. Залишайте хати, дружин своїх, коханих дітей, не пошкодуєте, бо незабаром побачите, що бог послав нам з вами, правовірним, перемогу і будете вільними панами, коли знищите це гадюче кодрло, тобто ваших панів, які досі п'ють вашу кров. Ми раніше застерігали вас, але ви не вірили, тепер можете вірити, коли ваші побратими почали щасливо визволятися з неволі і від цього ярма на Україні та Поділлі. Покличте бога на рятунок і приходьте на допомогу!»³¹.

У нас немає переконливих доказів участі М. Залізняка в складанні цього документа. Однак виключати таку можливість ми також не маємо права. Безперечно, що універсал складався досвідченою людиною (або їх групою), яка добре знала життя й інтереси трудового на-

²⁷ ЦДІА УРСР, ф. 59, спр. 5520, арк. 24.

²⁸ Грамота Максима Железняка // Киевская старина.— 1905.— № 3.— С. 243.

²⁹ ЦДІА УРСР, ф. 59, спр. 5520, арк. 5.

³⁰ ЦНБ АН УРСР. Відділ рукописів, II, 5845, 5847.

³¹ Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.— С. 470.

роду. Своїм змістом універсал звернутий до всіх категорій селян і закликає їх об'єднуватися у боротьбі проти феодалів. Ряд пунктів документа вказує на функціонування єдиного центру повстання, який «по-силає... провідників». Певний інтерес викликають слова: «Ми раніше застерігали вас, але ви не вірили, тепер можете вірити». Чи не йдеться тут про попередні повстанські документи, зокрема про маніфест, знайдений у Торчині? Адже в багатьох випадках їх зміст прямо перегукується.

Ідеологічна робота в планах повстанців займала помітне місце. Вже із самого початку виступу листи і універсали, розіслані М. Залізнякам, виявили свою дієвість. Така практика була необхідною складовою частиною діяльності й інших отаманів. Улітку 1768 р. звернувся до народу із зверненням М. Москаль. «Бедные и несчастные,— говорилися в документі,— вы долго страдали у своих злых панов. Они ведут к гибели вас своим тяжелым гнетом, они мучают и давят вас налогами с поборами, захватывают у вас все то, что было у вас, и что должно принадлежать вам по праву. Где их святой закон, где их заповеди и любовь к людям разного звания и сословия? Они мучают людей, а свой скот кормят лучше, чем вас. Восставайте же все против этого змеиного отродья, и если бог благословит вас, искорените совершенно все их панские гнезда. Объединяйтесь все под нашими знаменами и идите с нами бить панов и очищать землю от них. Вы ничего не потеряете, а достигнете только лучшего для вас, жен и детей ваших. Барщину отбывать никогда больше не будете, рожь и всякий хлеб будете собирать в свою пользу, сено будете косить только для себя, кабанов панских будете резать только себе и есть сколько захотите. Достаточно уже нашим панам господствовать здесь»³².

Обидва документи відзначаються широтою і радикальністю лозунгів. На відміну від інших гайдамацьких виступів, у Коліївщині висувалося завдання ліквідації всього пануючого класу («бити панів і очищати землю від них»). Не менш радикально передбачалося розв'язувати інші соціальні питання. В разі перемоги повстання обіцялося повсюдне скасування панщини і, очевидно, феодального землеволодіння («жито і всялякий хліб будете збирати на свою користь»). Висвітлюючи Коліївщину 1768 р., історична література, як правило, акцентує увагу на стихійності, локальності виступів, відсутності чітких політичних і соціальних орієнтирів у поглядах козацьких отаманів. Усе це не можна повністю заперечувати. Однак не слід забувати історичних умов того часу. М. Залізнику та його отаманам, як і багатьом іншим ватажкам народних рухів середньовіччя, були притаманні царистські ілюзії (звідси спроба спертися на авторитет імператриці Катерини II). Навряд чи ми можемо суворо судити їх за те, що вони вступали в прямі контакти з командуванням царських військ на Правобережжі. Неприродним уявлялося б інше — якби цього не відбувалося.

Інша справа, що царистські ілюзії повертались, як правило, проти повстанців. Катерина II в Маніфесті від 9 липня 1768 р., адресованому православному населенню Правобережної України, в категоричній формі заперечувала свою причетність до народного повстання. Вона називала повстанців «розбійниками, злодіями, бунтівниками спокою народу». В документі підкреслювалося, що «... скрізь і до останнього таких розбійників будуть переслідувати наші військові частини, а спійманих — будуть віддавати найвищому судові для покарання, на яке заслуговують»³³. Це була програма дій царських військ на Правобережжі. Командуючий царськими військами генерал-майор М. Кречетников готував розгром повстання. Засобом помсти було обрано полковника Гур'єва. Вночі 26 червня 1768 р. під надуманим приводом він запросив

³² Цит. за кн.: Дмитриев А. Гайдамачина.— М., 1939.— С. 48.

³³ Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.— С. 378.

до свого намету М. Залізняка і І. Гонту, які були негайно затримані. До повстанського табору увірвалися карателі. Сонні люди практично не чинили опору. До ранку все було скінчено: в полон потрапило близько трьох тисяч повстанців, захоплено 30 прапорів, 15 гармат та інше озброєння³⁴. 8 липня М. Залізняка як російський підданий був переправлений до Києва. І. Гонту та інших повстанців передавали в руки польського регімента Г. Браницького. Протягом липня потрапили до карателів С. Неживий, І. Бондаренко, М. Швачка; загинули в боях А. Журба та інші найближчі сподвижники народного ватажка³⁵.

Понад півтора місяця М. Залізняк знаходився у в'язниці. Разом із своїми побратимами під час багатогодинних дізнань він зазнавав нелюдських езекуцій царських інквізиторів. Десять повстанців померли, не витримавши катувань і хвороб. Тільки наприкінці серпня 1768 р. було оголошено рішення Київської губернської канцелярії. М. Залізняка як «главного зачинщика, предводителя и исполнителья» передбачалося «колесовать и живова положить на колесо, но вместо того, отменя оно, в ныне употребляемое самонайважнейшим преступником наказание бить кнутом дать сто пятьдесят ударов и, вырезав ему ноздри и поставя на лбу и щеках указные знаки, сослат в Нерчинск в каторжную работу вечно»³⁶. До каторжних робіт було засуджено й багатьох інших соратників М. Залізняка.

На повну потужність працювала також репресивна машина Речі Посполитої. В селі Серби і містечку Кодня діяли спеціальні шляхетські суди. Проте це була тільки видимість законності судочинства. Записки сучасників цих подій і документальні джерела змальовують жахливі картини знищення шляхтою тисяч кріпосних селян, єдина провинна яких була в тому, що вони наслідилися підняти голос на захист елементарних людських прав. Наведемо лише окремі свідчення очевидців. Шляхтич Тучанський: «Тогда карали и убивали гайдамаков разными способами: отрубали головы, руку или ногу, вешали, избивали розгами. Свидетелями этих казней были Каменец, Львов там повешено 200 гуляев, Кременец, Винница, Житомир, Летичев и другие города, где казнили по 5—8 человек». Регіментар Браницький: «Местные паны... все время осаждают меня, советуя без милосердия четвертовать, сжигать, сажать на кол, вешать, только и слышу от них: карай, распни!»³⁷. В цілому ж, як вказувалося в літературі, різних форм покарання на Правобережжі зазнали близько 70 тис. чол.³⁸.

Найбільш жорстокими були шляхетські судилища в Кодні і Сербах. Саме в Сербах відбулася страта І. Гонти. На вимогу польського панства трибунал виніс рішення — четвертувати народного героя. Каткування І. Гонти відбулося 14 липня 1768 р. Описуючи перші години страти, очевидець цих подій шляхтич Я. Дуклан-Охотський змушений був визнати надзвичайну мужність і стійкість найближчого соратника М. Залізняка. За його словами, «Гонта вийшов на страту з обличчям спокійним і веселим, нібито направлявся до кума на хрестини. Кат зіврав у нього 'полосу шкіри, кров бризнула, але обличчя гайдамаки не здригнулось: зодрали нову полосу шкіри, і тоді Гонта сказав: «Ось казали, що буде боляче, а насправді зовсім не боляче». Шляхта була збентежена, гетьман К. Браницький наказав негайно відтяти голову народному герою.

Кривавими репресіями царський і польсько-шляхетський уряди прагнули залакати народні маси, зламати їхню волю до опору. Проте боротьба не припинялася. Аж до травня 1769 р. горіло полум'я пов-

³⁴ Голобуцкий В. А. Максим Железняк.— М., 1960.— С. 56.

³⁵ Храбан Г. Ю. З історії гайдамаччини // Укр. іст. журн.— 1968.— № 6.— С. 101, 102.

³⁶ Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.— С. 444—445.

³⁷ Цит. за кн.: Голобуцкий В. А. Максим Железняк.— С. 57, 58.

³⁸ Там же.— С. 58.

стання на Правобережжі. Неспокійно було на Лівобережній Україні і Слобожанщині, де продовжували діяти гайдмацькі ватаги. Особливо напружена обстановка склалася на Запоріжжі — у традиційному вогнищі волелюбства. Хіба не симптоматичний випадок стався влітку 1768 р. з Бугогардівським полковником Мусієм Головком? Згідно з його розповіддю, він був затриманий групою озброєних людей. Старший цієї групи сказав, нібито він є Залізник, і у відповідь на умовляння запорізького старшини, вигукнув: «Приедем де мы (на Січ.— Авт.), так что вы и прочие тамошние и в Сечи и нигде не удержитесь!»³⁹.

Становище на Запоріжжі загострювалося з кожним днем і 26 грудня 1768 р. розрядилося новим повстанням. Запорізька сірома захопила січовий арсенал і визволила ув'язнених. В рапорті секунд-майора Микульшина генерал-майору А. І. Ісакову, складеному по свіжих слідах подій, повідомлялося: «А потом начали всех своих старшин бить до смерти, и со всем их имуществом разорили, и квартиры их, так и прочих старшин всех разбили...»⁴⁰. Побоюючись за своє життя, кошовий отаман П. Калнишевський та інша запорізька старшина втікали під надійний захист укріплень Новосіченського ретраншементу. Лише за допомогою артилерії царським військам вдалося придушити виступ козацької сіроми на Січі.

Доля найближчих соратників М. Залізняка склалася по-різному. Багато з них наклали головою за щастя і краще майбутнє свого народу. Іншим пощастило уникнути покарання і продовжити боротьбу. В цьому плані значний інтерес становить питання про зв'язок Коліївщини 1768 р. і селянської війни в Росії 1773—1775 рр. під проводом Омеляна Пугачова. Відомо, що сотні учасників повстання на Правобережжі залишили рідні місця і вирушили на Січ, а потім осіли в скитах старообрядців або направилися в центральні райони Росії. Досить типова в цьому відношенні історія життя «малоросіянина» Дударенка, якого царська влада звинувачувала в «прилепленню... к злодейской Пугачева толпе». Під час дзінання в Саратовському магістраті він заявив, що в 1768 р. брав участь у Коліївщині. Пізніше з групою запоріжців втік на Січ. Дударенко досить правдиво відтворив атмосферу, яка панувала в той час на Запоріжжі. Козаки говорили, що «как де запорожскому войску и всему малороссийскому народу... великое утеснение учинено, и козакам тако же и посполитым людям хода нет», то необхідно перебраться на Дон, «с Дону де до Яика рукой подать». У випадку посилення «гнетения» «козаки де, совокупившись, возьмут с собой яицких козаков и Росийскую империю зверх дном поставить могут».

Після багатьох місяців блукань по донських станицях Дударенко поселився в найбільшому центрі старообрядства — Іргізі, а потім приєднався до донських козаків⁴¹.

Відомо, що О. Пугачов був добре обізнаний з обстановкою на Україні, адже окремі періоди життя керівника повстання тісно пов'язані з Україною. Він двічі бував у Києві (за його словами, навіть жив у місті), став свідком Коліївщини 1768 р. на Правобережжі. О. І. Пугачов бував також на Слобожанщині і Лівобережній Україні. Ще напередодні повстання в колі своїх однодумців він вказував на спільність інтересів козацтва і «чорного народу» Росії і України: «Вот де, детушки, я страдаю уже двенадцать лет, а был де я у черкасов на Дону и по России во многих городах, то примечал, что везде народ разорен, и вы де также терпите много обид и налог»⁴².

³⁹ Цит. за кн.: Голобуцький В. О. Запорізька Січ в останні часи свого існування.— С. 387.

⁴⁰ Перепілка графа Н. И. Панина с графом П. А. Румянцевым // Русский архив.— 1882—IV.1.— С. 35.

⁴¹ Мордовцев Д. А. Политическое движение русского народа: Гайдамаचना.— СПб., 1870— С. 274—276.

⁴² Крестьянская война в России в 1773—1775 годах: Восстание Пугачева.— Л., 1966.— Т. 2.— С. 416, 423.

У 1773 р. полум'я селянської війни вже палало на значній території Росії. В її орбіту втягувалися тисячі представників різних народностей країни. Цікавий факт: у матеріалах Центрального державного архіву давніх актів в м. Москві, які стосуються подій селянської війни 1773—1775 рр., вчені натрапили на ім'я Максима Залізняка. Запорізький козак Дмитро Попович на допиті в Таємній канцелярії заявив, що в битвах проти урядових військ в рядах повстанців брав участь керівник Коліївщини. Як поставитися до цього факту? Ми розлучилися з нашим героєм у тяжкий для нього час — Київська губернська канцелярія винесла рішення про покарання його 150 ударами батога і заслання на каторжні роботи. Відомо, що через деякий час М. Залізник разом з іншими побратимами був відправлений у Москву. По дорозі під Охтиркою на Слобожанщині він втік, але невдовзі був спійманий (листопад 1768 р.). Одна деталь життєвого шляху М. Залізняка реконструюється по записках Г. Д. Державіна, який зустрічався з людьми, які сиділи разом з ним у в'язниці. Виходячи з його повідомлення, можна дійти висновку, що М. Залізник ще в 1769 р. знаходився в Москві, звідки був відправлений етапом на каторжні роботи до Сибіру. Пошуки дослідниками слідів перебування там народного героя донині не принесли ніяких результатів⁴³. Отже, не виключено, що участь М. Залізняка в Селянській війні не легенда. Водночас важливо й інше — незважаючи на всі спроби царських властей витравити із свідомості тисяч людей події і факти тих героїчних часів, вони продовжували жити в народній пам'яті. Це одне з яскравих свідчень того, що в уявленнях селянсько-козацьких мас України боротьба О. І. Пугачова за соціальну справедливість була невіддільна від визвольного руху українського народу і керівника одного з найбільших збройних повстань XVIII ст. — М. Залізняка.

Одержано 1.11.89.

В статтю реконструюється соціально-політичний портрет Максима Залізняка — одного из руководителей крупнейшего народно-освободительного восстания на Правобережной Украине — Колывищины 1768 г. Показано сложность и противоречивость личности этого человека, его вклад в борьбу украинского крестьянства против социального и национального угнетения.

⁴³ Храбан Г. Ю. З історії гайдамаччини. — С. 103.

АНТИГЕРОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ

І. С. Хміль (Київ)

Петлюра і петлюрівщина

У статті розповідається про те, як, за яких історичних обставин С. Петлюра зміг вибитися в політичні діячі, став лідером найбільш знавчої течії буржуазно-націоналістичної контрреволюції на Україні в 1917—1920 рр.

Читачі також зможуть дізнатися про те, в чому ж полягала сутність його діяльності й чим вона завершилася.

В драматичних подіях громадянської війни на Україні 1917—1920 рр. відіграла свою зловісну роль петлюрівщина. Це була найбільш знавчіша течія української буржуазно-націоналістичної контрреволюції. Навіть більшість тих, хто з різних причин не поділяв платформу Радянської влади, не мала бажання підпасти під визначення «петлюрівець». Воно сприймалося як лайка. Тим часом серед цих сил були й помірковані течії, зокрема ліві українські соціал-демократи й українські есери, які, зрештою, перейшли на бік Радянської влади, стали її активними будівниками. Ці питання до останнього часу залишалися поза увагою вітчизняних історіографів. Тепер виникло завдання відійти від чорно-білих трафаретів при зображенні історії громадянської війни. Точаться дискусії з приводу як різних ідейно політичних груп, так і окремих діячів — їх представників. У ході цих дискусій дехто висловлює міркування щодо переоцінки нашого ставлення до С. Петлюри і руху, який був названий його ім'ям. Думається, що це йде, якщо не від злого заміру, то від необізнаності. Сам С. Петлюра як особа та політик не залишив для цього жоднайменших підстав.

Народився Симон у 1879 р. у Полтаві в сім'ї Василя Петлюри — дрібного візника із селян. Початкову освіту здобув у духовній бурсі, що називалася «духовним училищем», потім учився у духовній семінарії. Це коштувало дешевше, ніж навчання у гімназії та університеті. Науки давалися йому важко. В. Королів-Старий, який з ним навчався в бурсі, писав у своїх спогадах, що разом вони провчилися тільки два роки, бо в другому класі Петлюра залишився на другий рік «для більшого вдосконалення в науках», як стереотипно жартували у таких випадках учителі¹.

Коли С. Петлюра був в одному із старших класів семінарії, Полтаву відвідав М. В. Лисенко. Студенти влаштували славетному українському композиторові захоплену зустріч. Взяли участь в ній і семінаристи. Власті, в тому числі й церковні, сприйняли це як виклик. Виникло питання про показове покарання, у семінарії вибір упав на С. Петлюру — переростка, не дуже вправного в навчанні. Його виключили із семінарії.

Розгніваний батько відмовився його утримувати. І С. Петлюра почав шукати, до якого життєвого берега пристати. Парадокс людської природи: обрати як професію те, що самому важко давалося. Він вирішив стати вчителем. Однак репутація опального семінарста завадила йому це зробити. Тоді він подався за кордон, у Львів, щоб, повештавшись в тамтешньому університеті, козиряти згодом цим. Але й це не спрацювало, коли він повернувся на Кубань: бути вчителем йому не дозво-

¹ Королів-Старий В. З моїх споми́нів про Петлюру // Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879—1926).— Прага, 1930.— С. 178.

лили. Там над ним змилостивився професор Ф. А. Щербина, який очолював «експедицію по дослідженню степових областей». Він узяв Петлюру до своєї контори, щоб той розбирав архівні матеріали². Вони розповідали про козацькі часи на Кубані. Отак Петлюра вперше довідався про них. Тому, коли дехто з буржуазно-націоналістичних авторів заявляє, що нібито із семінарії Петлюру виключили за прояви «революційного та мазепинського духу», це виглядає відвертою підробкою.

До 1905 р. експедиція Ф. А. Щербини завершила свою роботу. І тут починається революція. Петлюра сприйняв її, зрозуміло, з полегшенням: вона зводила рахунки з тими, хто ускладнив йому життя. Він з'являється в колі членів РУП (Революційної української партії), милостинкою якої користувався, ще перебуваючи у Львові. Його влаштували технічним секретарем редакції ліберально-буржуазної газети «Рада», яку видавав Є. Х. Чикаленко. Незабаром одне з відгалужень РУП, котре оформилося як Українська соціал-демократична робітничка партія (УСДРП), заснувало власну газету «Слово», і Петлюра почав працювати в ній. Та проіснувала вона недовго — з наступом реакції її закрили.

Багато хто з тих, котрі захоплювалися революцією, подався до Петербурга. Серед них був і Петлюра. Там він, за словами одного з його біографів, «ради хліба насущного служить у приватному транспортному товаристві», а звідти переїхав до Москви «знову-таки на приватну службу — бухгалтером у більшому підприємстві»³.

Перебуваючи у Петербурзі, він зустрічався з київськими журналістами, що видавали журнал «Вільна Україна», і навіть спробував писати для нього. Один з майбутніх його сподвижників, І. Мазепа, пригадуючи згодом своє знайомство з ним, писав: «Я спостеріг, що в питаннях теоретично-політичних і особливо економічних він не почував себе сильним. Цим я пояснив собі той факт, що в петербурзькій «Вільній Україні» Петлюра вів головний огляд внутрішнього життя та літературну хроніку, тоді як майже всі статті теоретично-програмового характеру належали іншим авторам»⁴.

У 1912 р. на хвилі нового революційного піднесення, яке охопило Росію, в Москві почав друкуватися російською мовою журнал «Українська жизнь». Апологети петлюрівщини вписали його до біографії свого кумира як «знаменну віху». Вони зобразили справу таким чином, нібито Петлюра був «співредактором» чи навіть «фактичним редактором» часопису. Насправді ж видавцем і редактором журналу був О. Х. Саліковський, досвідчений і відомий на той час журналіст, котрий мав широкі зв'язки та необхідні кошти. Тим часом Петлюра, працюючи бухгалтером, підробляв у нього, публікував біографічні довідки про українських діячів (пізніше, коли він сам став «діячем», їх видали окремою брошурою «Незабутні»). Причому це було тільки у 1912 р., бо протягом двох наступних років журнал не виходив і відновив своє існування лише в 1915 р., коли Петлюра вже ніякого відношення до нього не мав.

Коли почалася перша світова війна, В. Королів-Старий, перебуваючи в Москві, надався до Петлюри. Пізніше він пригадував: «Господар був дуже вбого одягнений, якийсь надто змучений, надто нужденний, з жовтим, вислим обличчям»⁵. Проте війну сприйняв як ревний патріот і недарма зайняв посаду у благодійній організації земського союзу, що займалася побутовим обслуговуванням діючої армії. Місце це було аж ніяк не престижне. Те, чим він займався, після того, коли С. Петлюра почав удавати із себе «військового діяча», навіть серед його однодум-

² Щербина Ф. Симон Петлюра на Кубані // Там же.— С. 190.

³ Славинський М. Симон Петлюра (1879—1926).— Збірник пам'яті Симона Петлюри.— С. 10—11.

⁴ Мазепа І. Україна в огні і бурі революції: 1917—1921 — Мюнхен, 1951.— Т. III.— С. 130.

⁵ Королів-Старий В. Назв. праця.— С. 180.

ців сприймалося з уїдлигим глузуванням. Проте посада була безпечною, давала йому можливість забезпечувати сім'ю матеріально, а також пристойно одягнутися у напіввійськову форму, якою він, зрештою, хизувався як «військовий діяч».

У травні 1917 р. в Києві зібрався перший військовий з'їзд українців, скликаний Центральною радою. Серед більш як 700 присутніх був і Петлюра. Діячі Центральної ради знали його по причетності як до РУП і УСДРП, так і до редакцій «Слова» й «Української жинни». В. Винниченко, який був тоді лідером УСДРП і заступником голови Центральної ради, згодом написав у зв'язку з ним про Петлюру: «Колись він був в с.-д. партії, потім під час реакції як багато колишніх «революціонерів» від неї одстав, не хотів брати участь в нелегальних революційних організаціях партії і навіть перед самою революцією заявив, що до партії не належить. Але під час революції на першому військовому з'їзді знов заявив себе, як соціал демократ»⁶. З огляду на це його не тільки включили до складу президії, але той же Винниченко запропонував обрати головою з'їзду. Ця пропозиція викликала бурхливу незадовільну реакцію, оскільки представляв не армію, а земський союз. Її рішуче відкинули, погодившись на компроміс — голову не обирати, з'їзд має вести президія в цілому⁷.

І все ж таки Петлюра ввійшов до складу «українського військового генерального комітету», обраного з'їздом. УСДРП хотіла мати там свою лядину, і В. Винниченко, який диригував цим, засвідчив, що Петлюру «було обрано не за його належність до війська, а через те, що він себе заявив членом соціал-демократичної партії»⁸. Але в комітеті те, що Петлюра не належав до армії, виявилось не недоліком, а перевагою. Він, як ніхто інший серед його 18 членів, міг вільно розпорядятися своїм часом і фактично став головою комітету.

Так через збіг обставин Петлюра потрапив у фокус подій. У нього заграли амбіції. Він намагався бути на виду, роздмухуючи кампанію за виділення українців в армії у складі окремих «українізованих» частин. Через місяць після закінчення першого військового з'їзду він організував другий і виступив на ньому з доповіддю про «військове будівництво». Петлюра влаштував за приводу проголошення 1 універсалу Центральної ради парад і молебень. Це стало йому в пригоді пізніше: у Генеральному секретаріаті, сформованому незабаром Центральною радою, для нього знайшовся портфель генерального секретаря військових справ.

Через два роки стане відомо, що Петлюрі в той час приділяли особливу увагу масонська ложа «Об'єднані слов'яни», членом якої він був⁹. Вона мала проантантівську орієнтацію і виступала за продовження війни з німецько-австрійським блоком до «переможного кінця». Поки існував Тимчасовий уряд, Петлюра не мав проблем, виконуючи настанови ложи. Домагаючись створення в армії «українізованих» частин, він розглядав їх як атрибут автономії України, котра зобов'язана, як і вся Росія, брати участь у війні.

⁶ Винниченко В. Відродження нації.— Київ—Відень, 1920.— Ч. II.— С. 218.

⁷ Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917—1920 рр.— 1921.— Т. I.— С. 126.

⁸ Винниченко В. Назв. праця.— С. 218.

⁹ Розповідь це С. Моркотун, який, будучи при Тимчасовому уряді помісцьким чиновником, а потім секретарем гетьмана Скоропадського, водночас очолював цю ложу в Києві, був її «гросмайстром». Коли його шляхи та Петлюри розійшлися, Моркотун написав йому відкритого листа, який спочатку 1 листопада 1919 р. був опублікований в паризькій газеті «Спільна справа», що видавалася В. Л. Буршевим, а потім обійшов усю європейську пресу. Петлюра, однак, не наважился спростувати висунути проти нього звинувачення (La Cause Communiste.— 1919.— 1.XI; Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917—1920 рр.— 1921.— Т. III.— С. 141; Винниченко В. Відродження нації.— Ч. III.— С. 163; О нацький Є. По похилій площині — Мюнхен, 1964.— Ч. I.— С. 65, 81 тощо).

Становище, однак, змінилося після перемоги Великого Жовтня коли народжений революцією Радянський уряд, згідно з Декретом про мир, пішов на перемир'я і переговори з державами Четверного союзу. За цих обставин країни Антанти і США докладали всіх зусиль, щоб зберегти якщо не весь Східний фронт, то, принаймні, хоча б його частину. Надії на це вони пов'язували насамперед з Центральною радою, яка протистоїла Радянській владі на Україні. Їх представники в Києві розгорнули роботу в цьому напрямку. Особливо вони розраховували на Петлюру як на «військового міністра», за лояльність якого поручилася масонська ложа. У грудні 1917 р., у дні, коли Центральна рада обмірковувала, як їй ставитися до переговорів у Бресті, що їх почала Радянська Росія, з ним зустрілися емісари Франції і передали йому кілька десятків тисяч карбованців для організації гайдамацьких частин і проантантівського видання.

Події, однак, розвивалися інакше. Центральна рада, намагаючись втриматись при владі, визнала більш доцільним для себе вести переговори з Четверним союзом, ніж сподіватися на обіцянки Антанти й США. Що ж мав робити Петлюра з його зобов'язаннями перед масонською ложею, представниками Антанти та французькою субсидією? Він пішов у відставку з посади секретаря військових справ. Пристойним приводом виявилася критика на його адресу з боку керівних кіл Центральної ради за поразки, яких зазнавали буржуазно-націоналістичні формування в боротьбі з революційними силами України. Петлюру звинувачували у військовій некомпетентності (щоправда, на його місце було призначено М. Порша, який також ніколи не служив в армії і, отже, був не компетентнішим за свого попередника). Інакше кажучи, Петлюра міг посперечатися з критиками, але віддав перевагу відставці, щоб довести своє алібі щодо рішення Центральної ради на користь мирних переговорів.

Як і чим вони завершаться — цього тоді ніхто не міг знати. Петлюра на всяк випадок подався на Полтавщину, щоб на гроші, одержані від французьких емісарів, сформувати гайдамацьку частину. І «організував», оголосивши загін отамана О. Волоха «Кошем Слобідської України». Ця самодіяльність відставного «секретаря військових справ» допомогла не тільки виправдати його у колах контрреволюції, а й створити ореол «рятівника». Коли Центральна рада доживала свої останні дні в Києві, на її боці — як військова сила — залишився тільки «Галицько-Волинський курінь» Є. Коновальця. А тут у вирішальний момент січневого повстання київського пролетаріату з'явився Петлюра із своїм «кошем» і здобув над повстанцями перемогу, взяв особисту участь у розправі над арсенальцями.

Центральну раду це, однак, не врятувало — через два дні вона змушена була залишити Київ. «Кіш» прикрив її вихід до прифронтового містечка Сарни. Там уже стояли на вихідних позиціях, щоб рушити на Україну, німецькі війська. Треба було створити враження, що «союзник», якому вони збиралися «допомагати», — реальний. Петлюра із залишками своїх гайдамаків та січових стрільців Коновальця уособлював цю «реальність». У радіограмах і листівках, які розкидали німецькі літаки, Петлюру видавали за «визволителя» України. Свого апогею фарс досяг 1 березня 1918 р., коли німецькі війська пробіглися до Києва. Їх командування дозволило Петлюрі ввійти першим до міста і навіть інсценувати на Софійській площі парад своїх гайдамаків. А коли молібні й дзвони ушухули, «надвечір», — як писав В. Винниченко, — тихенько, скромно, але з тяжким, моторошним і, здавалось, з бесконечним гуркотом почали вкочуватися у столицю України німецькі війська¹⁰.

За таких обставин лаври «визволителя» були для Петлюри більш ніж сумнівні (навіть з погляду контрреволюції). Розуміли це й ті, хто,

¹⁰ Винниченко В. Назв. праця. — Ч. II. — С. 296.

зважаючи на розголос, який набуло його ім'я, почав з ним свою політичну гру. Тоді це було товариство, що видавало газету «Час». До його складу входили, зокрема, згадуваний вище В. Королів-Старий, В. Д. Петрушевський і якийсь Синицький. Саме вони, коли Петлюра опинився з німецькими військами у Києві, запросили його до редакції і запропонували відійти від офіційних справ в уряді. З їх подачі він став головою Київського губерліального земства, а згодом, вже при гетьманаті, очолив Всеукраїнський земський союз.

Таким чином, Петлюру відмежували від тих трагічних наслідків, які принесла Україні німецько-австрійська окупація (ї в той же час його ім'я не відійшло у небуття). Воно з'явилося, зокрема, під меморандумом, з яким Всеукраїнський земський з'їзд, що відбувся в червні 1918 р. у Києві, звернувся до Скоропадського. Документ цей був витриманий у дусі конструктивного співробітництва з гетьманом, але і містив критику становища, в якому опинилася Україна. Такі речі працювали на Петлюру. Проте на думку тих, хто стояв за ним, цього було замало, коли стало зрозуміло, що режим іноземної окупації з її гетьманською маріонеткою — приречені. Тому його зробили «жертвою режиму»: наприкінці серпня 1918 р. не без відома та участі свого шефа по масонській ложі, який, як відзначалося вище, був підручним гетьмана, заарештували, інсценувавши арешт керівників Українського національного союзу (УНС). Останніх одразу ж звільнили, а Петлюру, хоч він і не входив до складу керівництва УНС, залишили в ув'язненні, досить-таки символічному: він міг підтримувати будь-які контакти із зовнішнім світом і навіть писав якісь рецензії на переклади творів західноєвропейських авторів¹¹.

В ніч з 13 на 14 листопада 1918 р. у Києві в приміщенні міністерства шляхів відбулися таємні збори, на яких було сформовано Директорію. За кілька днів до цього хтось завбачливо випустив Петлюру з в'язниці. Його назвали серед кандидатів у її члени від січових стрільців. Це не без підозри сприйняв дехто з організаторів зборів, зокрема М. Шаповал, який був тоді заступником Винниченка (як голови УНС). Після смерті Шаповала Винниченко розголосить, що той висловлював думку, що Петлюра готовий був зрадити, виказавши гетьманові план організації повстання¹². Проте цьому тоді не надали значення і Петлюру обрали одним з п'яти членів Директорії. Щоправда, заочно, бо він на збори не з'явився. Поки йшли збори, Петлюра радився із своїми «духовниками» в редакції «Час» і звітти подався прямо до Білої Церкви, де дислюкувався полк січових стрільців. Можна було б подумати, що він так вчинив, піклуючись про справу майбутньої Директорії, яка розраховувала на них як на ядро повстання проти гетьмана. Проте на членів тієї ж Директорії, які 16 листопада прибули до Білої Церкви із своєю «відозвою», чекала несподіванка. Виявилось, що Петлюра напередодні вже оголосив і поширив «універсал» від себе особисто як «головного отамана». В. Винниченко, який був головою Директорії, з обуренням викладаючи цей факт, писав, що «таким чином, уся акція, весь рух зразу, з самого початку було поставлено під марку однієї, окремої особи, офарбовано персональним характером... Всі повстанці, які стікалися до революційних центрів, стали називатися «петлюрівцями»¹³.

¹¹ Королів-Старий В. Назв. праця.— С. 186—187.

¹² Винниченко В. Перед новим етапом.— Торонто, 1938.— С. 29—30. Доречно відзначити таку деталь, що засвідчила про небезпідставність цієї підозри. Петлюра у своїй «відозві» заявив, що «обов'язок кожного громадянина, мешкаючого на Україні, арештувати генерала Скоропадського і передати його в руки республіканських властей». Однак пізніше з відкритого листа «гросмайстра» масонської ложі С. Моркотуна, про якого йшлося вище, стане відомо, що Петлюра знав, де переховувався Скоропадський, але не наважувався його заціпати через заборону масонів (Христюк П. Замітки і матеріали ... — Т. III.— С. 133, 141).

¹³ Винниченко В. Відродження нації.— Київ—Відень, 1920.— Ч. III.— С. 124.

Це тішило самолюбство Петлюри, і він використовував першу-ліпшу нагоду, щоб похизуватися своєю персоною. Де б не з'являвся із своїм військом, там неодмінно влаштовували парад. Вони були помпезними і нерідко скидалися на маскаради. Скажімо, в Києві, куди петлюрівське військо ввійшло 14 грудня 1918 р., для нього п'ять днів шили кольорові шикки, малювали плакати й панно, збирали хоругви й килими, будували урочисту арку. Парад супроводжувався багатоголоссям молебнів і дзвонів, а після нього в місті протягом двох тижнів не припинялися оргії у вигляді званих обідів, вечер, банкетів, на яких славили Петлюру-«визволителя» та його отаманів. Тим часом місто перебувало у стані облоги. Були заборонені будь-які збори. Преса потрапила під суворий тиск цензури, професійні та інші робітничі організації були розігнані, а їх діловодство — знищене. За ті два тижні карні загони петлюрівців, полюючи на більшовиків, чотири рази поголовно обшукували місто. Жертв розстрілювали без суда і слідства.

Є. Коновалець видав 22 грудня наказ, згідно з яким було заборонено «будь-яку агітацію» проти Директорії, а потім пояснив, «що всі агітатори... негайно будуть розстріляні без слідства і суду на місці свого злочинства»¹⁴. Сам Петлюра в одному із своїх перших наказів зобразив справу так, нібито боротьба трудящих мас України за відродження Радянської влади інспірувалася агітацією «бувших гетманців, що поробилися більшовиками». Він наказав: «Оголосити для загальної відомості, що висилці за межі України підлягають не тільки самі злочинці-агітатори, а разом з ними їх жінки та сім'ї»¹⁵. Десь тоді з Петлюрою розмовляв по телефону його подільський поплічник. Він доповів, що у Кам'янці-Подільському на 29 грудня планувався виступ «більшовиків-жидів, підтриманий залогою» (тобто військовим гарнізоном). У відповідь Петлюра наказав: «Кам'янецьку авантюру зліквідуйте негайно, не ждучи виступу. Винуватих розстрілять і сповістять про це населення, щоб воно знало, що ні до якої анархії ми не допустимо»¹⁶.

Таким був почерк петлюрівщини. А що ж Директорія? В ейфорії перших днів антигетманівського повстання вона не надала діям Петлюри як її члена особливого значення. Його покартали за надмірну гарячковість і поспішність, вважаючи, однак, що він робив спільну справу. Але незабаром сама Директорія виявила, що являє собою не більш ніж номінальну владу. «Реальна, дійсна політика після Вінниці (тобто з початку грудня 1918 р.— І. Х.), записав у своєму щоденнику В. Винниченко 24 січня 1919 р.— була в руках військових, а виразником та оборонцем її є Петлюра»¹⁷.

Щоправда, петлюрівське військо як швидко сформувалося, так швидко і розпалося. На час вступу Директорії до Києва його чисельність оцінювалася у 100 тис. чол. Та протягом наступних півтора місяця (хоч на утримання його було витрачено 300 млн. крб.) воно з усіма гарнізонами й резервами зменшилося до 21,1 тис., у тому числі в Києві — 7,7 тис. чол. З нього пішло селянство, розчароване демагогією буржуазно-націоналістичних претендентів на владу. Відповідно звузилася соціальна база, на яку тоді могла розраховувати Директорія. Вона стала політичною ширмою для різного роду пройдисвітів, що видавали себе за отаманів, підлеглих Петлюрі як «головному отаманові».

Як про це розповідав В. Винниченко, отаманом міг стати кожний, хто цього хотів. Головний отаман видавав посвідчення, що такий-то має формувати «загін». Він одержував кілька мільйонів карбованців і починав діяти. Ані звіту, ані контролю, ані відповідальності за гроші та свої дії вони, як і сам Петлюра, не визнавали. Формально вважалися

¹⁴ Христюк П. Назв. праця.— Т. IV.— С. 24.

¹⁵ Там же.

¹⁶ Арх. Радянської України.— 1933.— № 7—8 (39).— С. 92—93.

¹⁷ Винниченко В. Назв. праця.— Ч. III.— С. 239.

підлеглими «головному отаманові», але фактично Петлюра лякався їх і вибачав їм будь-які злочини, аби не втратити своєї популярності серед них. Оскільки відповідальність за отаманщину нерідко не мала конкретної адреси, кожний з політичних кланів, що групувалися навколо «проводу УНР», намагався відмежуватися від неї. У зв'язку з цим показовою є публікація «Українська партія самостійників-соціалістів (УНП)», яку керівництво цієї партії надрукувало у Відні 1920 р. як офіційний документ. Щодо історії отаманщини, то в ній йшлося про те, що «багато осіб, навіть невійськових, одержували... мільйони державного гроша на так звані військові формування, яких ніхто не бачив», і далі прямо вказано на Петлюру, який, будучи цивільним, у військовій справі нетямущим, приймав «і досі (1920 р.— І. Х.) приймає велику, хоч досить сумну, участь у цій справі»¹⁸.

На початку лютого 1919 р. Директорія, яку вигнали з Києва, знову опинилася у Вінниці. Її представники прибули до Бірзули, під Одесою, де їх прийняв французький полковник А. Фрейденберг, начальник штабу інтервенціоністських військ Антанти в Одесі. Вони благали, щоб союзники визнали УНР і подали їй воєнну допомогу. На це Фрейденберг відповів вимогою «вигнати як собак» з керівництва УНР В. Винниченка і В. Чехівського за «більшовизм» і С. Петлюру за бандитизм. Буржуазно-націоналістичні кола не забарилася з рішенням і зробили більше, ніж від них вимагалось: УСДРП і УПСР одразу ж відкликали своїх представників з Директорії та її уряду (на користь угруповань з більш виразною буржуазністю). Петлюра, який вважався членом УСДРП, вчинив, однак, інакше: він заявив, що виходить з партії, щоб, «доки це можливо, стояти і працювати при державній праці»¹⁹.

Ця його метаморфоза не викликала будь-яких ускладнень для наступних торгів нових представників УНР з французьким командуванням. Тим часом у середовищі діячів УНР її сприйняли із застереженням. (Щоб якщо вже не усувати Петлюру, то, принаймні, обмежити його вплив). Тоді ж було встановлено посаду «наказного отамана». Останній мав зайнятися «безпосереднім веденням усіх воєнних операцій» і йому підпорядковувалися «всі галузі дієвої армії у всіх відношеннях». За Петлюрою залишався тільки «верховний догляд за всіма збройними силами республіки»²⁰. Зауважимо, що таким «верховним доглядом» займався також «міністр військових справ», прерогативи якого були розширені.

Не став Петлюра відразу і головою Директорії, хоч Винниченко, звільняючи цю посаду, саме йому передав справи. Натомість було вирішено, що її члени головують на засіданнях по черзі. Незадоволений цим Петлюра називав Директорію «мертвим трупом» і шукав приводу для її переобрання. Та коли на початку травня 1919 р. у ній фактично залишилися три члени, він скористався нагодою, щоб, нарешті, оголосити себе головою.

На той час лави тих на Україні, хто домагався влади, перебуваючи на позиціях буржуазного націоналізму, вкрай поріділи. Одні з них, не знайшовши підтримки мас, перейшли на бік Радянської влади. Інші подалися за кордон, в еміграцію. Але і серед тих, хто залишився, панував розброд, що почав виринати на поверхню, коли територія, на якій вони орудували, почала зменшуватися. Перед тиском частин Червоної Армії, які пішли в наступ, Директорії довелося 6 березня 1919 р. тікати спочатку до Жмеринки, потім — до Проскурова. 18 березня вона була вже в Ровно. 14 березня у Проскуріві відбулася «державна нарада», на якій більшість виступила з пропозицією припинити переговори з командуванням Антанти в Одесі і натомість домовитися з більшовиками. Петлюра, однак, рішуче сказав «ні». Це спонукало керівні клани УСДРП

¹⁸ Стахів М. Україна в добі Директорії УНР. Скрентон (США), 1963 Т. 2.— С. 73.

¹⁹ Мазепа І. Назв. праця.— Т. 1.— С. 105.

²⁰ Там же.— С. 111.

і УПСР через тиждень створити у Кам'янці-Подільському «Комітет охорони республіки», який пропозицію підніс до рівня ультимативної вимоги, виставивши себе альтернативою уряду²¹. Водночас з цим у Вапнярці за іншим сценарієм 5 отаманів і 10 полковників організували «революційний комітет» на чолі з О. Волохом. І «комітет» пішов на мирні переговори з Раднаркомом УСРР²².

Щоправда, обидва заколоти їх призвідники згодом змалювали Петлюрі як такі, котрі були спрямовані не проти нього, а «уряду» С. Остапенка. Петлюрі, щоб зберегти фасад своєї «влади», нічого не залишалось, як погодитися з цим. Більше того, він поступився, щоб УСДРП і УПСР сформували новий «уряд». Це викликало реакцію «справа». В ніч з 28 на 29 квітня отаман В. Оскілко в Ровно спробував здійснити «державний переворот». Проте Петлюрі вдалося уникнути арешту, і акція провалилася²³.

Якщо навіть безпосередні підпори хиталися під ногами Петлюри, на що ж він розраховував? Поки інтервенціоністські війська Антанти перебували на півдні України, він усі свої надії пов'язував з ними, особливо з французьким командуванням. Відряджались численні місії, окремі гласні й негласні емісари. Торг вієв на засадах, викладених французькою стороною: «для спільної боротьби з більшовиками» Директорія мала сформувати армію у 300 тис. чол., котра підлягала б верховному командуванню держав Антанти. Це належало зробити у 3-місячний строк. Залізниці й фінанси мали перейти під контроль французів. Директорії належало звернутися до Франції з проханням, щоб та прийняла Україну під свій протекторат²⁴. Під час торгів було перебрано чимало варіантів формулювань, але сутність їх залишалася незмінною. 19 березня за пропозицією генерала д'Ансельма, командуючого військами Антанти і США в Одесі, з ним у Бірзулі мав зустрітися Петлюра для остаточного погодження умов змови. Цьому завадило те, що Червона Армія напередодні визволила Жмеринку, і залізниця (з Проскурова до Бірзулі) була перерізана. Незабаром змушені були піти геть з української землі й окупанти.

Та Петлюра не полишав надій на зв'язки, які представники Франції встановили з ним ще в 1917 р. (тим більше, що їх він підтримував і в 1919 р.). І. Мазепа, згадуючи часи, коли при Петлюрі він був міністром внутрішніх справ, а потім і прем'єр-міністром, «в інтересах історичної правди», за його словами, засвідчив, що наприкінці травня 1919 р. Петлюра у конфіденціальній розмові з ним, скаржачись «на брак людей для державного будівництва», у кінці, трохи хвилюючись, сказав: «Так що маємо робити з нашими молодими й слабими ще силами? На всякий випадок я ще в Києві нав'язав стосунки з деякими прихильними до нашої справи французами. Вірю, що ці визначні французькі політичні діячі допоможуть нам у нашій боротьбі за самостійну Україну»²⁵. Пізніше, пише далі І. Мазепа, до нього дійшла копія листа до Петлюри, датованого 28 квітня 1919 р. Його автором був отой самий Жан Поліс'є, який восени 1917 р. як представник французького консульства намагався зацікавити Центральну раду. Тепер він займав посаду голови національного бюро при парламентському комітеті закордонних справ, і Петлюра, як це випливало з листа, підтримував з ним постійні контакти. Як «авторитет в українських справах», визнаний, мовляв, у французькій столиці, Поліс'є писав Петлюрі: «Я сподіваюся незабаром прибути з офіційною місією на Україну. Але поки що будьте певні, що я і декілька

²¹ Христюк П. Українська революція — Т. IV. — С. 111; Мазепа І. Україна в огні і бурі революції. — Т. 1. — С. 140.

²² Христюк П. Назв. праця. — С. 116; Мазепа І. Назв. праця. — С. 155.

²³ Оскілко, Між двома світами. — Рівне—Волинь, 1924. — Ч. 1. — С. 54—55.

²⁴ Стахів М. Україна в добі Директорії УНР. — Скрентон (США), 1964. — Т. 5. — С. 121.

²⁵ Мазепа І. Україна в огні і бурі революції. — Мюнхен, 1951. — Т. II. — С. 101.

певних приятелів, яких я зумів зацікавити вашою справою, зробили все можливе, щоб оборонити вас від наклепів ваших ворогів і щоб ви могли дістати від Франції і від Антанти допомогу, якої ви потребуєте, щоб успішно боротися з азіатським варварством»²⁶.

Своє свідчення І. Мазепа завершує так: «Коли я прочитав цього листа, то подумав: «Так ось де ховається ще одна з причин того, що Петлюра свого часу так уперто стояв за продовження переговорів з французьким командуванням в Одесі і взагалі весь час живе якоюсь негасимою вірою в Антанту»²⁷.

«Петлюрівська карта» була, однак, надто дрібною в антирадянській грі, яку вели в той час держави Антанти та США. Після введення своїх інтервенціоністських військ з території України вони в основному покладали надії на сили Денікіна й Пілсудського. З цього мав виходити й Петлюра. Він віддав перевагу зближенню з останнім. Зондаж щодо можливостей такого зближення емісари Директорії робили ще в січні 1919 р. у Варшаві, а згодом продовжили в Одесі. Далі ініціативу Петлюра взяв на себе і основні вузли зав'язував у таємниці навіть від свого найближчого оточення. Тільки коли тодішній шеф польського генштабу Т. Кутржеба опублікував мемуари, стало, зокрема, відомо, що на початку травня 1919 р. Петлюра, відступаючи з Рівного, опинився в Родзівові, і там з ним зустрівся спеціальний посланець Пілсудського майор Заглоба-Мазуркевич²⁸. Зустріч відбулася без свідків, про неї не знали навіть у найвужчих колах проводу УНР. Небагато хто серед них знав і про те, що після неї 13 травня до Варшави виїхав петлюрівський емісар Б. Курдиновський, котрий мав широкі повноваження, включаючи «обговорення і підписання угод»²⁹.

А 24 травня він (як делегат УНР) та прем'єр-міністр і міністр закордонних справ Польщі І. Падеревський підписали угоду, в якій було зафіксоване прохання Петлюри до Польщі «подати допомогу і підтримку». За це Петлюра брав на себе «зобов'язання укласти з польським урядом договір, що ґрунтувався на таких основних принципах»: відмова його уряду «від усіх своїх прав» на Східну Галичину; визнання Західної Волині «як невіддільної частини» Польщі; об'єднання «для боротьби з більшовиками» і організація з цією метою «українських збройних сил при допомозі і підтримці польських військ»; підлеглість УНР Польщі у зовнішньополітичних справах; «відновлення, збереження і розвиток усіх національних і економічних особливостей польського населення (тобто польських поміщиків.— І. Х.) на Україні»³⁰.

Чим не співзвучні ці умови з тими, на яких Директорія вела переговори з французьким командуванням? Вони, по суті, становили базу підписаних згодом від імені Петлюри та Пілсудського політичного договору від 21 квітня 1920 р. і воєнної конвенції від 24 квітня того ж року³¹. Та спочатку сталися події, які допомагають виявити додаткові штрихи, що характеризують Петлюру, його «політичний почерк». Скажімо, у кінці липня 1919 р. до нього прибув спеціальний посланець Пілсудського. Виявилось, що в колах УНР знали його ще з часів Центральної ради як «Павлюка». Тоді він служив у департаменті лісового господарства генерального секретаріату земельних справ і згодом брав участь в організації «вільного козацтва», став «полковником». Тепер як представник Пілсудського він зізнався, що прізвисько «Павлюк» було його прикриттям. Насправді ж він не українець, а поляк Закржевський.

²⁶ Там же.— С. 102.

²⁷ Там же.

²⁸ Kutzseba, Gen. Tadeus. Wyprawa Kijowska 1920 roku.— Warszawa, 1937.— С. 51.

²⁹ Стахів М. Назв. праця.— Т. 7.— С. 193.

³⁰ Документи и материалы по истории советско-польских отношений.— М., 1964.— Т. II.— С. 234—235.

³¹ Там же.— С. 656—657, 660—663.

Навіть невибагливих поплічників Петлюри така зухвалість вразила (але не Петлюру). За його розпорядженням до складу делегації УНР для ведення переговорів з Польщею, що їх запропонував Пілсудський через Закржевського, останній був включений як «полковник української армії Павлюк»³².

Петлюра, який пішов на ці переговори з Пілсудським (вони почалися 16 серпня), разом з тим скористався нагодою, щоб спробувати порозумітися з Денікіним. Це сталося в останній декаді серпня. Сили одного й другого прямували до Києва. Петлюра відправив до Фастова назустріч Добровольчій армії свою делегацію, водночас наказавши своєму війську «на випадок зустрічі з частинами армії Денікіна... належить безумовно не вдатися у ворожу акцію»³³. Зрештою, події повернули на непередбачене. Увечері 30 серпня у Київ із заходу ввійшли галицькі січові стрільці, що становили основу тодішнього петлюрівського війська. На ранок наступного дня, у неділю, вони вишикувалися біля міської думи для проведення, як їм наказав «головний отаман», урочистого параду. Тим часом з'явилися підрозділи добровольців, які щойно переправилися з Дарниці через ланцюговий міст. На балконі думи поряд з петлюрівським жовто-блакитним прапором з'явився денікінський триколірний. У метушні хтось з петлюрівців зірвав денікінське знамено і жбурнув його під ноги коня свого командира. Добровольці застосували зброю. Хрещатик умиць спорожнів. З'ясування стосунків завершилося тим, що петлюрівці змушені були у той же день залишити місто, причому відповідний «договір», підписаний з боку добровольців генералом Бредовим, гарантував безпечний відхід тільки «галицьким військам». Про «армію Петлюри» взагалі мова не йшла. Що ж до петлюрівського емісара, який заплізвився у Фастів і тепер їхав до Києва, то Бредов заявив: якщо він приїде, то буде розстріляний³⁴.

«Київський епізод» виявився для Петлюри і петлюрівщини неоправданим політичним і психологічним ударом. У самому буржуазно-націоналістичному таборі розбрід досяг своєї межі, особливо між проводом УНР та її «західної області». Петлюрівці звинувачували петрушевців у зраді, а ті їх — у бездарності. 9 вересня у газеті «Стрілець», що видавалася у Кам'янці-Подільському як орган «Галицького правительства і начальної команди Галицької армії», опубліковано статтю її редактора О. Назарука, колишнього міністра преси і пропаганди «Сборної України». Вона мала назву «До булави треба голови» і була недвозначним викликом Петлюрі. Той, «хто зарядив київський парад,— йшлося в ній,— повинен зараз уступити, бо блискуче доказав свою повну нездібність до проводу військом»³⁵.

Проте Петлюра поки ще цупко тримався за владу, якою примарно вона не була б, за «братів-галичан», як би вони його не ображали, і сподівався на милість Денікіна навіть тоді, коли той втрачав ґрунт під собою. 6 листопада 1919 р. він і Петрушевич наказали командуючим своїх — наддніпрянської і галицької — армій відправити до денікінців спільну делегацію³⁶ для переговорів про перемир'я. Проте це рішення для петлюрівської сторони було вже запізнлим: галицьке керівництво темною почало їх задовго до цього і за тижень до того підписало з денікінцями договір про свою капітуляцію. Пояснюючи свої дії І. Мазепі (тоді — прем'єр-міністру УНР), командуючій галицької армії Тарнавський послався на масу хворих у військах. Далі відбувся обмін такими репліками:

«— Все це дуже гарно,— відповів я (І. Мазепа.— І. Х.),— але що важніше, чи ідея, чи тих кілька тисяч хворих?»

³² Мазепа І. Україна в огні і бурі революції. 1917—1921.— Ч. II.— С. 61; Документи й матеріали...— С. 298.

³³ Мазепа І. Назв. праця.— Т II.— С. 64.

³⁴ Там же.— С. 71.

³⁵ Там же.— С. 75.

— Ви говорите зовсім як Петлюра,— відповів ген. Тарнавський, а звертаючись до полк. Шаманека, сказав до нього: — Гляди, Шаманек! Це другий Петлюра!»³⁶.

Вчорашні найближчі поплічники Петлюри однозначно визначили тогочасне становище як «листопадову катастрофу». Кожний з них рятувався, хто як міг. Не обійшлося і без змови, яку організували проти «верховного» три його отамани. «Особиста варта головного отамана» нічого не зробила, щоб придушити її. Керівники змови без будь-якого опору захопили 2 грудня петлюрівську казну (близько 2,5 млн. директоріанських карбованців і 30 тис. срібних царських) і зникли. Тоді і Петлюра зрозумів, що треба й самому тікати. 5 грудня 1919 р. під покровом ночі він виїхав до Варшави. З дозволу Пiлсудського його могли супроводжувати тільки начальник штабу й два осаули.

Далі події розгорталися так, що роль його визначав уже Пiлсудський зі своїм штабом. Фарс переговорів, підписання згаданих вище політичного договору й воєнної конвенції, участь в авантюрному поході на Київ і втеча звідти — в усьому цьому Петлюра був не «партнером», а маріонеткою. Показова деталь, яка красномовно свідчить про ставлення Пiлсудського до Петлюри. До Польщі останній приїхав у власному вагоні-салоні С-55, яким доти дуже хизувався, підкреслюючи свою «велич» як «головного отамана». На Україну він повертався вже у звичайній «теплушці», а в його колишньому вагоні-салоні тепер господарем був Пiлсудський³⁷.

Коли ж Пiлсудський опинився в становищі, яке змусило його погодитися на мир з Радянськими Республіками Росії й України, він менш за все думав, що робити Петлюрі. Той сам мав вирішувати власну долю. І він «впав» до ніг Врангеля. 5 листопада 1920 р. його представники підписали з «Російським політичним комітетом», що репрезентував «чорного барона», конвенцію. На 12 листопада було призначено спільний антирадянський наступ петлюрівського війська та частин білогвардійських генералів Перемикіна і Яковлева, сформованих у Польщі. Це мав бути виступ, скоординований з діями Врангеля в Криму. Проте було вже пізно. В ті дні Червона Армія завдала нищівного удару врангелівським військам і завершувала їх остаточний розгром. А 10 листопада і петлюрівці зі своїми союзниками змушені були рятуватися за Збручем.

Петлюру спіткала друга «листопадова катастрофа». Після неї банди, створені ним у Польщі, ще неодноразово здійснювали розбійницькі напади на радянську землю, але то була агонія петлюрівчини. Зрештою, і буржуазна Польща змушена була зважити на умови Ризького договору, за яким антирадянська діяльність на її території заборонялася. Збанкрутілим претендентам на владу над Україною, націоналістам різних мастей, гетьманцям довелося шукати притулку. Петлюра, маючи адреси, що залишилися у нього з часів належності до масонської ложі, опинився аж у Парижі.

Там його і наздогнала смерть. Це сталося 25 травня 1926 р. Десь близько години дня він пішов пообідати до ресторану. Як правило, з ним при цьому були дружина й донька. Цього разу він був один. На розі вулиці Росін і бульвару Сен-Мішель до нього підійшов чоловік і впритул розрядив у нього всі сім патронів свого пістолета. Поліція на місці схопила вбивцю — та він і не тікав. Ним виявився Самійло (Шелом) Шварцбард, анархіст, колишній махновець. Свою акцію він пояснив, як помсту за єврейські погроми, які петлюрівці здійснювали на Україні в 1919—1920 рр. Слідство тривало понад 16 місяців. Паризькому суду, що засідав 19—20 жовтня 1927 р., були подані численні докази їхніх жахливих злочинів. Ніхто з колишніх поплічників не наважився навіть

³⁶ Там же.— С. 139.

³⁷ Там же.— Т. III.— С. 19.

говорити про знайомство з Петлюрою, не кажучи вже про те, щоб спростувати висунуті проти нього обвинувачення. Шварцбарда виправдали.

Свого часу розгромлену як у воєнному, так і політичному відношеннях петлюрівщину, зрештою, осудили ідейно й морально. Проте вона ще продовжувала існувати. Тим, хто пов'язував з нею свої надії і доклав чимало зусиль, щоб утримати її на поверхні у період революції і громадянської війни, важко було погодитися з тим, що робили це даремно. Тому вони не полишали спроб гальванізувати міф про Петлюру тих часів. Але на якій ідейній, духовній основі? Адже від нього, по суті, нічого не залишилось, крім наказів за його підписом, які готували наскільки послужливі, настільки й обмежені осаули й отамани. Тому все, що написано будь-коли про Петлюру в плані його звеличування, — це гучне славослів'я, позбавлене змісту й доказів. Винятком може бути хіба що панегірик, виданий О. Лотоцьким у 1936 р. У ньому зроблено спробу показати, нібито петлюрівщина не була позбавлена концептуального змісту. З цією метою автор систематизував деякі з думок, висловлених «головним отаманом» за різних обставин під час його перебування в Польщі і пізніше. За головну з них Лотоцький видав тезу, що «основою української державної незалежності, підставою її зародження і розвитку» є «основна територія басейну Дніпра, Наддніпряньська, Велика Україна», а соборність, то справа можливостей. «Спочатку соборність, а потім незалежність — то фактично надщерблення національного ідеалу»³⁸, — постулював Петлюра. Але зробив це явно з тим, щоб виправдати свою зраду «братів-галичан», відступлення західноукраїнських земель Польщі.

Другий петлюрівський постулат, який виділив О. Лотоцький, — це «рішуче заперечення орієнтації на власні сили». «На свої, тільки власні сили, як про це говорили й говорять деякі круги нашого громадянства, — писав Петлюра в одному з листів, — ми не можемо поклатися, як не можемо ми збудувати держави, додержуючись вимог територіального максималізму, як не можемо ми добитися державної незалежності без певних матеріальних жертв в обсязі економічного життя країни». «І коли ми, — йшлося там же, — зуміємо заінтересувати, а ми повинні це зробити, хоч одну велику державу в Європі, незалежно від Польщі, яка заопікується нашою долею і вигодами, звідси випливаючими, в формі певних матеріальних її компенсацій з нашого боку, то... /наш/ тернистий шлях..., вкритий численними могилами..., буде значно полегшений». При цьому «найбільш відповідними» Петлюра вважав «ті великі держави..., для яких Україна уявляє інтерес або своїми природними багатствами, або як чинник європейської рівноваги»³⁹. Петлюрівським емісарам за кордоном було дано вказівку «звертати належну увагу відповідних кругів Європи та Америки на природні багатства нашого краю, на потребу приміщення чужого капіталу, який так потрібний буде для експлуатації цих багатств, і т. д.»⁴⁰.

Якими є мотиви цих логічно плутаних і мовно невірних міркувань? З одного боку, це — невіра у творчі сили свого народу, а з другого — намагання виправдати ті запроданські маневри, до яких вдавалися буржуазно-націоналістичні претенденти на владу, щоб заручитися підтримкою імперіалістичних держав у боротьбі проти нього.

Нарешті, кілька штрихів ще до одного петлюрівського постулату, за яким криються аналогічні мотиви, але котрий стосується війська. «Ціна крові і жертв, що ними купується мир і добробут нації, — пророкував Петлюра, — завжди буде меншою, коли раніш думають про відповідальну роль війська». Спираючись на власний досвід, він заявив, що «мистецтво стратегії має діло з кров'ю людською, йде через трупи

³⁸ Лотоцький О. Смерть Петлюра. — 1936. — С. 16, 20.

³⁹ Там же. — С. 31—33.

⁴⁰ Там же. — С. 37.

й руїни матеріальних цінностей... Прошу мати на увазі, що в ім'я державних інтересів не вагався я посилати на вірну смерть сотні й тисячі козаків і старшин, ... наперед знаючи, що вони загинуть. Але це потрібно для ідеї, яку реалізувати можна лише кров'ю»⁴¹.

Ніхто так близько не знав Петлюру, причому на найкрутіших поворотах революції і громадянської війни, як Винниченко. Він так писав про нього: «І такий глум нашої історії, що цьому випадковому, незначному і шкідливому чоловікові навіть ті, які добре знали його, які навіть не поважали його, мусіли утворювати популярність як на Україні, так і в Європі». Він, за оцінкою Винниченка, «був яскравим, виразним втіленням обивательського, міщанського світогляду, отой дрібнобуржуазної безпринципності, закоріненого консерватизму, що легко переходить в активну реакційність, тої міщанської побожності перед великою буржуазією, перед показним, парадним блиском паразитарних класів. Вони, ці щирі обивателі-славословці, вихваляли його не за страх, а за совість, як символ власної їхньої міщанської істоти, свій власний тип»⁴². Петлюра — це «малесенький покірний слуга західної реакції, міршавий глadiator імперіалістичних цезарів, нещасний раб свого дрібного самолюбства й типичний продукт дрібного національного міщанства, втягненого в великі національно-соціальні катаклізми»⁴³.

Сказано, як тільки могла сказати людина з таким гострим, тонким світосприйняттям, яким був наділений В. Винниченко. Проте багато хто з буржуазних авторів слідом за пропагандистами петлюрівського міфа беруть цю характеристику під сумнів, як, мовляв, надто «ліву» і, отже, тенденційну.

В такому випадку доречно згадати, як, скажімо, оцінював Петлюру консервативний буржуазно-націоналістичний діяч і історик С. Томашівський. Він опублікував у газеті «Українське слово», що видавалася в Берліні, статтю «Петлюра (Політичний некролог)». У ній про Петлюру сказано так: «Як індивідуальність — він людина вбога... Його раніші статті, пізніші промови, маніфести, дипломатичні накази і т. ін. вражають окрім вузької освіти, ще й убогістю думки та примітивністю форми»⁴⁴.

За народним прислів'ям, який піп — така у нього і парафія. Справді, Петлюра й петлюрівщина були однозначні, але лише в тій мірі, в якій він її виражав. Бо у своїй масі, у тисячах, а часом — десятках тисяч чоловік, вона була соціально різномірною і політично неоднозначною. Феномен її ще чекає свого дослідника. Проте якими б не були результати цього дослідження, вони не можуть спростувати факту, що Петлюра в цій історії був випадковою і шкідливою особою. Наведемо ще слова С. Томашівського, який, закликаючи до «ревізії історичної галереї» України, звичайно, з буржуазно-націоналістичних позицій, писав: «Коли це станеться, то портрету Петлюри не буде ані в українських пантеоні, ані в самім історичнім музеї заслужених для рідного краю українців, хіба тільки в окремім зачиненім кабінеті з написом на дверях: «Молоді вступ забороняється»⁴⁵.

Одержано 18.10.89.

В статье рассказывается о том, как, при каких исторических обстоятельствах С. Петлюра смог выбиться в политические деятели, стал лидером наиболее оголтелого течения буржуазно-националистической контрреволюции на Украине в 1917—1920 гг.

Читатели также смогут узнать о том, в чем состоял смысл его деятельности и чем она завершилась.

⁴¹ Там же.— С. 41, 45, 65—66.

⁴² Винниченко В. Відродження нації.— Ч. III.— С. 377, 379—380.

⁴³ Там же.— С. 476.

⁴⁴ Томашівський С. Під колесами історії.— Нью-Йорк, 1962.— С. 40.

⁴⁵ Там же.— С. 50.

Ярослав Галан — борець за правду і справедливість (закінчення)*

Док. № 4

Лист Я. Галана до О. Д. Войни²⁴.

Львів, 30 червня 1949 р.

Шановний Олексію Дорофійовичу!

Я Вас хочу ще раз подякувати за таку прихильну (квітневу) рецензію²⁵ на мою книжку про Ватикан і при цій нагоді поінформувати Вас про дальшу її долю.

Отже, як це не дивно, Ваша позитивна рецензія, проти Вашого бажання, замалим не вбила мою роботу, а, в кращому випадку, поставила її дальшу долю під знак запитання. Чому?

І тут починається сумна й така типова для роботи наших видавництв історія. Ви поставили мені ряд цілком справедливих вимог, які зводяться до одного: доповнити книжку деякими фактами, особливо фактами, що стосуються кардинала Міндсенті²⁶. Як же зрозуміло видавництво Вашу рецензію? А так, що без задоволення *всіх* побажань рецензента книжка не буде друкуватись. Я переконував їх, що задовольнити всі, без винятку, вимоги рецензента я не маю можливості, бо це вимагало б мого виїзду в одну з столиць, великих коштів та багато додаткової праці по збиранню матеріалу, а за цей час готовий уже матеріал може постаріти; я переконував їх, що найбільш навіть справедливі вимоги рецензента *доповнити* книжку аж ніяк не знецінюють її, однак даремно. Товариші з видавництва твердо стояли на своєму: «Рецензія тов. Войни — це євангеліє для Головліту, й без задоволення всіх його вимог Полонник²⁷ книжку не пустить».

Я взяв рукопис, доповнив його, чим тільки міг, і послав знову Рибаківі²⁸. Через деякий час одержав відповідь: «Рукопис пішов на повторну рецензію».

А час минає, бо вже п'ять місяців тягнеться ця історія, й матеріал старіє. Переді мною постає слушне питання: чи варто мені взагалі писати що-небудь фундаментальне на міжнародні теми? І не тільки, зрештою, на міжнародні. Адже зовсім недавно редактор моєї книжки «Перед лицем фактів» тов. Новиченко²⁹ усунув з неї в останню хвилину перед друкуванням усе, що стосується співпраці українських та польських націоналістів з німецькими окупантами...³⁰

На мою думку, і в одному, і в другому випадку корінь лиха один і той самий: товариші з видавництва люблять ходити протоптанними стежками і не люблять робити нічого такого, що покладало б на них найменшу хоч би відповідальність. Коротше кажучи, вони уникають будь-якого ризику. Те, що книжка потрібна, актуальна й політично корисна, не грає для них жодної ролі. Головне для них: не ризикувати, не брати на себе жодної відповідальності.

* Початок див.: Укр. іст. журн.— 1990.— № 2.

При бажанні мені можна не одне закинути; одного лише ніхто мені не кине: відсутності громадянської мужності. Мабуть, тому мене нудить на саму думку про вищезгаданих самострахувальників. На жаль, мої думки, мої почуття не мають у цьому випадку жодного впливу на хід подій, й моя книжка буде, мабуть, заріzana тупим ножем байдужості бюрократів з видавництва.

Я не знаю, до кого це вони послали «Отця тьми» на повторну рецензію³¹, до Вас чи до когось іншого. Якщо пишу цього листа до Вас, то лише тому, що хочу поділитися своїми думками з людиною, яка так тепло і сердечно поставилася до моєї аж ніяк не легкої праці.

Я. ГАЛАН

Відділ рукописів Інституту літератури
ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, ф. 82, № 81.
Машиннописна копія, підписана автором.

Док. № 5

Лист Я. Галана до П. М. Гапочки³².

Львів, 11 серпня 1949 р.

Дорогий Павле Микитовичу!

В лютневому номері журналу «Радянський Львів» з'явився мій памфлет проти Ватікану п[ід] з[аголовком] «Отець тьми і присні» (на три друк. аркуші). Номер розійшовся протягом одного тижня. Розійшовся не тому, що памфлет написав Галан, а тому, що його тема цікавить і хвилює читацькі маси.

Мені спало на думку запропонувати надрукування памфлету видавництву «Радянський письменник». Рибак охоче погодився, я здав рукопис у видавництво. І тут починається моя «дорога бедствий».

Рибак дав рукопис на рецензію тов. Войні, той поставився до моєї роботи дуже схвально й при цьому висловив побажання, щоб її доповнити ще деякими фактами. В результаті видавництво повернуло мені рукопис, а Рибак написав мені листа, що в такому вигляді друкувати його не буде. Я доповнив памфлет матеріалами, які були в моєму розпорядженні, й послав Рибаківі знову. Через деякий час я дізнався випадково у тов. Войни, що Рибак послав рукопис ще одному рецензентові з МЗС.

Що сталося далі з рукописом³³ — тільки бог і Рибак знають. Мені відомо лише одно: ось уже *півроку* видавництво маринув роботу, яка могла б відіграти деяку роль у ідеологічній боротьбі з ватиканськими гангстерами. Вміщені в ній матеріали старіють тим часом, дезактуалізуються, але, крім автора, нікого це не хвилює, а вже найменше Рибака.

Я пробував надрукувати цей памфлет у львівському видавництві «Вільна Україна», але він «не сподобався» директорові вид[авницт]ва Богодістові (є такий). Сьогодні везу його в Ужгород, може тамтешнє видавництво насмілиться його видати, хоч і тут сумніваюся, бо ставлення в[идавницт]ва «Р[адянський] п[исьменник]» до памфлету розхолодити, мабуть, також запал ужгородців.

Я пишу до Вас про цю неприємну справу не тому, що бачу в цьому єдиний шлях до рятунку моєї книжки, бо знаю, що у Вас і без цього справ чимало. Я роблю це на те, щоб показати Вам, в яких умовах доводиться працювати людині, яка, при всіх її недоліках, не хворіє на самострахування...

Між іншим, це вже єнна /на щастя, не творча/ моя невдача після п'єси «Під золотим орлом», книжки І. Семенюка «Годі»³⁴ тощо. Коли б я знав, принаймні, сенс цього, легше було б на душі.
[...]³⁵.

З глибокою пошаною

Ярослав ГАЛАН

Відділ рукописів Інституту літератури
ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, ф. 82, № 85.
Машинописна копія, підписана автором.

Док. № 6

Лист Я. Галана до П. М. Гапочки

Львів, 11 вересня 1949 р.

Дорогий Павле Микитовичу!

Дозволю собі звернути Вашу увагу на деякі факти і явища, не зовсім згідні — на мою думку — з політикою нашої партії.

Насамперед хочу поінформувати Вас про процентове відношення студентів — жителів західних областей, прийнятих цього року у Львівський університет, до інших студентів (з цією метою додаю до листа кілька цифрових даних³⁶, підписаних ректором університету тов. Савіним³⁷). Я вважаю, що цифра 218 занадто низька, коли зважити на масовий вплив місцевої молоді у радянські виші.

За словами тов. Савіна, викладачі юридичного, фізико-математичного й геологічного факультетів читають свої лекції переважно російською мовою.

Українська мова зникла цілком з кіноафіш, тепер вона зникає й з трамвайних вагонів (нові маршрути виписуються російською мовою або російським правописом — «Высокий замок», «Снопкив»).

На перший погляд, може здаватися, що це дрібниці, однак ці дрібниці також роблять політику.

З щирим привітом

Ярослав ГАЛАН

Відділ рукописів Інституту літератури
ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, ф. 82, № 86.
Машинописна копія, підписана автором.

ПРИМІТКИ

24. Война О. Д. (1907—1957) — у той час відповідальний працівник Міністерства закордонних справ УРСР, згодом — зав. відділом загальної історії та міжнародних відносин Інституту історії АН УРСР, кандидат історичних наук.

25. В своїй рецензії від 16 квітня 1949 р. О. Д. Война, зокрема, зазначав: «... Пам'яток т. Галана написаних талановито... Тов. Галан в легко читаємій, літературній формі політично правильно викриває підступи Ватикану, спрямовані на захист капіталістичної системи, на підготовку третьої світової війни й на придушення прогресивно-демократичного руху європейських та інших народів світу» (ЦДАМЛМ УРСР, ф. 212, оп. 2, спр. 9, арк. 20).

26. Міндсенті Йозеф (1892—1975) — кардинал, примас католицької церкви в Угорщині, прибічник буржуазного шляху розвитку країни. Дотримувався антикомуністичної, антирадянської позиції. У 1948—1956 рр. відбував ув'язнення, з листопада 1956 до 1971 р. перебував у посольстві США в Будапешті. Помер у Відні.

27. Полоник К. Ф. — у той час уповноважений Головліту по УРСР.

28. Рибак Н. С. (1913—1978) — український радянський письменник, у той час директор видавництва «Радянський письменник».

29. Редактор моєї книжки «Перед лицем фактів» тов. Новиченко — йдеться про видання Галана Я. Перед лицем фактів. — К., 1949. — 195 с. Новиченко Л. М. — український радянський літературознавець, критик, академік АН УРСР. У 1946—

1947 рр. був зав. відділом літератури і мистецтва Управління пропаганди і агітації ЦК КП(б)У, згодом — головним редактором журналу «Вітчизна», за сумісництвом працював редактором у «Радянському письменникові».

30. «...що стосується співпраці українських та польських націоналістів з німецькими окупантами...» — 6 березня 1949 р. Л. М. Новиченко писав головному редактору видавництва «Радянський письменник» стосовно згаданої збірки Я. Галана: «Сумнів викликають дві публіцистичні статті про діяльність бандерівців і аківців — «Чому немає ймення» і «Затавровані». Треба було б поконсультуватися, хоча б з Головлітом, про доцільність їх вищлення» (ЦДАМЛМ УРСР, ф. 212, оп. 2, спр. 7, арк. 125 а). Після «консультації» статті було вилучено зі збірки.

31. У повторній рецензії працівник Міністерства закордонних справ УРСР А. Пошевела писав, зокрема (8 липня 1949 р.): «Загальний висновок — книга потрібна, вдала, радянський читач (та й не лише радянський) читатиме її з великим інтересом. Вважаю можливим рекомендувати видавництву «Радянський письменник» видати книгу тов. Галана найближчим часом» (ЦДАМЛМ УРСР, ф. 212, оп. 2, спр. 9, арк. 171).

32. Галочка П. М. — у той час завідувачий Відділом агітації та пропаганди ЦК КП(б)У.

33. 2 червня 1949 р. головний редактор «Радянського письменника» Ю. С. Мельничук (1921—1963) повідомляв Я. Галану: «На Ваш листовий запит від 10 серпня 1949 р. повідомляю, що рукопис В/памфлету «Отець тьми і присні» після другої рецензії був остаточно відредагований і підписаний до друку. Зараз Ваша робота знаходиться у виробництві в стадії верстки» (Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, ф. 82, № 174). Втім, книга вийшла вже після загибелі письменника (Г а л а н Я. Отець тьми і присні: Памфлети. — К., 1950. — 82 с.).

34. Така сама видавнича тяганина мала місце і з цим памфлетом літератора, що розповідає про історію уніатської церкви на Закарпатті (Семенюк Ігор (Я. Галан). Годі! — К., 1950. — 47 с.).

35. Випущено частину листа, де йдеться про справи Львівського театру опери та балету.

36. Виявити ці цифрові дані не вдалося. Проте, маючи відомості про те, що 1949 р. до Львівського університету повинно бути зараховано 475 чол. (Під зорями Кремля: Літ.-художній і громадсько-політ. альманах. — Львів, 1949. — С. 177), легко встановити, що місцева молодь становила близько 46% першокурсників.

37. Савін Г. М. (1907—1975) — український радянський вчений у галузі механіки, академік АН УРСР, у той час — ректор Львівського державного університету ім. Ів. Франка.

Одержано 13. 11. 89.

До уваги наших читачів!

У другому півріччі «Український історичний журнал» почне публікацію праці відомого українського історика XIX ст. В. Б. Антоновича «Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах».

ЧИТАЙТЕ, ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ «УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ»!

ПОШУКИ ТА ЗНАХІДКИ

В. І. Сергійчук (Київ)

Барський староста Б. Претвич

Ім'я цього діяча рідко зустрічається в сучасних академічних дослідженнях з історії України, обійдено його увагою і в енциклопедичних виданнях. А в середині XVI ст. воно було добре відомим на просторах від Балтики до Босфору. І цілком закономірно, що патріарх польських істориків Мартин Бельський записав у своїй знаменитій хроніці під 1561 р. звістку про його смерть: «Зацний рицар на Поділлі Бернард Претвич гербу Вчеле, староста теребовельський, помер, котрий багато років перед цим кордони руські і подільські від татар оберігав, і завжди їх бив, і багато перемог над ними мав»¹. Кількість їх уточнив польський учений З. Підгородецький: «Бернард Претвич мав з татарами 70 битв і сутичок, усі виграв»². Саме ці успіхи дали підставу ось для таких заяв у ті важкі для українського народу часи: «За Претвича вільна від татар границя»³.

Особа Претвича цікава для нас й тим, що він належав до тих окрайних урядовців Польсько-Литовської держави, котрі в силу свого службового обов'язку мали зв'язки з українським козацтвом. Обставини змушували їх не лише підтримувати контакти з степовою вольницею, а й користуватися їх послугами в боротьбі проти страхітливих ординських набігів. Бернард Претвич, як і його відомі попередники на посаді старости українського пограниччя Предслав Лянцкоронський, Остафій Дашкович, Криштоф Кмитич, ясно бачив, що козацтво, хоч воно й подавало приклад пригнобленим шляхтою трудящим масам України в антифеодалній боротьбі, саме та єдина сила в тогочасних умовах, яка може протистояти турецько-татарській агресії. Навіть у творі протестанта Еразма Глігнера про виховання дітей (Краків, 1558) на це вказувалося прямо: «Козацтво, над яким опікуються гідні й умілі люди, що неприятели-татар, грубих варварів, б'ють і преслідують, як це було раніше і тепер є при Претвичі, князі Вишневецькому, Прокопі Сенявському та інших, воїстину бездоганих і знаменитих геркуласах, в яких заведені такі школи, як у нас, поляків, чи італійців, чи німців, школи наук. І справді, як школи потрібні для навчання, так козаки для оборони кордонів. Тільки тоді або до того часу лише Польща буде процвітати, поки в неї будуть добрі козаки»⁴.

Що ж можна повідомити сьогодні про життя та діяльність Бернарда Претвича?

Передусім треба сказати: за походженням він — сілезець⁵. З його виступу на шляхетському сеймі 1550 р. довідуємось і про деякі біографічні дані. З 1526 р. був на службі у польського короля і виконував різні його доручення. Зокрема, тоді ж їздив у квітні послом до Праги, а в грудні — на князівський з'їзд у Шлезьк. Наступного року відвідав з дипломатичною місією Оломоуц, де зустрічався з австрійським імператором

¹ Kronica Marcina Bielskiego. — Sanok, 1856. — Т. II. — С. 1140.

² Podhogodecki Z. Sicza Zaporoska. — Warszawa, 1960. — С. 28.

³ Грушевський М. Історія України — Русь. — Київ—Львів, 1909. — Т. 7. — С. 95.

⁴ Цит. за: Кулиш П. Польська колонізація Юго-Западної Русі // Вестник Европы. — СПб., 1874. — Т. II. — С. 499.

⁵ Pamiętniki Millerowe do panowania St. Batorego. — Poznan, 1840. — С. 131.

ром Фердинандом в угорських справах. Після повернення об'їжджає воеводства Познанське, Каліське, Серазьке. Подібні доручення випадають йому і в наступні два роки, протягом яких Претвичу довелося побувати в Мазовші, Великопольщі, а також у Сілезії, Моравії та Чехії⁶.

З 1537 р. Бернард Претвич як ротмістр відділу кінноти з'являється на Поділлі. До його обов'язків входить боронити з «кількадесятьма товаришами-козаками» рибалок і пасічників, котрі займаються своїм промыслом біля Вінниці на границі з Диким полем, своєчасно сповіщати людинність про напади степової орди, аби встигла сховатися під охорону замків.

Становище у той час на подільському пограниччі було вкрай напруженим. Татарські напади стали хронічним явищем, свого роду воєнно-промисловим розбоям, бо давали можливість мати джерело прибутку як для тих, хто збирався за здобиччю на українські землі, так й для тих, хто фінансував ці походи, тобто заможних феодалів у Криму, а також у турецьких фортецях Очаків і Білгород. Татарській голоті тамтешні багатії давали коня за умови, що половина награбованого буде видана їм. Великий зиск мала й адміністрація: під час продажу невільника по 300 аспр (турецька грошова одиниця. — В. С.) митного платив і продавець, і покулець. Завдяки цьому, зазначав Претвич, султанська казна мала з невільницьких ринків у Білгороді та Очакові щороку по кілька сот тисяч аспр⁷.

Бойове хрещення в боротьбі з ордою Бернарду Претвичу довелося прийняти у 1538 р. Тоді татар, що поверталися з походу на Литву, кинувся переймати на Дубових луках гетьман польський Микола Сенявський. Однак вони обминули його роз'їзди і, позабравши у полон людей, які працювали на пасіках, завернули вже додому. Тоді наздогін нападникам й було послано Бернарда Претвича з військом. Догнавши їх аж на Хаджибейському лимані, він завдав татарам нищівного удару, забравши багатьох у полон, а бранців із земель королівських — визволив. При цьому загін Претвича захопив і 170 коней, половина з яких виявилася турецькими, що давалися татарам за половину здобичі⁸.

Очевидно, такий поворот був несподіваним для турецької адміністрації, і розгніваний султан вимагає від польського короля покарати винуватців⁹. Проте в Польщі, за свідченням М. С. Грушевського, вчинили інакше: королева Бона пожалувала Претвичу своє село Вонячин поблизу Вінниці¹⁰. І він, звичайно, сприйняв це як заохочення до боротьби з ордою.

І коли наступного, 1539 р. на Поділля напало татарське військо на чолі з Еджібеком, то Претвич разом з браславцями пувствив в погоню за ним, очоливши вже добряче пошарпані загони белзького та подільського воеводи біля Палькович. Орду Претвича догнав за Беримбою. Серед ноні відбулося три сутички з білгородськими, очаківськими та добрудзькими татарами, і всі три закінчилися леремогою козаків Претвича. Їм дісталось 560 коней, серед яких близько 200—турецьких¹¹.

Через деякий час знову білгородські й очаківські татари, серед яких було і 300 турків, прийшли під Вінницю. Сили були нерівні, тому Претвич вирішив помститися хоча б одному загонові. Зібравшись, просувався він трохи з боку услід за ордою. А коли білгородці повернули, тоді він їх підстеріг під Чаплакчею і розбив. До рук Претвича потрапив і вождь білгородців Атока, якого посадили на палю¹².

⁶ Bernard Pretwicz i jego apologia na Sejmie 1550 r. // Biblioteka Warszawska. — 1866. — Т. III. — S. 44—45.

⁷ Ibid. — S. 49.

⁸ Ibid. — S. 53.

⁹ Жерела до історії України — Русь. — Львів, 1908. — Т. 8. — С. 4.

¹⁰ Грушевський і М. Барское староство. — К., 1894. — С. 100.

¹¹ Bernard Pretwicz... — S. 53.

¹² Ibid.

Авторитет Претвича як умілого оборонця продовжує зростати ідесь всередині 1540 р., коли Альберт Старжеховський складає повноваження барського старости, що посаду король довіряє йому¹³.

Бар застав він, по суті, пустою. А без укріплення цієї фортеці, як і сусідньої Вінниці, не могло бути й мови про дальшу колонізацію степу, відсунення кордону на південь. Про це багато говорили, приймали навіть сеймові постанови, але широким планам перешкождала постійна нестача грошей у державній скарбниці¹⁴.

Тут, у Барі, перебувала перша прикордонна сторожа. Друга — в Сянеполі — знаходилася на 20 миль західніше. Природно, за таких умов передова сторожа в разі нападу орди не встигала швидко сповістити замки та гетьманів, оскільки татари за день і ніч долали 30 миль, форпост залишався у їхньому тилу. Новий староста запропонував зовсім іншу організацію: передову сторожу Поділля тримати не за 20, а за кілька миль, щоб своєчасно повідомити населення, і воно могло схватитися в укріпленнях. Це дало свій результат — білгородських, очаківських, добруджських та калійських татар почали успішно громити, як тільки вони вторгалися на українські землі. Відтоді завойовники вже не вибиралися по здобич великими силами (по 200—300 чол.), а йшли меншими загонами по 50, 60, 40, 30 і навіть по 10 чол., щоб непомітно прокрастися повз прикордонну сторожу¹⁵.

Однак відповідь й на це прикордонні старости, зокрема Претвич, швидко знаходять, вдаючись до так званого «лежання на Полі». «Що стосується лежання по Полі між шляхами, яке зветься козацтвом, — розповідав він на сеймі, — то це для того, аби вийшовши на Поле за Діброву (приблизно за р. Саврань. — В. С.), де є такі болота, що якби чотири чоловіки йшли, то непомітними прокрастися не зможуть, бо не пройти, і важко пройти. Таким чином не допускали їх у землі Великого князівства Литовського, а часом, як підстерігав, коли йшли, то за ласкою божою і за щастям його королівської милості громив і бив»¹⁶.

Тоді ж повідомив барський староста, що прикордонні управителі поставили питання перед гетьманом великим коронним: чим можна гнати татар аж у турецькі землі? Відповідь того була позитивною: «Бити там, де пан бог допоможе»¹⁷.

І Претвич надгогавив нападників, розправляючись за допомогою зібраних коло себе служебників, яких добре знав по минулих ратних справах. Робив він цю справу так завзято і вдало, що турецький султан по кілька разів на рік скаржився на барського старосту. Врешті польський король змушений був у 1550 р. заслухати пояснення Бернарда Претвича на сеймі. З його виступу там, названому в документах «Причини ходження на поле пана Претвича в погоні за татарами», дізнаємося про ряд деталізованих свідчень жорстокої боротьби з ордою на українському пограниччі у середині XVI ст.

Уже в 1540 р. Претвич два рази вибирався на татар. Перший раз тоді, коли кілька сотень їх з Очакова і Білгорода спустошували околиці Бару й Хмільника. Претвич переслідував їх аж до «березанських верховин», де захопив 1000 коней, у тому числі й 450 турецьких і визволив 50 полонених. Вдруге битва відбулася восени, коли великий загін ординців пішов на Литву. Претвич зі своїми служебниками підстеріг їх на бродях поблизу Кременчука, побив при цьому значну частину загону і «багатьох взяв у полон»¹⁸. Очевидно, цих полонених невдовзі обміняли на православних бранців, бо на початку квітня 1541 р. Сулейман I

¹³ Грушевський М. Барское староство. — С. 100.

¹⁴ Центральний державний історичний архів УРСР у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 1208, арк. 92.

¹⁵ Bernard Pretwicz... — S. 48.

¹⁶ Ibid. — S. 51—52.

¹⁷ Ibid. — S. 49.

¹⁸ Ibid. — S. 54.

повідомив з Константинополя Сигізмунда I, що він «доручив звільнити християн, підданих короля, взятих до неволі людною Акерману (Білгорода. — В. С.) під час нападу на польські землі і відшкодувати збитки»¹⁹.

Найбільш гучними перемоги Претвича були наступного, 1541 р. Спершу йому було доручено стерегти броди на Південному Бузі, якими татари мали повертатися з-під Овруча і Хмільника з ясиром. Коли розвідка донесла, що нижче Чапчаклея вже переправляється орда, він поспішив за ними і став переслідувати з «паном Павлом Сециньовським, з паном Яном Собеським, з Іваном Алітою та іншими служебниками його милості пана воеводи»²⁰.

Уже згадуваний М. Бельський так описує цю погоню: «Бернард Претвич, староста барський, вартий пам'яті в усіх нас, поляків, пустився за ними з невеликим числом козаків і чемерисів, прийшов за ними аж під Очаків, але вже набрані в неволі люди були на кораблях: везли їх у Кафу на продаж. Плакав, дивлячися на їхню біду, промовляючи: як би я радий був вас врятувати, коли б міг»²¹.

Восени того ж року татари прийшли вдруге на українські землі. Їх переслідував спочатку белзький воевода. Не надгонавши орду, він повернув назад. Претвич же зі своїми загонами вирішив трохи зачекати з поверненням додому, оскільки знав, що татари можуть повторити набіг. Інтуїція справді не підвела його. Він зустрів два загоны татар: одним командував Сурмак, другим — Караджа. У сутичці першого було вбито, а Караджу піймали живим. Разом з полоненими татарами і турками Претвич віддав їх воеводі²².

Коли про це донесли турецькому султану, то він негайно відправив свого посла до польського короля з вимогою повернути полонених, забрану худобу, а також покарати винуватців²³. Однак у середині січня 1542 р. знову стався напад на Очаків, а 1 квітня — на Кілію²⁴.

Бернард Претвич, з усього видно, добре дбав про своєчасне одержання відомостей про пересування ординців, що допомагало йому вибрати найкращий з можливих варіантів для поєдинку. Так, зокрема, трапилося і в 1542 р. Тоді він послав задалегідь своїх служебників на шляхи, якими татари ходили у Велике князівство Литовське, а сам залишився у Барі, очікуючи можливого походу орди на західноукраїнські землі. Інтуїція не підвела й цього разу барського старосту: справді, цим шляхом направлялися вглиб країни степовики на чолі з Атарчегом. Невдовзі вони були розгромлені.

Тоді ж надійшло повідомлення, що очаківці на чолі з Белік-мурзою вже наближаються до Черкас. «На третій день, — розповідав згодом Претвич, — вийшов з Бару, йшов день і ніч. Розіслав служебників на всі шляхи, що вели на Черкаси і Київ. Сторожа доповідає, що приїхали коні — з 500 чи й більше. Пройшов по слідах під Очаків, на тих татар, які стадо Андрія Пронського, старости черкаського, взяли і служебників його погромили. Там їх (очаківських татар. — В. С.) побив, коней їхніх і турецьких забрав. Там же піймав татар, котрі прийшли від білгородців, що готувалися йти просто на Бар. Вночі одразу ж пішов і догнав їх над Відовем, у верхів'ях Берімбога: уже готувалися назавтра виступати. Там їх на голову розбив, у тому числі Татика, старшого над ними, живим піймав. Узяли 400 коней — лише турецькі, турки з полонини татар відправили — так в'язні розповідали. Там і мені було багато коней постріляно й поранено служебників»²⁵.

¹⁹ Katalog dokumentow tureckich. — Warszawa, 1959. — Cz. 1. — S. 68—69.

²⁰ Bernard Pretwicz... — S. 55.

²¹ Kronica Marcina Bielskiego. — S. 1085.

²² Bernard Pretwicz... — S. 55.

²³ Жерела до історії України — Русь. — Т. 8. — С. 13.

²⁴ Katalog dokumentow tureckich... — S. 72.

²⁵ Bernard Pretwicz... — S. 56.

У турецьких документах значиться, що того разу загін Претвича взяв у полон 150 татар²⁶. Вимагаючи від польського короля повернути їх усіх якнайшвидше, султан голозним винуватцем прикордонних неспокоїв, «причиною усього того злого» називає Претвича²⁷. В листах Сулеймана I до Сигізмунда I в зв'язку з цим ставиться питання про усунення останнього з посади барського старости. А замість того «на місце Претвича, котрий постійно сіє неспокій на кордоні, повинен король прислати чоловіка, що запровадить там лад і спокій»²⁸.

На 1542 р., до речі, припадає повідомлення і про те, що Бернард Претвич, щоб помститися за татарські напади, забрався аж до Криму і там «шукав неприятеля»²⁹.

На цей час припадає і спроба обох правителів — султана і короля — встановити кордон між Туреччиною і Польщею. Однак на пропозицію першої провести розмежування «по Саврані, потім правою стороною до Бугу, Дніпра і Чорномор'я, лівою ж — від долини Дегірмен-Дересі біля висоти Давид—Ова до Дністра»³⁰, польські владні не могли погодитися, оскільки створювався б новий, дуже близький до заселеної українською людністю території плацдарм для ординської агресії. Бернард Претвич, очевидно, як староста прикордонного населеного пункту був одним з противників закріплення турецьких володінь по Саврані. Мабуть, він був зі своїми козаками у складі того польського війська, що стояло північніше Саврані: «близько 20.000 панцерних, понад 2.000 стрільців разом з 100 гармат»³¹.

Незгода короля на пропоновану лінію розмежування викликала нові розбійницькі походи степової орди. У 1543 р. її загони з'являються аж під Лоевом. Місцеві урядники не змогли там організувати належну відсіч, воевода белзький і князь володимирецький ходили переймати татар аж під Балаклею, де піймали декого з ар'єргарду. Переслідувати інших доручалося Претвичу. Не встиг він управитися з цим завданням, піймавши старшого над білгородцями й очаківцями Султан-Алея, як надійшла звістка, що Мустафа-турчин повів татар у Польщу. Коли ж Претвичу прислали «язиків» від розгромленого загону Мустафи, то від них стало відомо, що одночасно «Асан вийшов зі своєю ватагою до Києва, а Карманак з другою — до Канева». За таких обставин староста частину свого загону направив під Київ, а сам з другою поспішив на Канівський шлях. Експедиція виявилася успішною: Карманака убили, а Асана живим узяли в полон. Крім того, дісталася і 200 коней, з яких половина виявилися турецькими³².

Восени 1543 р. татари знову з'явилися на Поділлі. На шляху, що веде з Бару в Молдавію, забрали в полон купців і пасічників, а також двох людей Претвича, які, вірогідно, перебували в розвідувальному дозорі. Посланий на допомогу їм загін на чолі з Бернашевським — служебником барського старости — не мав успіху. Однак, повертаючись назад, цей загін зустрівся з іншою татарською ватагою, що поверталася з Литви. Її вдалося розгромити і забрати всю здобич³³.

Під час прийому польського посла Яна Очеського у 1544 р. турецький султан нагадав йому про свою вимогу до короля усунути з пограниччя Бернарда Претвича. На це посол відповів, що барський староста — людина чесна. Однак турки наполягали, що всі конфлікти виникають з вини Претвича, тому з огляду на дружбу король мусить вчинити так, як ставить питання султан³⁴.

²⁶ Katalog dokumentow tureckich... — S. 82.

²⁷ Жерела до історії України — Русь. — Т. 8. — С. 19.

²⁸ Katalog dokumentow tureckich... — S. 82.

²⁹ Oldebrand S. Encyklopedya Powszechna. — Warszawa, 1902. — Т. XII. — S. 309.

³⁰ Katalog dokumentow tureckich... — S. 77.

³¹ Ibid. — S. 78.

³² Bernard Pretwicz... — S. 57.

³³ Ibid.

³⁴ Katalog dokumentow tureckich... — S. 87.

У Варшаві, проте, не послішали задовольняти вимоги Сулеймана I. Природно, не мав він впливу й на татар, які наступного року знову пішли на Україну. Неповдалі Бар ватага під керівництвом Ізіходжі погромила ординців. 20 вересня 1545 р. він разом з володимирським старостою Федором Сангушком і черкаським Андрієм Пронським штурмував Очаків³⁵. У «Реєстрі шкод», надісланій з Константинополя до польської столиці, зазначалося, зокрема, що, крім визволення ясиру чисельність 20 чол. на суму 37 000 акчей, втрати їхніх речей обчислюються сумою 20 900³⁶.

Від цього козацького нападу на Очаків, як вважав пізніше М. Бельський, польська адміністрація відхрещувалася усіма засобами. Її представники пояснювали, що то «козаки з Великого князівства Литовського через волость барську, Претвичовим шляхом, займаючи на кільканадцять миль коронній території, ходять брати добычу на Волощині і на улуси й чабанів турецьких, і се для того роблять, аби ввести в підозріння у сусідів Претвича та інших пограничних людей з корони Польської»³⁷.

Похід на Очаків, доводили з польської столиці, — справа рук «степової наволочі, переважно з московських підданих, а дуже мало литовських, над якою нема ніякої ексекутиви»³⁸. У той же час всіляко приховувалося від турків, що такі прикордонні старости, як Бернард Претвич, й справді були ініціаторами козацьких походів на османські й татарські володіння. Турки ж, як свідчать тогочасні документи, мали докладну інформацію про організацію нападів на свою північночорноморську твердиню.

Сілістрійський суддя Мехмет-бей, наприклад, доніс султанові, що «13 жовтня 1545 р. підпливли козаки на тридцяти двох чайках під проводом Ісачка з Брацлава, Карпа Масла та Івана Держка з Черкас під Очаків, здобули замок, убили п'ятеро людей, поранили чотирьох, забрали в неволю тридцять двох, пограбували багато добра і відпливли додому»³⁹.

У своєму листі до короля султан серед винуватців цього нападу першим називав Претвича, а суму збитків визначав на 97 700 аспрів⁴⁰.

Оскільки була вказівка, що організатор цього походу — Претвич, то королева Бона послала свого спеціального представника — коморника Павла в Бар, щоб провести ретельне розслідування. Той по закінченню слідства представив уряду такий висновок: «Дійшов до того і на свої очі бачив, як козаки з Великого князівства Литовського, займаючи по кільканадцять миль землі корони польської, ходять Претвичевим шляхом, Барською волостою, грабувати Волощину і чабанів турецьких. Це вони роблять для того, аби стягнути підозріння на Претвича й інших пограничних мешканців корони і щоб за ті кривди, яких вони накоїли, корона, а не князівство мало клопоту і небезпечність»⁴¹.

Відправлений до Туреччини посол із спеціальною місією доводив, що все це скоїлося проти волі і наказів короля. Заподіяли це «польові козаки» — люди, які «не мають сталих осель, живуть мов дикі звірі в полях, живуть із грабування, не підлягають нічий управі, тому годі їх піймати та покарати». Однак через те, що набіг скоївся з території Польщі, то вона згоджувалася відшкодувати збитки туркам. І 6 вересня 1546 р. в Барі їм було виплачено 2 333 золотих угорських, 12 поставів сукна ліонського ціною 336 золотих — усього на суму 155 100 аспрів⁴².

³⁵ Жерела до історії України — Русь. — Т. 8. — С. 21.

³⁶ Katalog dokumentow tureckich... — S. 92.

³⁷ Цит. за: Грушевський М. Історія України — Русь. — Т. 8. — С. 96.

³⁸ Там же. — С. 97.

³⁹ Барвінський Є. Набіг козаків на Очаків 1545 р. // Зап. Наук. Тов.-ва ім. Шевченка. — Львів, 1897. — Т. 18. — С. 2.

⁴⁰ Там же. — С. 5.

⁴¹ Там же. — С. 3.

⁴² Там же. — С. 3, 6.

Остаточну ясність щодо особистої участі в цих помстах за ординські набіги вніс сам Претвич через п'ять років перед сеймом, з чого видно, що був він у 1545 р. справедливо віднесений до організаторів боротьби з татарами і турками⁴³.

Після цього взаємні сутички на подільському пограниччі і листування з приводу їх протягом майже трьох років дещо затихають. До 1547 р. лише можемо віднести згадку про зустріч турецького посла з Претвичем у Бережанах, після якої перший просив короля, щоб той наказав барському старості відіслати йому слугу московського, який утік від нього в Демидовичах⁴⁴. А вже з 1548 р. ім'я Претвича знову фігурує в посланнях султана до польської столиці⁴⁵.

Про причини цих подій, у яких, до речі, вже виступає відомий згодом організатор Запорозької Січі на Хортиці український князь Дмитро Іванович Вишневецький, сам Претвич розповідає так: «Мурза очаківський Сінопод і білгородський старший Челей Мормор Нечай розійшлися надвоє. Одні вислали сторожі під Бар, другі — під Вінницю — шукали стрільців. І знайшли чемерисів, убили Семена і Палігача, а інших людей побрали. За ними вислав 120 чоловік погоні на чолі з Голославським. Догнали на Беримбею й побили. Піймали під Білогорцем 20 живими. Крім того, захопили 250 коней, у тому числі близько 160 — турецьких.

Того ж року піймали старших Ізіходжу і Кучука...»⁴⁶.

Напруженим був для Бернарда Претвича і 1549 р. Ідучи в поле, Претвич залишив замість себе в Барі залогу на чолі з «Бернашевським, козаком старшим». І через тиждень вони підстерегли татар очаківських за 4 кілометри від Бара. Там і розгромили їх. А на Саврані старші Гославський та Бадовський мали перемогу над 80 ординцями.

Того ж року, як повідомляв Претвич на сеймі, татари полонили під Брацлавом дванадцять служебників князя Корецького. Сам князь, вів далі староста, з «жалем і плачем прийшов, аби за татарами погнався, допоміг йому кривди і шкоди відплатити».

Відгукуючись на це прохання, Претвич наздогнав ординців, узяв у полон 50 татар, а також 150 коней⁴⁷.

Так, 1549 р., коли татари брали ясир аж на Волині, був дуже нелегким для прикордонного старости Бернарда Претвича. Однак ті численні скарги султана королю на нього свідчать про його видатну роль у відсічі грабіжницьким набігам. Не випадково воевода молдавський Еліаш II, один з васалів Порти, переконував великого візира в тому, що «у гвалтах винен не король, а Претвич, котрий сидить на пограниччі»⁴⁸. І польський король Сигізмунд-Август після ультимативного листа Сулеймана I на початку 1550 р. викликає старосту барського на сеймі, де тому довелося детально розказати про свою боротьбу з іноземними поневоловачами.

Сповідь Претвича на сеймі — це не просто виправдання за свої вчинки. З його розповіді маємо передусім своєрідний літопис відсічі турецько-татарської агресії у середині XVI ст. Вона закликає приділяти більше уваги обороні кордонів, використовуючи для цього, зокрема, українське козацтво, хоч і король надсилає листи, наказуючи «козаків повстегати і шкодників карати».

Претвич, який їхав на сейм виправдовуватися, повертався в Бар по суті героєм: король не виконав вимог султана про усунення його з старостинської посади. А це, звичайно, надавало йому підтримки у майбутніх поєдинках з ордою.

⁴³ Bernard Pretwicz... — S. 57.

⁴⁴ Katalog dokumentow tureckich... — S. 100.

⁴⁵ Ibid. — S. 111—113.

⁴⁶ Bernard Pretwicz... — S. 57—58.

⁴⁷ Ibid. — S. 58—59.

⁴⁸ Katalog dokumentow tureckich... — S. 130.

Те, що він не сидів, склавши руки, на пограниччі, свідчать нові походи за його участю на чорноморське узбережжя. І після того, як турецька сторона виставила влітку 1552 р. черговий реєстр кривд, у якому Бернард Претвич з князем Дмитром Вишневецьким звинувачувалися у захопленні в населення Очакова овець на суму 6 745 акців, 196 коней, 245 волів і 9 000 акців готівкою, а також взятті до неволі 87-ми і в смерті 18-ти осіб⁴⁹. Сигізмунд-Август змушений був перевести Претвича на посаду старости у Теревовлю⁵⁰, значно західніше від Бара. Через два роки Теревовельське староство було йому та його синові Якову пожалуване навечно⁵¹.

І з 1561 р., коли Бернард Претвич — «мур країв подільських», за вислово історика Бартоша Папроцького, — закінчив свій життєвий шлях, старостинську посаду у Теревовлі обійняв Яків Претвич, який правив до 1597 р.⁵²

Про Бернарда Претвича не пишуть не тільки в спеціальних наукових дослідженнях. Немає про нього згадки й у доволі детальному описі історії міста Бара того періоду⁵³. На нашу думку, те, що він «з юнацького віку всіма силами і помислами віддався служінню королю і державі і не шкодуючи праці, із загрозою для життя протистояв нападам волохів, татар і турків, відганяючи їх від володінь держави і часто відбивав з пащі торжествуючого ворога здобич і худобу»⁵⁴, те, що завдяки його походам страшні «татарські шляхи почали заростати травою», враховуючи його видатний вклад (свідомий чи несвідомий) у розвиток і зміцнення козацтва, дає йому право зайняти своє законне місце в історії України.

Одержано 04.10.88.

⁴⁹ Ibid.— С. 132.

⁵⁰ Грушевський М. Барское староство.— С. 103.

⁵¹ Там же.— С. 103.

⁵² Центральна наукова бібліотека АН УРСР ім. В. Вернадського. Рукописний відділ, ф. 1, спр. 7974, арк. 27.

⁵³ Історія міст і сіл УРСР: Вінницька область.— К., 1972.— С. 113—114.

⁵⁴ Грушевський М. Барское староство.— С. 104.

Шановні читачі!

Які питання з історії вас цікавлять? Про які історичні події або факти ви хотіли б дізнатися докладніше?

Ваші пропозиції будуть враховані у публікаціях «Українського історичного журналу».

Ю. І. Шаповал (Київ)

70-РІЧЧЯ ІV КОНФЕРЕНЦІЇ КП(б)У

Перебудова змусила істориків по-новому подивитись на багато подій далекого і недавнього минулого. Предметом особливого інтересу стали з'їзди і конференції Компартії України, тим більше, що матеріали багатьох з них у повному обсязі ніколи не виходили друком. Це також стосується і ІV Всеукраїнської партконференції, яка працювала 17—23 березня 1920 р. у Харкові.

Незважаючи на те, що робота конференції висвітлювалась радянською історіографією¹, попередні підходи до цієї теми, на жаль, багато в чому визначалися політичною кон'юктурою, характеризувалися «чорно-білими» оцінками, коли одні діячі (а серед них у певний період і Й. В. Сталін) поставали захисниками партійних інтересів, а інші — виключно «шкідниками» чи «антипартійними елементами».

Поza сумнівом, неob'єктивно забувати про те, що обстановка, за якої працювала ІV конференція, була складною — територія України тільки була визволена від денікінців. Непростим також було і становище самої КП(б)У, адже у цей період в ній працювали активні діячі «децистської» опозиції: Т. В. Сапронов, В. Н. Максимовський, Л. С. Сосновський, Я. Н. Дробніс, Р. Б. Фарбман, О. М. Іванов та інші. Частина з них була направлена на Україну в порядку партійної мобілізації, решту склали місцеві працівники.

Діставши рішучу відсіч на VIII з'їзді та VIII конференції РКП(б), керівники «децистів», керуючись логікою фракційної боротьби, прагнули взяти реванш, зосередивши основну увагу на проведенні в рішеннях конференції КП(б)У своїх поглядів з корінних питань внутріпартійного життя та господарського будівництва, завоюванні більшості в ЦК КП(б)У. До того ж конференція мала обрати делегатів на ІХ з'їзд РКП(б), куди прибічники Т. В. Сапронова, ясна річ, прагнули потрапити. Ось чому «децисти», як свідчать факти, готували альтернативні проекти документів та співдоповідачів з багатьох питань порядку денного, намагалися відповідним чином впливати на делегатів, прагнучи залучити до своєї групи.

Для участі в конференції прибуло 242 делегата з ухвальним та 38 з дорадчим голосом, які представляли понад 24 тис. комуністів. Почесними головами конференції були обрані В. І. Ленін, Л. Д. Троцький, Г. Є. Зінов'єв та Ж. Садуль. До президії ввійшли Г. І. Петровський, Х. Г. Раковський, Й. В. Сталін, Е. І. Квірінг, Ф. Я. Кон, Т. В. Сапронов та інші.

На порядок денний були внесені такі питання: 1. Доповіді ЦК КП(б)У — політична і організаційна; 2. Доповіді губкомів; 3. Взаємовідносини УСРР і РСФРР; 4. Ставлення до інших партій; 5. Економічне будівництво; 6. Земельне питання; 7. Продовольче питання; 8. Робота

¹ Див.: Бородин А. 30-летие ІV конференции КП(б)У // Правда Украины.— 1950.— 17 марта; Васильченко М. Тридцятиріччя 4-ї конференції КП(б)У // Радянська Житомирщина.— 1950.— 18 берез.; Незабутні дні. До 30-річчя виступів товариша Сталіна на 4-й конференції КП(б)У // Рад. Україна.— 1950.— 17 берез.; Попов С. Четверта конференція КП(б)У.— К., 1950.— 56 с.; Ільїна А. І. Рішення ІV Всеукраїнської конференції КП(б) України про роботу на селі // Наукові записки КДУ.— Т. XI.— Вип. 2.— Історичний збірник № 3.— 1952.— С. 49—62; Рубаник А. 30-річчя ІV конференції КП(б)У // Рад. освіта.— 1950.— 14 берез.; Петров В. Четверта конференція КП(б)У // Комуніст України.— 1958.— № 10.— С. 133—144; Юрченко О. Т. Четверта конференція КП(б)У.— К., 1961.— 183 с.; Ружинський Т. У найтіснішому союзі. До 47-ої річниці з дня відкриття 4-ої конференції КП(б)У // Сільські вісті.— 1967.— 23 берез. та ін.

на селі; 9. Організаційні питання партійного і радянського будівництва; 10. Вибори.

Конференцію вступною промовою відкрив Г. І. Петровський. На його пропозицію делегати надіслали вітальні телеграми В. І. Леніну, ЦК РКП(б), Виконкому Комінтерну. За пропозицією делегатів було надіслано привітання Г. Л. Пятакову. З привітаннями до делегатів звернулися представники комуністів Франції, Польщі, Угорщини, Югославії. Від ЦК РКП(б) конференцію вітав член Політбюро ЦК Й. В. Сталін, який у цей час очолював Раду Української трудової армії, а делегатом конференції був обраний від комуністів Південно-Західного фронту.

З політичною доповіддю ЦК КП(б)У виступив голова Раднаркому УСРР Х. Г. Раковський. Він підкреслив, що за минулий від попереднього з'їзду рік лише два місяці діяльності ЦК проходили в мирних умовах, а решту часу його головним завданням було військове: боротьба проти петлюрівсько-куркульської контрреволюції, придушення заколоту Григор'єва, оборона республіки від військ Денікіна, організація підпільної та партизансько-повстанської роботи в тилу білогвардійських військ. Частина членів ЦК була направлена на політичну роботу до Червоної Армії, працювала у Зафронтовому бюро ЦК КП(б)У. Доповідач вказав, що саме з ініціативи групи членів ЦК КП(б)У Центральний Комітет, а потім VIII конференція РКП(б) розглянули питання «Про Радянську владу на Україні».

«Товариші,— підкреслював Х. Г. Раковський,— ми ніколи не відокремлювали долю України від долі Росії, ми ніколи не говорили, що Україна зможе існувати без Росії... Доля України тісно пов'язана з долею Росії і цілком зрозуміло, що ми захищали Україну, коли нам було запропоновано піти на військову роботу»². Значну частину виступу Х. Г. Раковський присвятив міжнародному становищу Радянської Росії та України.

Організаційний звіт Центрального Комітету КП(б)У зробив секретар ЦК С. В. Косіор, який багато уваги приділив розгляду діяльності по відсічі денікінцям. Із 35 тис. членів КП(б)У влітку 1919 р. 20 тис. вступили до лав Червоної Армії. За часів денікінщини Зафронтове бюро ЦК КП(б)У зосередило головну увагу на розгортанні підпільної та партизанської боротьби. Доповів С. В. Косіор і про діяльність ЦК напередодні конференції, коли розпочали роботу декілька відділів ЦК, було налагоджено випуск газет, забезпечення партійних комітетів кадрами, літературою, коштами. У звіті було вказано й на суттєві недоліки у роботі ЦК, зокрема на слабий зв'язок з місцевими організаціями³.

Обговорення звіту ЦК КП(б)У вилилося у гостру і затяжну дискусію. Представники «децистів» Р. Б. Фарбман, В. В. Косіор, О. М. Іванов виступили з різкою критикою ЦК КП(б)У. «...Радянська влада на Україні,— говорив, приміром, В. В. Косіор,— абсолютно не розв'язала жодного із завдань, що постали перед нею...»⁴ Причину цього він вбачав у «нездатності» Центрального Комітету КП(б)У.

Однак, на відміну від політичного ригоризму «децистів», значна частина делегатів у виступах позитивно оцінювала роботу ЦК КП(б)У по розгортанню соціалістичного будівництва, організації захисту Радянської влади, налагодженню підпільної боротьби проти денікінців, по зміцненню парторганізацій. Висловлювалися і справедливі критичні зауваження за серйозні прорахунки, допущені у 1919 р. при здійсненні земельної та національної політики.

² Парт. арх. Ін-ту історії партії при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 28, арк. 34.

³ Там же, арк. 40—49.

⁴ Там же, арк. 55.

На звіт ЦК КП(б)У було подано декілька проектів резолюцій (В. В. Косіора, Ф. Я. Кона, О. Ю. Фуфрянського). В результаті була ухвалена постанова, в якій відзначалося, що головне завдання весни минулого року ЦК було проведено, але не досить задовільно. Він звинувачувався у відсутності «самостійності у розв'язанні питань партійної і радянської роботи на Україні»⁵.

Відзначалося також, що члени ЦК «не могли справитися з величезним завданням відновлення партійних організацій і керівництва всіма галузями роботи на Україні»⁶.

Це була однобічна, суб'єктивна оцінка діяльності ЦК КП(б)У. Причини її прийняття криються перш за все в упередженому ставленні лідерів «децистів» до деяких членів ЦК, у намаганні захопити лідерство, хоча доповіді, зроблені Х. Г. Раковським та С. В. Косіором, дійсно мали надто загальний характер, не містили докладного аналізу діяльності ЦК КП(б)У, а більшість делегатів не була поінформована про його роботу.

Надзвичайно важливим було питання про державні взаємовідносини УСРР та РСФРР. Ще у лютому 1920 р. ЦК КП(б)У опублікував спеціальні тези, в яких була обґрунтована історична, політична, економічна і військова необхідність найтіснішого союзу двох братніх республік. Виступаючи з цього питання, Г. І. Петровський відзначив, що першочергове завдання — військове і боротьби з розрухою — повинні тісніше об'єднати УСРР і РСФРР. Він також підкреслив, що Радянська влада надає трудящим України широкі можливості для розвитку національної культури і мови.

Виступ Г. І. Петровського був підданий критиці І. К. Дашковським, який запропонував «відкинути всяку гру в Український уряд і поставити відверто, ясно і рішуче питання про злиття обох республік у одну Радянську Республіку»⁷. Аналогічну точку зору обстоював також П. А. Залуцький, безпідставно стверджуючи про слабкість пролетаріату України, його залежність від дрібнобуржуазних мас, невміння відрізнити своїх класових ворогів тощо. Ці помилкові погляди були зазджені делегатами, і конференція абсолютною більшістю (проти — 2, утрималися — 6) прийняла резолюцію «Державні відносини Радянської України і Радянської Росії». У цьому документі підкреслювалося значення тісної братерської солідарності між робітниками і селянами всіх країн, відзначалося велика роль Радянської Росії як керівника і організатора боротьби проти міжнародного імперіалізму, обґрунтовувалося необхідність якнайтіснішого союзу УСРР і РСФРР.

IV конференція КП(б)У розглянула питання про ставлення до інших партій. У доповіді Я. А. Яковлева (Епштейна) дано аналіз діяльності на Україні дрібнобуржуазних націоналістичних партій після перемоги Жовтня, показана нескінченна зміна гасел з метою зберегти вплив на маси, неминучість їх ідейного та організаційного розпаду. Конференція майже одностайно (проти — 1) прийняла резолюцію «Про ставлення до інших партій». В ній були розкриті причини розкладу дрібнобуржуазних партій на Україні, показана природа їх хитань, двоїста політика. Постанова закликала партійні організації оголосити «найрішучішу боротьбу петлюрівсько-буржуазним елементам, які присмоктуються до цих партій». Разом з тим в резолюції відзначалося, що конференція «широко розкриває двері перед усіма тими елементами цих партій, які рішуче переходять у табір пролетаріату»⁸.

В результаті зміцнення Радянської влади, проведення принципової і гучної політики КП(б)У у ставленні інших партій, Українська комуністична партія (боротьбистів) прийняла рішення про саморозпуск. Кон-

⁵ Там же, арк. 438.

⁶ Там же.

⁷ Там же.

⁸ Там же, арк. 143.

ференція схвалила дії ЦК КП(б)У щодо цієї партії і надання їй 18 представників право участі в роботі конференції з ухвальним голосом. Був також обумовлений порядок індивідуального прийому частини боротьбистів до КП(б)У. На IX з'їзді РКП(б) В. І. Ленін так оцінив тактику більшовиків щодо партії боротьбистів: «Це — питання надзвичайно складне і велике, і я думаю, що в цьому великому питанні, де потрібно було маневрування, і дуже складне, ми вийшли переможцями»⁹. Вступ боротьбистів у КП(б)У В. І. Ленін називав також перемогою, вартою «кількох добрих битв»¹⁰.

Однак мине час і у 1938 р. у одній з «вिकривальних» публікацій (вже після «справи боротьбистів») цей же факт вступу до КП(б)У буде названо «підлим ієзуїтським маневром української націоналістичної контрреволюції, продиктованим генштабами іноземних держав»¹¹.

Важливе значення мав розгляд на конференції питання про роботу на селі. У доповіді Х. Г. Раковського відзначалося, що становище в українському селі залишається дуже складним. Незаможні селяни ще не отримали землю, в багатьох ревкомах та радах верховодили куркулі, в сільській місцевості був поширений бандитизм. Бурхливі події громадянської війни значно затримали на Україні процес класового розшарування селянства. Виходячи з цього, у доповіді були вказані першочергові заходи по поглибленню соціалістичної революції на українському селі. З цього питання «децисти» знову виступили із своєю платформою (Т. В. Сапронов). Вони заперечували необхідність створення класових організацій незаможного селянства, стверджуючи, що це приведе до появи органів, паралельних з Радами, до боротьби з ними, сприятиме блоку середняка з куркульством.

Незважаючи на протидію «децистів», конференція прийняла резолюцію «Про роботу на селі» (121 проти 75), в якій прямо зазначалося, що найважливішим завданням КП(б)У є «створення бойових класових організацій, які б об'єднували всі пролетарські і напівпролетарські елементи на селі». Ними стали комнезами.

З роботою на селі було тісно пов'язане ще одне питання порядку денного конференції — продовольче. У доповіді наркома продовольства М. К. Владимиrowа були охарактеризовані основні заходи, проведені на Україні, по створенню апарату продорганів та виконанню розверстки. Більшість делегатів, які взяли участь у обговоренні цього питання, підтримали продовольчу політику партії, підкресливали необхідність рішучої боротьби з куркульством, яке зосередило величезні запаси хліба.

Конференція прийняла внесену доповідачем резолюцію у продовольчому питанні. В ній були підтверджені головні принципи радянської продовольчої політики — державна хлібна монополія та продрозверстка, підкреслена необхідність класового розшарування села, зміцнення комуністами продорганів, посилення керівництва ними з боку партійних комітетів.

Особливої гостроти хід конференції набув при розгляді чергових завдань господарського будівництва. Це було питання, на якому «децисти» зосередили головну увагу, готуючись дати бій ленінському ЦК на IX з'їзді РКП(б). Доповідь про економічну політику зроби́в Й. В. Сталін. Він обгрунтував необхідність висунення Радюю праці і оборони, ЦК РКП(б) нового гасла «Все для народного господарства!». Розлад паливної бази, металургійної промисловості, транспорту, напівголодне життя робітників при значних нагромадженнях хліба на селі —

⁹ Ленін В. І. IX з'їзд РКП(б). Заключне слово по доповіді Центрального Комітету 30 березня // Повне збір. творів.— Т. 40.— С. 253.

¹⁰ Там же.— С. 254.

¹¹ Буржуазні націоналісти люті вороги народу // Більшовик України.— 1938. № 7.— С. 43.

все це робило боротьбу з розрухою першочерговим завданням. На закінчення Й. В. Сталін оголосив тези ЦК РКП(б) про господарське будівництво і закликав делегатів схвалити їх.

З цього питання «децисти» висунули своїх співдоповідачів. Зокрема, Т. В. Сапронов критикував принцип єдиначальності в управлінні промисловістю, відстоював широку колегіальність, запевняв, що централізація керівництва неодмінно викличе невдоволення робітничих мас. Р. Б. Фарбман, В. Н. Максимовський, О. М. Іванов фактично виступили проти тих форм мілітаризації промисловості, які могли в умовах розрухи забезпечити швидку відбудову народного господарства. На голосування було подано два проекти резолюції: тези ЦК РКП(б) і тези «децистів». Останні зібрали більшість голосів (117 проти 86). При цьому частина делегатів висловлювала невдоволення фракційними діями «децистів», грубим тиском з метою примусити голосувати за проект їх резолюції.

Участь Й. В. Сталіна і лінія його поведінки на конференції ще потребують, на наш погляд, уваги дослідників. Наприкінці 20-х років і пізніше участь Сталіна у роботі IV конференції КП(б)У почала вкриватися легендами. Ось що писав, зокрема, у своїй «Історії КП(б)У» М. М. Попов, який, до речі, вже з кінця 20-х років у своїх публікаціях завжди прагнув підкреслити позитивну роль Сталіна у тих чи інших подіях: «У тій гострій боротьбі, яка весь час точилася на конференції, в супроводі всіляких інцидентів, обструкцій, висловлюваного недовіря президентів, з перервами у засіданнях, що їх не можна було провадити через галас, який часом мало що не переходив у бійку,— конференцію аж насилу вдалося довести до кінця і то дякуючи втручанню представника ЦК РКП(б) тов. Сталіна»¹².

Про участь Сталіна у IV конференції згадав у 1937 р. у виступі на XIII з'їзді КП(б)У С. В. Косіор. І знов-таки він надто перебільшував значення виступів Сталіна на конференції і, зокрема, його заключного слова. Такого роду оцінки супроводжувались і посиланням на те, що Сталін на конференції вів нещадну боротьбу проти «децистів». Після XX з'їзду партії вихваляння на адресу Сталіна зникли з публікацій істориків. Залишилися тільки «викривальні» епітети на адресу «децистів». Їх позиція, погляди значно спрощувались, а їх критичні міркування, що висловлювались під час конференції і після неї, однозначно оголошувались антипартійними. Варто вказати і на те, що стенограма IV конференції КП(б)У не виходила друком.

Безумовно, було б неправильно, антиісторично заперечувати гостроту внутріпартійної боротьби того часу, одним з наочних виявів якої стали дискусії на IV партконференції. Неправильно було б вважати також, що все, що обстоювали Т. В. Сапронов та його однодумці, можна сприймати позитивно. Та разом з тим наврод чи правильно сьогодні змальовувати учасників групи «демократичного централізму» як сили, що мали виключно антипартійні наміри, прагнули перетворити КП(б)У в «опорний пункт» боротьби проти ЦК РКП(б). Не слід, зокрема, забувати, що та резолюція, яку за пропозицією Т. В. Сапронова ухвалила IV конференція, вимагала послідовного будівництва господарських організацій на принципах демократичного централізму, а не просто централізму, прийняттого для політики «воєнного комунізму». До того ж, резолюція вимагала підпорядкування господарських організацій місцевим радянським органам, виходила з необхідності додержання принципу колегіальності. У резолюції особливо підкреслювалось, що застосування мілітаризації ні в якому разі не повинно означати механічного перенесення в галузь господарства всіх організаційних форм і методів управління, вироблених практикою будівництва армії.

¹² Попов М. М. Нарис історії Комуністичної партії (більшовиків) України.— Харків, 1928.— С. 225.

Мине рік, і у березні 1921 р., на X з'їзді РКП(б), буде проголошено нову економічну політику, яка, власне, всім своїм змістом буде спрямована проти надмірної централізації і мілітаризації господарського життя. Але це станеться через рік. А тоді, у березні 1920 р., «передчасні» виступи Т. В. Сапронова та його прибічників не будуть зрозумілими. До того ж розібратись у суті обстоюваної ними позиції буде заважати те, що «децисти» активно використовуватимуть фракційні методи боротьби. Все це викликало роздратування Сталіна, який, як засвідчує стенограма конференції, фактично не зміг протистояти аргументам Т. В. Сапронова і його групи. А коли при виборах ЦК КП(б)У більшість у його складі займуть саме «децисти», Політбюро ЦК РКП(б) прийме рішення розпустити його.

У зв'язку з цим група делегатів IV Всеукраїнської конференції звернулася до IX з'їзду РКП(б) із спеціальною заявою, у якій, зокрема, не погоджувалася з тими оцінками роботи конференції, що містилися у виступах на з'їзді. Було звернуто увагу і на те, що «вибори ЦК КП(б)У відбувалися під головуванням члена Політбюро ЦК РКП т. Сталіна, жодної заяви з боку т. Сталіна щодо неправильності виборів зроблено не було ні до виборів, ні під час виборів...

І заява т. Леніна так само як і рішення Політбюро є продуктом непорозуміння, що засноване на **однобічній інформації, досить перекрученій [підкреслено мною — Ю. Ш.]**. Делегація впевнена, що пленум ЦК після з'їзду, об'єктивно ознайомившись з роботою Всеукраїнської конференції, дасть більш правильну оцінку, ніж це було до сих пір...»¹³. Закономірно постає запитання: хто, крім Сталіна, міг дати у керівні партійні інстанції однобічну і перекручену інформацію про хід і підсумки IV всеукраїнської партконференції? Адже саме Сталін представляв Політбюро і ЦК РКП(б) на Україні. До того ж важливо врахувати й те, що робота конференції проходила в умовах гострої внутріпартійної боротьби з «децистами». На нашу думку, можливо, ця обставина певним чином обумовила відповідне рішення з боку ЦК РКП(б) щодо ЦК КП(б)У.

Завершуючи розповідь про IV конференцію КП(б)У, слід зауважити, що після розпуску ЦК КП(б)У Політбюро ЦК РКП(б) було призначено тимчасове бюро ЦК КП(б)У в складі одного боротьбиста і по два представники від старого і нового ЦК. Очоловав його С. В. Косіор. Невдовзі з України актив «децистів» — Т. В. Сапронова, В. В. Косіора, Р. Б. Фарбмана та інших — було відкликано. Л. Д. Троцький мав докладно пояснити їм значення прийнятої постанови. Було також вирішено делегувати на Україну Г. Є. Зінов'єва для місячного агітаційно-пропагандистського турне, а Ф. Е. Держинського — для налагодження робіт по трудовій повинності. Передбачалося провести перереєстрацію членів КП(б)У.

Автор цієї статті не ставив за мету проаналізувати повний комплекс питань, пов'язаних з роботою IV конференції КП(б)У взагалі і питань, пов'язаних з діями «децистів» зокрема. Подальші дослідження, поза сумнівом, дозволять зробити це. Автор прагнув лише підкреслити необхідність неупереджено, з врахуванням більш широкого історичного контексту подивитись на цей важливий політичний форум комуністів України. Важливим кроком у відродженні правди може і повинно стати видання стенограми IV конференції, що дасть можливість науковцям, всім, хто цікавиться історією партії, самостійно, без заподадливих коментарів, розібратись у важливих історико-політичних подіях.

Одержано 27.12.89.

¹³ IX съезд РКП(б). Март — апрель 1920 г. Протоколы. — М., 1960. — С. 210.

3 ІСТОРИОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ

Н. И. Костомаров

Мазепа *

ГЛАВА ЧЕТЫРНАДЦАТАЯ

(продовження)

Мужики, возбуждаемые универсалами гетмана Скоропадского, стали составлять шайки и нападать на шведов; и мы,— замечает Адлерфельд,— неожиданно очутились в необходимости постоянно драться, как с неприятелями, с жителями того края, куда мы вошли. Это сильно огорчало старика Мазепу, который пришел в неопisanную скорбь, когда услышал, что русские овладели в Белой Церкви его сокровищами, а он на них возлагал надежды¹.

Из перешедших уже на сторону шведов и находившихся в стане шведского короля малороссиян стали являться охотники воспользоваться обещаниями прощенья и милости со стороны царя. 21 ноября из шведского стана ушли миргородский полковник Апостол и генеральный хорунжий Иван Сулима. За ними последовали некоторые другие лица, увлеченные прежде надеждою на шведского короля. Адлерфельд говорит, что Мазепа приказал привести их семью в Ромен, и это было поводом к побегу². Но по некоторым данным оказывается, что они ушли с тайного ведома самого Мазепы, который, уже разуверившись в силе своего союзника, подумывал, как бы улизнуть от него и найти средства примириться с царем. Он видел ясно, что обманул в расчете, и нет возможности привлечь к своему замыслу малороссийский народ. 21-го ноября Апостол приехал в свою маестность Сорочинцы и тотчас написал к Скоропадскому, просил ходатайствовать перед царем о смягчении царского гнева, уверял, что был завлечен Мазепою по собственному незнанию** и должен был поневоле повиноваться ему, пока не предстал случай освободиться³.

Царь потребовал Апостола в Лебедин, допустил его лично к себе, принял чрезвычайно ласково, объявил ему, что за ним остаются его прежний чин и маестности и обещал на будущее время царские милости. Тогда Апостол сообщил государю тайное предложение Мазепы. Государь принял эту весть с веселым тоном, но заметил, что это сомнительно, так как Мазепа не прислал с Апостолом ничего письменного; впрочем, царь поручил Головкину рассмотреть это предложение Мазепы. Канцлер позвал к себе миргородского полковника и прежде всего приказал ему самому от себя присягнуть в верности***, потом

* Продовження. Початок див.: Укр. іст. журн.—1988.—№ 8—12; 1989.—№ 1—2, 4—9, 11; 1990.—№ 1.

¹ Adlerfeld, нем. перев., ч. III, с. 168; Голиков. Деяния Петра Великого, т. III, с. 51 и 52 (Спостережливий шведський мемуарист побачив, що Мазепу більше засмутила втрата ще однієї скарбниці, ніж вибух народного гніву проти заклятих ним іноземних загарбників. Але для Карла XII і його оточення початок всенародної війни проти них виявився цілковито несподіванкою: ошукані Мазепою, вони повірили, що людину України підтримує Іх.—М. К.).

² Adlerfeld, нем. перев., ч. III, с. 166.

³ Зрадливістю, нічисто й хоульською облесливістю Апостол міг зрівнятися кіба що з своїм покровителем Мазепою.

⁴ Арх. Ін. Дел, 1708 г., № 90 (Цитата знята.—М. К.).

*** Часом дивуєшися наївності людей XVIII століття, навіть таких розумних, проникливих і досвідчених, яким був Головін. Адже він наскрізь бачив Апостола, цього

подверг секретному допросу и объяснению. Апостол сообщил, что, бывши с Мазепой, видел у него привилегию Станислава Лещинского, в которой обещались Украине по окончании войны все те вольности, какими славилась Польская Корона и Великое Княжество Литовское; Мазепа показывал ему и письма, полученные от великого канцлера коронного Яблоновского и Шуки, подканцлера литовского, уверяющие в том, что привилегии Станислава будут утверждены сеймом, но ни с привилегии, ни с писем Апостол не мог составить списков⁴. Вместе с тем Апостол сообщил, что из Бахмача Мазепа посылал к королю Станиславу какого-то Нахимовича с письмами от себя и от польского короля, просил поспешать в Украину и обещал для его польского войска помещение в трех полках: Киевском, Нежинском и Переяславском*. Он, Апостол, слышал, что у неприятеля такой план: король шведский пойдет на Москву, но подлинно не известно, через какие города, а Станислав — на слободские полки. Наконец, — что важнее всего, — миргородский полковник сообщил, что Мазепа обещает передать в руки царя шведского короля с знатнейшими генералами**, по просил непременно, чтобы договор с ним о его (Мазепы.— М. К.) безопасности гарантировали иностранные дворы, ни указанные. Головкин несколько затруднился относительно вопроса о гарантии; но Апостол сразу сказал, со слов Мазепы, что без этого условия ничего быть не может. Тогда Головкин объявил, что согласен будет и на гарантию, но все еще не показывал к этому делу полного доверия и не позволял Апостолу давать письменный ответ Мазепе.

Через несколько дней явился к Апостолу с письмами от Мазепы циркулярник, служивший у Войнаровского, и тогда Апостол писал Мазепе, — впрочем, в неопределенных выражениях, — о принятии его предложения⁵. Спустя немало времени явился новый перебежчик из шведского стана, охотный полковник Игнат Кгалаган*** и принес от Мазепы повторение прежнего предложения. Тогда уже Головкин написал Мазепе, что государь изъявляет полное согласие на его предложение с тем, чтобы он постарался «добыть главнейшую особу» или, по крайней мере, других знатных особ⁶⁻⁷.

Апостол был обдарен очень щедро. Ему, через гетманский универсал, не только возвратили все прежние маестности⁸, но придали еще новые во внимание к усербу, понесенному от неприятельского вторжения⁹. И Апостол, и его товарищи, возвратившиеся из шведского стана, подписались на «выбор» гетмана Скоропадского зауряд с участием бывшими при избрании¹⁰.

В какой степени давалась вера не только предложению Мазепы, но даже искренности самых тех лиц, которые словесно передавали

пройдисвіта і Мазепиного лакизу, — і все ж таки вимагав від нього присягти на Біблії, добре, мабуть, знаючи, що такому присягнути — що плюнути!

⁴ Чт. МОИ и Др., 1859, т. 1, с. 213 (Як переповіданий у тексті, уривок з документа опущено.— М. К.).

* Інакше кажучи — в самому серці України. Не доводиться сумніватися в правдивості цих слів Апостола: Мазепа цинічно збирався повернути Україну під владу польських панів. Апостол хитромудро веде подвійну гру, викручуючи вигоди для себе і, не вагаючись, зраджуючи свого пана-благодійника Мазепу.

** То був чистий блеф, бо Мазепа сам перебував у руках Карла XII, по суті, як його бранець.

⁵ Там же.— Письмо Апостола к Мазепе (Скорочено.— М. К.).

*** Опущено запозичену з твору Рігельмана довгу історію появи Галагана перед царем.

⁶⁻⁷ Арх. Ин. Дел, 1708 г., № 120 (Лист Головкина скорочено. Не може не вразити діловитий цинізм, з яким цар прийняв обидну, аморальну пропозицію свого зрадливого слуги.— М. К.).

⁸ Собственные его села и деревни: Крылов, Хомулец, Сакумовку, Саввинцы, Поповку, Перевоз, Хвелоровку, Чухорабовку, Вергуны, Овдееву в Миргородском полку.

⁹ «Села: Шаболтасовку, Хлопянско, Лузика, на реке Обеле стоячие во владение и зуполное подданство» (Арх. Ин. Дел., 1708 г., № 110).

¹⁰ Чт. МОИ и Др., 1859 г., т. 1, с. 181.

это предложение,— мы не знаем, но политика царя, сообразно тогдашним нравам, не пренебрегала никакими случайностями, когда они являлись и могли отнять у неприятеля надежду на дальнейший успех. Предположение о примирении с Мазепой не состоялось. Понятно, что со стороны Мазепы оно никак не могло быть искренним: оно делалось человеком, способным всех и каждого обманывать и обращаться на всякую сторону, когда того требуют обстоятельства. Затеявая сношения с царем и показывая готовность предать своего нового союзника, Мазепа, однако, не знал, как посмотрят русские на его предложение, и продолжал действовать в пользу Карла, так точно, как он прежде работал и действовал в пользу Петра, когда исподтишка вел во вред Петру сношения с Карлом*.

Еще не получая никакого известия от миргородского полковника, 5 декабря Мазепа отправил роменского жителя Феська Хлюса с письмом к Станиславу Лещинскому, в котором вторично убеждал его поспешить с войском для взаимного действия оружием против «Москвы», которая своими грамотами возбуждает простой народ в Украине¹¹. Но посланец Мазепы был задержан в Лысянке и препровожден в Киев; там у него вынули собственное письмо Мазепы с его печатью и отправили к Петру, а Петр приказал передать его Скоропадскому, для того, чтобы обнародовать в переводе, в обличение лживости Мазепы, который уверял соотечественников, будто отступил от царя затем, чтобы Малороссийский край был независим и не находился ни под царскою, ни под польскою властью, на самом же деле в своем письме обличает себя, именуя себя подданным Лещинского, а Украину называет его наследием («дедизной». — М. К.) и тем показывает, что у него было намерение предать малороссийский народ под польское иго¹². Кроме того, был схвачен в селе Коренце, близ Глухова, посланный Мазепою козак Грицько Пархоменко. Он показал, что послан Мазепою к черниговскому архиепископу и к князю Четвертинскому, и отдал им эти письма. Когда его подвергли пытке, то он сознался, что ходил взлывать народ, а писем никаких с ним не было, только Мазепа приказал ему разглашать о таких письмах, чтобы лиц, не сочувствующих его замыслам, привести в подозрение и немилость у государя. И это событие, вместе с известием о перехваченном письме Мазепы к Станиславу, царь огласил в своем манифесте, чтобы внушить в народе омерзение к злобе и коварству бывшего гетмана¹³.

Станислав Лещинский, конечно, не получил письма Мазепы, до ставшегося Петру, но верил ему и заохочивал своих поляков, указывая на пример Мазепы как на доблестный подвиг, достойный подражания¹⁴.

Итак, затеявая устроить путь к примирению с царем, Мазепа сам себе испортил этот путь. Само собою разумеется, царь, получивши в руки доказательство, что Мазепа не оставляет своей измены, не хотел

* Слід віддати належне тонкощам психологічного аналізу мотивацій і обставин дій Мазепи, зробленого Костомаровим. Історик показує, як Мазепа був збитий з ніг об'єктивним розвитком історичного процесу, мов павук, заплутавшись в тенетах власних інтриг.

¹¹ Арх. Ин. Дел. Подлинники (Опущено задовгий лист Мазепи до Лещинського, переказаний у тексті.— М. К.).

¹² «...И потому явно, с какою совестью оный богомерзкий изменник предаст себя Всевышнему суду, будто оный измену свою учинил для пользы Малороссийского края и содержания вольностей и чтоб им будто ни под нашею, ни под польскою властью не быть, но особливо свободными останися; а ныне, по тем его, богоотступного изменника, письмам, явилась явная ложь и предательство под польское иго малороссийского народу» (Арх. Ин. Дел. 1708, г., № 102; Чт. МОИ и Др., 1859, т. I, с. 194—196; Бантыш-Каменский. История Малой России, изд. 1-е, т. IV, с. 175—178).

¹³ Арх. Ин. Дел. 1709 г., январь. Манифест Петра.

¹⁴ Zaluskiego Andr. Chrysost. Epistolarum historicofamiliarum, t. III, p. 867 (Латиномовна цитата знята.— М. К.).

более вести с ним сношения. Но и шведы после побега миргородского полковника стали не доверять малороссиянам: так показывали лица, одно за другим появлявшиеся в русском стане и бывшие перед тем в Ромне. За Апостолом хотел было уйти лубенский полковник Зеленский, но шведы проведдали о его замысле и поставили во дворе его караул в 50 человек; одни стояли у ворот, другие в сенях, а третьи в доме. В такой тесноте держали Зеленского, пока прибыла в Ромен его жена, и только тогда ему стало льготнее. Генеральный асаул Максимович также находился под стражей за то, что хотел, как говорили, писать письмо к царю. И за другими старшинами устроен был караул по два человека шведских солдат за каждым. Более доверия стали оказывать старшинам только тогда, когда их жены приехали к ним, но все-таки и после того шведы наблюдали над теми и другими и не дозволяли разом выходить из дома мужьям с женами. У Мазепы всегда стоял неотступно почетный караул, как будто ради чести, а в сущности за ним присматривали. Главную силу Мазепы составляли компанейцы, которых у полковника Кожуховского было 500, а у полковника Андрияша 150 человек. Из старшин близки были тогда к Мазепе: Орлик, Чуйкевич, Ломиковский и Горленко; прочие держались с ним на благородной дистанции. Сам Мазепа, воротившись из похода к Гадячу, постоянно болел и лежал в постели, обложившись пластырями*. Недоверие шведов к козацким старшинам прекратилось только тогда, когда окончился срок, положенный царем для амнистии, но и то не совершенно. Таким образом, если бы царь имел повод возобновить начавшиеся, было, переговоры с Мазепой, то уже сам Мазепа мало имел возможности не только оказать царю обещанную услугу, но даже и вести дальнейшие секретные переговоры с Головинным¹⁵.

С половины декабря открылись постоянно и надолго военные действия между русскими и шведами. В Лебедине, в главной царской квартире, собирався военный совет и составил план выгнать шведского короля из Ромна. Для этого прежде положили сделать нападение на Гадяч — передовой пункт шведов; надеялись выманить туда короля, рассчитывая, что со своим горячим характером он не утерпит, чтобы не пойти на выручку своим, а тем временем, как он выйдет из Ромна, отправить туда другой русский отряд и занять этот город. Уже вблизи от Гадяча и прежде стояло русское войско. В 12-ти верстах от Гадяча есть местечко Веприк; в оное время оно было укрепленным городом. После занятия Гадяча шведами и мазепинцами вооруженные малороссийские мужики, не желая повиноваться Мазепе и предпочитая служить царю, просили себе помощи от русских¹⁶. К ним пришел туда русский гарнизон из 1500 солдат¹⁷. По окрестным селам и хуторам расположился отряд генерала Рена. Этому генералу поручено было взять Гадяч, занятый неприятелем. Шведы, как только услышали, что русские собираются напасть на Гадяч, бросились туда из Ромна, и как только подошли к Гадячу, русские, стоявшие под ним, ушли, успевши, однако, зажечь предместье, и это не осталось без большого вреда для шведов: они потеряли возможность иметь там помещение в домах, а в это время наступали жестокие морозы.

Между тем, пользуясь удалением шведов, русский генерал Аларт пошел на Ромен. План, составленный заранее в Лебедине, удался; шведского войска в Ромне не было, и ночью на 18 декабря русские беспрепятственно вошли в Ромен. Мазепа за два часа до прихода русских

* Як уже знає читач, у такий спосіб Мазепа звичайно перекинував грозу, що збиралась над його зрадливою головою. Пригадаймо, що так само чинив він, коли зібрався перекинутись до шведів і страшенно боявся, аби Петро I не дізнався про його лихі наміри.

¹⁵ Арх. Ин. Дел, 1708 г., № 54. Бумаги чисел декабря: 8, 13, 18 и 19.

¹⁶ Nordberg, франц. пер., ч. II, с. 263.

¹⁷ Голяков. Деяния Петра Вел., т. III, с. 54.

убежал из Ромна и едва было не попался в плен. Роменские жители,— говорит современник¹⁸,— обрадовались, но их радость тотчас же обратилась в печаль: солдаты стали грабить и бесчинствовать, а их командиры недостаточно укрощали их и допустили без нужды сжечь местечко и пригородные села. Впоследствии Петр по поводу этого события посылал туда нарочно производить следствие и наказывать виновных¹⁹.

Между тем, потерявши Ромен, Карл уже не воротился туда, но решил оставить часть войска в Гадяче, а с другою идти далее. Едва он дошел до селения Красная Лука²⁰, как настала такая ужасная стужа, что невозможно было следовать далее. Часть войска воротилась в Гадяч, но там недоставало помешения. Город был сам по себе велик, а тут еще русские недавно сожгли целую треть его, и многие шведы вынуждены были проводить ночи на снегу на открытом воздухе и за недостатком хат²¹.

По общему свидетельству современников, в эту зиму по всей Европе была ужасная стужа. В Швеции снежные сугробы до такой степени были высоки, что захватили в себя деревья до самых вершин; все Балтийское море стояло покрытое льдом; в озерах вода замерзла до самого дна. В средней Европе погибли все плодовые деревья; даже в Италии и Испании, где обыватели никогда не видавали льда на реках, теперь замерзли реки и болота и земля очень глубоко промерзла. В открытых украинских равнинах морозы были тем нестерпимее, что там свирепствовали бури и вьюги. Птицы падали на лету; повсюду валялось множество замерзших диких животных. Снега напало так изобильно, что за непроздыми сугробами прекращались сообщения между жилыми местностями. Тогда от трех до четырех тысяч шведских воинов погибло от невыносимой стужи. Конные окоченевали, сидя верхом на лошадях, пехотинцы примерзали к деревьям или повозкам, на которые облокачивались в последние минуты борьбы со смертью. Сам король приморозил себе нос и должен был долго тереть его, пока не возбудил правильного кровообращения. Иные шведские солдаты думали согреться водкою, которой было большое изобилие в Малорусском крае, но водка им не помогала: при ее содействии они только скорее делались добычею смерти. Город Гадяч обратился в лазарет, так как туда при возможности тащили полуживых от холода; из домов слышались раздирающие крики больных, которым хирурги отпиливали отмороженные члены, а перед домами валялись куски отрубленных человеческих членов и между ними ползали еще живые, но обезумевшие от боли и отчаяния калеки²².

Но неутомимый шведский король не хотел терять времени. 27 декабря он двинулся к Веприку и хотел во что бы то ни стало взять его. Осажденные стали обороняться отчаянно. Комендант Веприка не хотел сдаваться, несмотря ни на какие убеждения и угрозы; между тем мороз не ослабевал, мерзли воль и лошади, погибали бедные солдаты, оставаясь на открытом воздухе, так как не всем удалось поделаться себе из соломы шалаши, где можно было спрятаться, хотя, собственно, и такая защита представляла мало надежд на спасение. Раздосадованные упорством коменданта, шведские генералы кричали, что, взявши городок, непременно следует коменданта повесить. Король принял сторону своего генерал-квартирмейстера Гилленкрока, который доказывал своим товарищам, что, напротив, этот комендант достоин уважения, потому что свято исполняет долг присяги своему государю.

¹⁸ Гос. Арх. Кабинет. Дела. Отд. II., № 8.— Письмо А. И. Ушакова.

¹⁹ Там же, № 9.

²⁰ Ныне село Гадячского уезда при р. Груни, в 7 верстах от Гадяча.

²¹ Nordberg, фран. перев., ч. II, с. 263.

²² Fughele, нем. пер., ч. I, с. 139.

30 декабря шведы отступили и пошли к Зенькову. Там засели вооруженные мужики, не хотевшие впускать к себе ни шведов, ни русских: они были постоянно пьяны и горячились. Но городок Зеньков был укреплен худо: вал был невысок, ров неглубок. Вся городская стена состояла из деревянного частокола. Шведы зажгли подгороднее село и бросились разбивать городские ворота. Тогда осажденные сдались на милость победителя.

В Зенькове Карл встретил новый 1709 год. Мороз по-прежнему был жесток, но Веприк не выходил из ума у короля. Когда, наконец, мороз стал ослабевать, 6 января король снова явился под Веприком и опять послал к коменданту убеждение сдаться, а в случае сопротивления грозил всех истребить без пощады. Комендант отвечал в почтительном тоне, что он, сообразно воле своего государя, будет защищаться до последних сил, но надеется, что король, уважающий мужество своих воинов, оценит это качество и у врагов, если возьмет крепость после упорного сопротивления. Пользуясь ослаблением морозов, комендант приказал полить городские валы водою, так что они покрылись ледяною корою; ворота были завалены.

7 января, в полдень, шведы начали приступ. Они приставляли лестницы, думая взобраться до гребня вала, окаймлявшего Веприк; но осажденные поражали их и выстрелами, и камнями, и лили на них кипяток; шведские ядра отскакивали от оледеневшего вала и наносили вред самим шведам. Вечером король приказал прекратить приступ, еще раз послал коменданту предложение сдаться, обещал оставить пленным все их имущество, но замечал, что крепость не может быть взятою, когда придет более войска, и тогда, во время нового приступа, никого не оставит в живых²³. Комендант согласился сдаться. Отворили ворота. Вошли шведы и взяли в плен 1400 русских и 400 малороссиян; у них были только четыре пушки²⁴. Коменданта, родом шотландца, Карл принял ласково и оставил ему шпагу²⁵. Пленный гарнизон был отправлен в Зеньков, много пленных погибло от мороза, а прибывшие в Зеньков получали хорошее содержание и ходили почти на свободе. Каждому из них король выдал по десять польских злотых. Веприк, по королевскому приказанию, был сожжен майором Вильдмеером. Все малороссияне обоего пола были пущены на свободу по настоянию Мазепы²⁶.

С этих пор король, лишившись Ромна, которым овладели русские, заложил свою главную квартиру в Зенькове. Войско разместилось по окрестностям; генерал Спарре с шестью пехотными полками стоял в Лютенке²⁷; весь обоз с канцеляриею находился в Гадяче. С ним вместе был и Мазепа. 13 января они перешли в Зеньков. Побывавшие в шведском стане говорили, что неизвестно почему Мазепу в Зенькове постоянно сопровождал шведский караул, тогда как взятым в плен русским в Веприке дозволялось ходить всюду без караула*. Была надежда прибытия короля Станислава с поляками своей партии; уже русское войско под начальством генерала Гольца выслано было препятствовать королю Станиславу соединиться со шведами. Но против Гольца стоял в Лохвице шведский генерал Крейц; Прилуки также были еще заняты шведами²⁸.

²³ Fuchs, нем. пер., ч. I, с. 142.

²⁴ Nordberg, франц. пер., ч. II, с. 263.

²⁵ Ibid., с. 261.

²⁶ Ibid., с. 263; Adlerfeld, нем. пер., ч. III, с. 79—182.

²⁷ Ныне большое местечко Гадячского уезда при реке Лютенке, в 24 верстах от Гадяча.

* На той час у шведського короля було чимало підстав не довіряти Мазепі: до нього могли дійти чутки, що той збирався продати його цареві. Крім того, гадаю, грубуватому й прямилоїньому Карлові, людині на свій кшталт порядки, повинні були здаватися гідкими місяча хитрість, нещирість і підслесивість білого гетьмана.

²⁸ Adlerfeld, нем. пер., ч. III, с. 183.

Карл, не дождавшись Станислава, считал важнейшим делом выгнать русские войска из Гетманщины и перенести войну за ее пределы. Граф Пипер, всегда рассудительный и осторожный, а потому часто расхोдинившийся в планах с пылким и задорным королем, советовал, напротив, удалиться за Днепр и открыть сообщение с поляками Станиславовой партии. «Через это,— говорил он,— король умножил бы свои силы, тогда как теперь в чужой стране, отрезанные от Швеции, они беспрестанно умалются и отнюдь не пополняются»*. «Нет,— отвечал Карл,— отступление за Днепр походило бы на бегство; неприятель станет упорнее и высокомернее. Мы прежде выгоним из козацкой земли русских, укрепим за собою Полтаву, а между тем наступит лето и тогда оно покажет нам, куда направляться»²⁹. Мазепа со всех сил старался удерживать короля в Гетманщине и отклонить от совета переходить за Днепр. Это было естественно: переход на правую сторону Днепра показывал бы совершенное оставление той цели, с какой Мазепа затаил короля в Гетманщину, и его-то влиянию главным образом приписывали современники возникшее у короля желание во что бы то ни стало выгнать русских из Гетманщины и овладеть Полтавою.

В ночь с 27 на 28 января король с двумя тысячами конницы отправился лесом к Опошне³⁰, где стоял русский генерал Шаумбург с шестью драгунскими полками, с 600 гренадеров и с 2000 козаков. Шведы получили успех, овладели городком Опошнею, взяли у русских много багажа, захватили даже обед, приготовленный Шаумбургом для Меншикова, который прибыл туда, выехавши из Ахтырки для обозрения Полтавы: оба русских генерала едва успели уйти. Но из письма Меншикова к царю от 29 января видно, что успех шведов был непродолжителен и русские тотчас же овладели Опошнею³¹.

Карл из Опошни двинулся к Котельве³². Русские отступили в Ахтырку³³. Карл вступил в Слободскую Украину со своими драбантами, с семью или восемью кавалерийскими полками и с полевой артиллерией³⁴. Русские ждали, что король пойдет на Ахтырку, укрепили ахтырский замок и сожгли предместья, чтобы не дать неприятелю в них установиться. Но король двинулся на Красный Кут 11 февраля. Там стоял генерал Шаумбург с семью драгунскими полками. После первого нападения русские отступили к Городне³⁵. Шведские историки говорят, что русские убежали тогда в галоп, а сподвижник Мазепы Герцик отличился перед всеми храбростью, убивши собственноручно до тридцати неприятельских воинов³⁶. Полковник Дукерт вогнал бегущих русских в город: сделалась давка, суматоха, резня; лошади, оставленные павшими воинами, металась и увеличивала беспорядок; русские падали на землю, притворяясь мертвыми, чтобы снова встать на ноги, когда минет опасность.

Между тем, следуя за Дукертом, король, увлеченный погоней, сошел с высоты на плотину с тем, чтобы опять взойти на другую сторону, но тут появился русский генерал Рен с шестью драгунскими эскадронами и двумя батальонами царской гвардии, и так ударил на шведов, что они попятились назад на высоту, с которой сходили, и увлекли за собою короля. Русские заняли плотину; у русских сил было

* З погляду великої стратегії план Піпера обіцяв шведам кращі умови війни, ніж ті, що їх обрав з намови Мазепи Карл XII.

²⁹ Adlerfeld, нем. пер., ч. III, с. 183.

³⁰ Нынє местечко Зеньковского уезда при реке Ташани, в 30 верстах от Зенькова.

³¹ Гос. Арх. Письма Меншикова.

³² Нынє местечко Ахтырского уезда

³³ Adlerfeld, франц. пер., ч. IV, с. 414.

³⁴ Nordberg, фр. пер., ч. III, с. 268; Fuchs, нем. пер., ч. I, с. 145.

³⁵ Нынє Городное, слобода Богодуховского уезда, при реках Мерле и Мерчике.

³⁶ Nordberg, фр. пер., с. 269; Adlerfeld, фр. пер., ч. IV, с. 419.

больше, чем у шведов, и воины короля были сильно истомлены. Оставалось отбиваться, дожидаясь подкрепления. По русскому известию, король ретировался тогда в мельницу, которая была окружена русскими драгунами, и только наступившая ночная темнота спасла короля от плена³⁷. По шведским известиям, полковник Дукерт, прогнавши русских в Городню, ворочался назад и наткнулся на русскую засаду, установившуюся возле болота, за плетнями и кустарниками. Шведы обратились в бегство: сначала бежала прислуга, а за нею драгуны. Шведский генерал Крузе встретил их, остановил, привел в порядок и повел туда, где находился король. Генерал Рен не стал более вести битвы и удалился к Богодухову³⁸. Шведы признавали эту стычку для себя победою; русские приписывали победу себе. Известия об этом деле неясны; достоверно только то, что это сражение, совершенно бесполезное для шведов, как и весь поход их в Слободской край, обессилило шведскую армию³⁹.

12 февраля Карл пошел на Мурахву⁴⁰ и оттуда дал приказание сжечь городки Красный Кут и Городню, а жителей вывести прочь. Генерал Гамильтон опустошил и сжег несколько городков и слобод, лежавших в стороне, и между прочим городок Олешну⁴¹; там шведы встретили сопротивление; несколько сот русских, составлявших гарнизон, были истреблены, воевода взят в плен⁴².

У русских уже возникало опасение, как бы отважный король, для которого, как говорится, было и море по колено, не вздумал прорваться до Воронежа, чтобы истребить там царские корабли; у шведов же были до такой степени слабы географические сведения о южнорусском крае, что они, слыша, что царь строит суда в Воронеже, думали, что этот город лежит у Черного моря⁴³.

Но всякие отважные затеи разбивала природа. После ужаснейших морозов, каких не помнили старожилы в крае, наступила оттепель, а 13 февраля произошло странное явление: полился сильный дождь с громом и молнией. В это время король ехал верхом рядом с Мазепою, который получил тогда облегчение от своей болезни и отважился пуститься в путь с королем. Приближались к Коломаку⁴⁴. Мазепа, по своему обычаю, любивший говорить любезности, сказал: «Война для вашего величества идет очень счастливо: мы уже дошли только за восемь миль от рубежей Азии». Король отвечал: «С этим не согласятся географы». «Это, — замечает современный историк, — заставило покраснеть доброго старика»⁴⁵. Зная, что король часто толковал о подвигах Александра Македонского и во всем ставил себе за образец этого древнего героя, Мазепа, в угоду королю, сочинил тогда, будто в этих странах недавно отыскан «александрийский камень», воздвигнутый Александром Македонским.

Когда войско остановилось на отдых, король сообщил своему генерал-квартирмейстеру Гилленкроку, что Мазепа сказал ему, будто отсюда недалеко до Азии. «Ваше величество шутите, — сказал Гилленкрок. — Не по этому направлению можно достигнуть пределов Азии». «Я никогда не шутил, — отвечал король. — Ступайте и узнайте от Мазепы путь в Азию точнее»*. Гилленкрок отправился к Мазепе. Тот

³⁷ Голяков. Деяния Петра Великого, т. III, с. 74.

³⁸ Adlerfeld, фр. пер., ч. IV, с. 419; Nordberg, фр. пер., ч. III, с. 269—272.

³⁹ Гухел, нем. пер., ч. I, с. 146.

⁴⁰ Ныне слобода Богодуховского уезда при р. Мерчике, в 24 верстах от Богодухова.

⁴¹ Ныне слобода Лебединского уезда при р. Олешне, в 35 верстах от Лебедина.

⁴² Adlerfeld, фр. пер., ч. IV, с. 419.

⁴³ Nordberg, фр. пер., т. III, с. 273.

⁴⁴ Ныне слобода Валковского уезда при реке Коломаке, в 25 верстах от Валок.

⁴⁵ Adlerfeld, франц. пер., ч. IV, с. 420.

* Не дивно, що Петро I з гірше, ніж шведське, спорядженням військом і в несприятливих умовах Мазепиною зради порівняно легко виграв війну у Карла XII. З подібним рівнем стратегічного мислення і бачення світу шведський король міг пере-

встревожился, узнавши, какое действие произвела на короля его болтовня, и сознался, что говорил королю только из любезности. «С нашим королем опасно говорить пустяки о таких предметах,— сказал Гилленкрок.— Этот государь любит более всего славу и легко поддается желанию двинуться туда, куда нет необходимости идти для его целей»⁴⁶.

Началась полнейшая распутица; нельзя было идти в неведомый путь. Короля убедили отложить свое намерение и воротиться в Гетманщину. Но и обратный путь не обошелся без затруднений и потерь. Берега Коломака уже походили на большое озеро. Река Мерла в полсуток покрылась водою. Мелкие речонки разливались с неимоверною быстротою. Снегу в предшествовавшую зиму было чрезвычайно изобилие и теперь от быстрого таяния полились водные потоки. Пехота в продолжение целых дней шла в воде по косточки, и если не было возможности добраться к вечеру до сухого места, то приходилось всю ночь оставаться в воде. Воды везде было так много, что впереди невозможно было заметить, где находятся реки и протоки, а на речках, покрывшихся водою, лед стал так хрупок, что многие шведские солдаты потонули с лошадьми, наткнувшись нечаянно на реку, которой не могли заранее распознать в пространстве, обьятом водою. От Коломака до Будищ было на пути несколько плотин, длинных и высоких; на таких-то плотинах и приключалась беда с людьми и лошадьми, особенно в темные ночи; кто только на такой плотине споткнулся, тот и погибал⁴⁷. На реке Мерле прежде, когда шли шведы в Слободскую Украину, была большая плотина: теперь от нее ни малейшего следа не оставалось, кавалерия переходила реку впасть; лошади плыли, положивши головы на задние части лошадей передних; много тогда пропало и лошадей, и повозок. Переправа на Мерле шла полтора дня. На Ворскле шведские полки переправлялись впасть в течение четырех суток и с еще большими затруднениями. Ворскла была наполнена маленькими островками, которых вершины едва можно было заметить в воде, а между островками река была особенно глубока; многие, попавши в такие места, потонули. Король благополучно переехал Ворсклу на лошади впасть в числе первых; его примеру следовали многие офицеры. По прибытии в Опошню король приказал строить на Ворскле мосты для переправы остального войска и всего обоза. Много погибло шведов в этом походе, но те, которые вернулись целыми, восхваляли своего короля за то, что он разделял все неудобства наравне с простыми солдатами⁴⁸.

В то время, когда король совершал свой бесполезный поход в Слободскую Украину, позади него, в Гетманщине, русская сторона брала верх. Еще в январе князь Григорий Долгорукий, находившийся в Нежине, послал генерал-майора Гинтера взять Прилуки. Шведы, занимавшие этот город с конца ноября, ушли оттуда, не дождавшись прихода русских, а с ними вместе уехали находившиеся там некоторые семейства лиц, перешедших к Мазепе. Гинтер занял Прилуки, поставил там коменданта и прислал к царю составленную им опись этого города⁴⁹. Из этой описи мы узнаем, что в Прилуках был тогда довольно обширный замок или город с высоким валом и рвом около него, но вал требовал в некоторых местах починки. Прилуки страдали недостатком воды, так что в замке не было ни одного колодца, и генерал Гинтер приказал туда ввозить льда, «дабы в самой последней нужде можно оный вместо воды употреблять». Вслед за Гинтером

магати хіба що в скремях битвах. Він так і не піднявся вище рівня полкового командира.

⁴⁶ Fuchs, нем. пер. ч. I, с. 153.

⁴⁷ Ibid., с. 146.

⁴⁸ Nordberg, франц. пер., с. 275.

⁴⁹ Гос. Арх. Кабинет. Дела. Отд. II, № 8.

явился новопоставленный царем прилуцкий полковник Нос, был встречен подначальными с покорностью и тотчас распорядился о сборе и доставлении в Прилук провианта. 22 января князь Долгорукий из Нежина послал туда солдатский ямбургский полк с пушками, приказавши командирю этого полка Вестову держаться в Прилуках до последнего. Ревностным деятелем в пользу царя явился тогда миргородский полковник, еще недавний соумышленник Мазепы. Он деятельно трудился против неприятеля, отбивал шведские и Мазепины возы (обози.— М. К.), взял Гамалею и зятя своего с женами их, которых везли шведы⁵⁰, укрощал и искоренял своевольных разбойников, которые бесчинствовали, пользуясь военным временем и суматохою⁵¹. Мазела много полагал надежды на правобережных козаков, но обманулся в своих надеждах. Не говоря уже о том, что белоцерковский полковник в числе первых объявлял себя на стороне царя, в других городах то и дело ловили и доставляли русскому генералу Инфлянту Мазепиных комиссаров, то под видом чумаков, то под другими видами являвшихся для возмущения народа против царя⁵².

В феврале фельдмаршал Шереметев отправил бригадира Бема с четырьмя драгунскими полками и с двумя батальонами лейб-гвардии, в числе которых были преображенцы*, выгнать из Рашевки⁵³ там стоявших шведов. В Рашевке находился шведский полковник Албедиль с 325 драгунами, а к нему из Гадяча отправлены были еще 130 пехотинцев с артиллерийскими лошадьми и значительным количеством скота под прикрытием капитана Дидрона. Албедиль вышел к ним навстречу со своими драгунами и наткнулся на русских. Произошла схватка, Албедиль был взят в плен, Дидрон убит, а те, которые пустились в бегство, были переловлены и истреблены мужиками⁵⁴. Тогда Шереметев попытался взять Лохвицу, где стоял шведский генерал-поручик Крейц и куда для безопасности Мазела отправил свою текущую гетманскую казну. В Лохвицу пришли тогда шведы, ушедшие из Прилук; там же были козацкие госпожи из семей соучастников Мазепы, последовавшие за шведами из Прилук. Генерал Крейц понимал, как важно было охранить гетманские богатства и не выпускать из шведских рук малороссийских госпож, заложниц верности шведскому королю своих мужьев. Крейц снялся из Лохвицы, перешел Хорол, потом Псел в Савинцах⁵⁵. Русские пытались помешать их переправе и захватили несколько возов, где, между прочим, были и пожитки Мазепы. Здесь-то с русскими отличился и миргородский полковник, захвативши в плен, как уже было сказано, двух соумышленников Мазепы — генерального асауда Гамалея и своего зятя Андрея Горленка, сына прилуцкого полковника: оба уверяли, что следовали за шведами с намерением уйти от них и отдаться русским. Крейц стал в Решетилковке⁵⁶. За Крейцом оставили свои позиции шведы, стоявшие в Камышце⁵⁷, в Зуеве⁵⁸, в Лютенке⁵⁹, — и все пошли к главному войску, которое расположилось вдоль правого берега Ворсклы, а главная квартира

⁵⁰ Там же, № 9. Письмо Долгорукого от 3 марта.

⁵¹ Гос. Арх. Кабинет. Дела, № 9. Письмо Апостола к Долгорукому (Цитата опущена, бо зміст передано в тексті.— М. К.).

⁵² Там же (Лист сотенного городского Черкас до генерала Инфлянта знятий.— М. К.).

* Перший за часом утворення і значенням серед гвардійських частин Преображенський полк був здатний творити чудеса на полі брані.

⁵³ Нынє местечко Гадяцького уезда при р. Псле.

⁵⁴ Nordberg, с. 277; Гос. Арх. Кабинет. Дела, № 9. Донесение майора Глебова от 14 февраля.

⁵⁵ Нынє село Миргородського уезда при р. Псле.

⁵⁶ Нынє местечко Полтавського уезда при р. Голтве, в 36 верстах от Полтавы.

⁵⁷ Нынє местечко Миргородського уезда, в 30 верстах от Миргорода.

⁵⁸ Нынє село Зуевці Миргородського уезда на р. Хоролі, в 35 верстах от Миргорода.

⁵⁹ Нынє большое местечко Гадяцького уезда при р. Лютенке.

перейсена была в Великие Будищи⁶⁰. Шереметев стоял в Голтве⁶¹. Таково было расположение враждебных войск в марте 1709 года. Скорой тревоги не ожидалось до окончания половецья, которое в этом крае прекращается только в июне, и в это время не могло быть больших столкновений между войсками. Тогда обыкновенно низменные места заливались водою и даже прерывалось сообщение между жителями различных местностей.

Время это можно считать завершением первого периода военных действий Карла против русских в Малороссии. Начинается второй период, завершившийся Полтавским боем, эпоха самая значительная в нашей истории.

В предшествовавшую зиму последовало несколько царских милостей малороссиянам, оказавшим верность своему государю. Первое место между ними занимает семейство Кочубея. Вдова несчастного Василия Леонтьевича, как мы уже говорили, ограбленная, увезена была в Батури и содержалась там под строгим караулом. В самое критическое время, когда Батурину угрожало разорение, въехала в Батури какая-то черница в повозке, крытой будкою. Содержавшиеся в Батурине вдовы казненных Кочубея и Искры были кем-то предуведомлены об этом, вышли переодетые вместе с меньшим сыном Кочубея Федором, сели в повозку под видом черниц и выехали из города, а дочь Кочубея Прасковья с прислугою, переодевшись в платье простолюдники, вышла пешком и соединилась с остальными за городом. Так освободились они и уехали в село Шишаки⁶², маетность пана Кулябки, женатого на одной из дочерей миргородского полковника Апостола. Оттуда пробрались они в Сорочинцы, маетность Апостола. Там уже находился старший сын Кочубея Василий с женою; туда съехались и другие родственники. Пробывши в родном кругу несколько дней, они разъехались: Василий Кочубей с женою, тещею и своею сестрою, Анною Обидовскою, уехал в Крылов, а вдова Кочубея и сестра ее — Искрина с давним приятелем дома Кочубеев Захаржевским поехали в Слободскую Украину и остановились в Ровненском хуторе⁶³ на Коломаке, принадлежавшем Искре. Туда приехал родственник их Жученко и привез письмо от Меншикова, писанное из Конотола к сыну казенного Кочубея, такого содержания: «Господи Кочубей! Кой час сие письмо получишь, той час поезжай до царского величества в Глухов и возьми матку свою и жену Искрину и детей, понеже великая милость государева на вас обращается». Мать немедленно послала в Кременчуг звать сына, а сама, в ожидании, отправилась с Искриной к старому родителю их, войсковому товарищу пану Жученку, жившему в Жуках, в 10 верстах от Полтавы. Но на дороге ей случилось препятствие, как она потом жаловалась, будто от полковника полтавского Левенца, находившегося в неприятельных отношениях к Кочубеям. Вдова опасалась даже, что он отошлет их к Мазепе, и в таком опасении они снова ушли в Слободскую Украину, чуть было не попавшись в руки пьяных мужиков в селе Петровке⁶⁴, которые их сначала не узнали, но, узнавши, тотчас отпустили⁶⁵. Обе сестры из Жуков уехали в Харьков, а оттуда пробрались в Лебедин, в главную царскую квартиру, узнавши, что царь уже находится в этом городе. В своем письме к киевскому митрополиту Иоасафу Кроковскому они описывали свои приключения⁶⁶.

⁶⁰ Ныне местечко Зеньковского уезда, в 47 верстах от Зенькова.

⁶¹ Ныне местечко Кобелякского уезда при р. Пеле, у впадения Голтвы.

⁶² Ныне село Хорольского уезда на р. Хороле, в 8 верстах от города Хоролы.

⁶³ Ныне хутор Полтавского уезда на р. Коломаке.

⁶⁴ Ныне село Полтавского уезда, в 14 верстах от Полтавы.

⁶⁵ Чтения МОИ и Др., 1859 г., т. 1, с. 153—154.

⁶⁶ Арх. Ин. Дел. Подлинн. Ноября 20. Письмо двух сестер к митрополиту (текст опущено. — М. К.).

К сожалению, нам неизвестно свидание царя со вдовами несчастных верных слуг, осужденных им на смерть по ошибке, из доверия к Мазепе *. Но, по царскому повелению, гетман Скоропадский дал универсал, которым возвращались вдове Кочубея с детьми и ее сестре, вдове Искры, оставшейся бездетною, все маетности покойных мужьев с некоторою прибавкою новых⁶⁷. Около того же времени, 16 декабря, пожалованы были маетности разным войсковым товарищам: Андрею Лизогубу, Ивану Бутовичу и другим⁶⁸. Затем царь издал грамоту об охранении малороссийских обывателей от бесчинств и самовольств великороссийских солдат, которые без офицеров, малыми партиями, самовольно вторгались в местечки и селения, брали насильно у жителей хлеб, всякую живность, лошадей, резали скот, врывались даже в клети и выбирали оттуда платье, принадлежавшее хозяевам⁶⁹. Чтобы сколько-нибудь изгладить впечатление, произведенное в малороссийском народе разрушением Батурина и истреблением его обывателей, Скоропадский по царской воле издал универсал, дозволявший разогнанным остаткам батуринского населения водворяться вновь на прежних местах⁷⁰.

Тогда вспомнили об одной из прежних жертв Мазепы — о Палее, томившемся в сибирских пустынях. Первый, подавший мысль об его освобождении, был князь Григорий Долгорукий, который, находясь в Нежине, имел возможность прислушаться к народному голосу и узнать, что память о Палее оставалась в уважении у всех его соотечественников, а это казалось особенно важным, когда Скоропадский и миргородский полковник старались склонить к верности царю запоржцев⁷¹.

Царь дал указ о возвращении Палея.

Підготовка тексту до друку і примітки М. Ф. Котляра

(Далі буде)

* Мабуть, не випадково джерела не зберегли відомостей про цю зустріч вищесносного вбивці з жінками своїх жертв — жертв, що об'єктивно кажучи, склали голосу за вирність царю, хай і переслідуючи власні цілі. Можливо, в зашкарублому серці Петра ворухнулося щось схоже на розкаяння. А російським джерелам незручно було про все це згадувати.

⁶⁷ Арх. Ин. Дел, 1708 г., № 127; Чтения МОИ и Др., 1859, т. 1, С. 206.

⁶⁸ Арх. Ин. Дел, 1708 г., № 116—117.

⁶⁹ Арх. Ин. Дел, 1708 г., № 118—119.

⁷⁰ Там же, № 120.

⁷¹ Гос. Арх. Кабинет. Дела, № 8. Письмо Долгорукого 3-го марта 1709 года (Текст листа опущено.— М. К.).

КУЛЬТУРНЕ БУДІВНИЦТВО В УКРАЇНСЬКІЙ РСР.

Червень 1941—1950.

Збірник документів і матеріалів //

*Упорядк.: Бичкова А. І., Даниленко В. М.,
Луговський О. Г. та ін.*

К., Наукова думка, 1989.— 574 с.

Нині перед істориками стоїть невідкладне завдання — на основі правдивих фактів і документів висвітлити процес становлення і розвитку культури історично, найбільш об'єктивно. Розв'язати його неможливо без нагромадження і відповідного аналізу джерельної бази. В цьому плані надзвичайно важливою справою є виявлення й публікація документів. Збірник «Культурне будівництво в Українській РСР. Червень 1941—1950 рр.», який видала «Наукова думка», повною мірою відповідає цим вимогам.

Однією з важливих рис збірки, яку насамперед необхідно відзначити, є те, що він підготовлений архівістами ЦДАЖР УРСР, партархіву Інституту історії партії при ЦК Компартії України та науковцями Інституту історії АН УРСР. Їх співдружність дала змогу відібрати документи, котрі стосуються двох важливих сфер суспільства — партійної і державної, радянської.

Якщо працівники партархіву залучили до відбору матеріалів і партійні архіви обкомів Компартії України, то співробітники ЦДАЖР УРСР звернулися до своїх колег з Центрального державного архіву літератури і мистецтва СРСР, аналогічного архіву-музею у Києві, архіву Президії АН УРСР, до архівістів Туркменії, Красноярського краю, Свердловської, Семипалатинської, Ферганської областей, Київського державного музею театрального, музичного і кіномистецтва УРСР тощо. Це сприяло не лише розширенню географії документів, уміщених у збірнику, а й їх проблематики.

Важливим доповненням до них є матеріали союзних, республіканських і місцевих газет («Правда», «Известия», «Комсомольская правда», «Радянська Україна», «Комуніст», «Літературна газета», «Вінницька правда», «Приртышская правда», «Туркменская искра», «Советская Киргизия», «Правда Востока», «Бурят-Монгольская правда» та ін.)

Таким чином, склався комплекс документів, який дає можливість з різних боків проаналізувати стан розвитку української культури на надзвичайно складних етапах історії країни.

Як зазначають упорядники книжки, у процесі відбору було виявлено близько 7 тисяч документів, а до збірки включено 313. За своїм характером це матеріали розпорядчого та виконавчого плану: пос-

тановні і резолюції партійних та радянських органів, накази наркоматів, звернення організацій та громадськості, звіти, доповідні записки, довідки, інформації тощо.

Перевага надавалася документам, які раніше не публікувалися, оригіналам. Це стосується партійних документів, де найбільшою мірою сконцентровано дані щодо перебудови культури республіки відповідно до умов воєнного часу. Вони розповідають про діяльність творчих колективів у період війни, культурне життя у повоєнні роки.

Особливо хотілося б відзначити серію матеріалів, в яких ідеться про розміщення і налагодження роботи закладів культури, евакуйованих з України у радянський тил, зокрема у Красноярський край, Узбекистан, на Урал та ін., про величезну допомогу, яку їм подавали місцеві влада та жителі у плані забезпечення всім необхідним для нормального життя.

Значне місце у збірнику відведено документам, в яких висвітлювалася творча діяльність колективів і закладів культури, що мала на меті допомогу фронту, а також робота вчених республіки по розробці проблем, котрі мали особливу вагу для посилення військового потенціалу. Так, із зміщеною у рецензованій книзі інформації Інституту енергетики імені академіка В. М. Хруцова Академії наук УРСР, який був евакуйований і розміщений у м. Копійську Челябінської області, видно, що «за весь час свого перебування тут провів велику науково-дослідну роботу по поданню науково-технічної допомоги підприємствам оборонної промисловості і електростанціям системи Ураленерго. У тому числі була подана науково-технічна допомога підприємствам, евакуйованим у ці райони з України».

Основа збірки становлять документи про відновлення культурного життя на Україні відразу ж після визволення її території від фашистських окупантів та його розвиток у наступні роки. Характеризуючи цю його частину, варто відзначити, що за своїм характером документи, які вміщені в ній, більш різноманітні як за зовнішніми ознаками, так і за змістом. І дослідники, і просто читачі знайдуть тут цінні матеріали, що стосуються відбудови й розвитку народної, вищої освіти, діяльності наукових, культурно-освітніх установ, літератури і мистецтва, засобів масової агітації та пропаганди.

Необхідно сказати кілька слів про високий рівень підготовки науково-довідкового апарату видання. Це насамперед коментарі, список скорочень, предметно-тематичний та іменний покажчикі діячів культури, науки, мистецтва, а також географічний, які, безумовно, стануть у пригоді читачеві. Вони підносять наукове та пізнавальне зна-

чення збірника. Важливим є й те, що упорядники виступили в ньому передік виявлених, але не опублікованих у книзі документів.

Професійно написано передмову до збірника, в якій не лише охарактеризований зміст останніх, а й з нових, сучасних позицій осмислений історичний період, події, що відбулися в ньому.

Позитивно оцінюючи склад документів, відзначимо, що упорядникам варто було б, бодай коротенько, проаналізувати фонди, з яких вони були відібрані.

У більшості документів, текст яких друкується окремим уривком, упущені місця не коментуються у примітках. Трапляються випадки, коли менш значні матеріали (плани будівництва того чи іншого об'єкту) вміщуються повністю, із зайвими дрібними подробицями, а документи державної ваги — навпаки, у витязі.

Не завжди виправданим є вміщення газетних матеріалів, особливо тих, що стосуються однієї проблеми, у переліку виявлених, але неопублікованих.

Не можна обминути і те, що у збірнику опубліковані документи партії і уряду, що містять оцінку подій і фактів, які з позицій сьогодення оцінюються як безпідставні або як політично неправомірні. Це, зокрема, стосується постанови ЦК КП(б)У «Про перекирення і помилки у висвітленні історії літератури в нарисі «Нариси історії української літератури» від 24 серпня

1946 р., постанови ЦК КП(б)У «Про журнал «Вітчизна» від 4 жовтня 1946 р., постанови ЦК КП(б)У «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР» та ін. Так, в останній зазначено, що помилки в роботі Інституту історії України Академії наук УРСР і буржуазно-націоналістична спрямованість його наукових праць зумовлені ігноруванням указівок Сталіна з питань історії та відходом від «сталінського Короткого курсу історії ВКП(б)».

Досить невизначено у примітках пояснюються постанови ЦК ВКП(б) «Про журнали «Звезда» і «Ленинград», «Про репертуар драматичних театрів і заходи до його поліпшення», «Про кінофільм «Велике життя» та «Про оперу «Велика дружба» В. Мураделі». Очевидно, у збірнику варто було б вмістити матеріали про їх скасування.

Формулювання заголовків деяких документів, визначення в них їх виду викликають певні сумніви.

У цілому відзначені недоліки не можуть знецінити значення рецензованого видання, яке відкриває ще одну сторінку історії України. Боно, безумовно, приверне увагу дослідників, краєзнавців, викладачів шкіл і вузів, тих, хто цікавиться українською радянською культурою.

В. О. ЗАМЛИНСЬКИЙ (Київ),

А. Г. СЛЮСАРЕНКО (Київ)

Шановні читачі!

Нагадуємо, що журнал розповсюджується за передплатою, яка приймається всіма агентствами «Союздруку» без обмежень. Індекс — 74499. Ціна на рік — 10 крб. 80 коп., на півріччя — 5 крб. 40 коп.

В. Г. Сербей (Київ)

Весоюзний «круглий стіл»

20—24 листопада 1989 р. Відділення історії АН СРСР та Інститут історії СРСР АН СРСР провели у м. Звенигороді (під Москвою) наукову конференцію («круглий стіл») «Російська багатонаціональна держава: формування і шляхи історичного розвитку». В хронологічних рамках від часів Київської Русі до 1917 р. на обговорення було винесено чотири великі теми: 1. Основні етапи і типологія приєднання народів до Росії; 2. Політичний і військово-адміністративний устрій національних окраїн Росії (основні шляхи формування й розвитку); 3. Соціально-економічний розвиток та етнографічні процеси; 4. Розвиток культури і суспільної думки народів Росії.

В роботі «круглого столу» взяло участь понад 60 учених, у тому числі представники Інституту історії СРСР АН СРСР, Московського та ряду інших університетів країни. Широко були представлені на цьому форумі національні регіони Радянського Союзу, зокрема, Україна, Вірменія, Азербайджан, Казахстан, Киргизія, Туркменія; автономні республіки й області РРФСР: Карельська, Татарська, Калмицька, Башкирська, Марійська, Комі, Кабардино-Балкарська, Чечено-Інгушська, Удмуртська, Північно-Осетинська, Чуваська, Горно-Алтайська.

Засідання проходили у формі вільних дискусій з оголошених тем, фіксованих доповідей і повідомлень з наступним їх обговоренням. Найбільшу увагу учасників привернула положення доповіді, яку підготував голова Оргкомітету чл.-кор. АН ТРСР С. Г. Агаджанов (Москва). Він дав історіографічний огляд змін у трактуванні проблеми приєднання народів Російської держави від південно насадженої зверху в часи культу особи і застою ідеологізації і політизації історичної науки. Внаслідок цього замість реального багатоманітного процесу приєднання із застосуванням як мирної, так і колонізаційної та військової форм все було зведено до однотипного «доброявольного приєднання». Затушовувалася насильницька, завоюницька великодержавна політика царизму, недооцінювалася прогресивна роль національно-визвольних рухів.

В. Л. Єгоров (Москва), виходячи з довготривалості процесу формування Російської багатонаціональної держави, в якому присутні дві сторони: об'єднання держави і приєднання до неї народів, запропонував замість термінів «возз'єднання», «приєднання», «входження», «завоювання», «загарбання», «закріплення» вживати елітне поняття «складання». Він звернув також увагу на значне місце, що його по-

сідала в історії Російської багатонаціональної держави народна колонізація, тобто освоєння трудящими масами незаселених земель.

М. М. Блієв (Орджонікідзе) відзначив, що, хоч у приєднанні до Росії народів Кавказу й Закавказзя і не було фатальної необхідності, йшлося, однак, про їх самозбереження, і термін «приєднання» найточніше характеризує відповідний історичний процес. Слід звільнити проблему приєднання народів від політизації, але й тоді вона вирішуватиметься неоднозначно. Для Грузії, наприклад, який загрожував геонацид, приєднання до Росії було однозначно прогресивним актом. Щодо ролі генерала Єрмолова на Кавказі, то вона цілком заслужено оцінюється як негативна серед підкорених ним народів, які справедливо вбачали в ньому справжнього Чингіс-хана.

Так само, як найжорстокішого ката народів Середньої Азії, слід оцінювати царського генерала Скобелева, хоч болгари згадують його з великою повагою, заявив М. А. Аніанеспесов (Ашхабад). На його думку, переосмислення вимагають повстання 1916 р. в Казахстані, Кокандське та Анджанське повстання у Середній Азії, рух гірських народів Кавказу під керівництвом Шаміля. Жаль, що нині в головному весоюзному академічному інституті, який вивчає проблеми вітчизняної історії, ніхто цією проблематикою спеціально не займається.

К. К. Шукюров (Баку) порушив питання про кончу потребу в розробці такої вузівської навчальної програми з курсу історії народів СРСР, яка б справді орієнтувала викладачів на якнайширше висвітлення бодай найголовніших її фактів, а зводила багатонаціональну вітчизняну історію в основному до минулого російського народу.

А. А. Алафаяєв (Москва) повідомив, що в академічному інституті вітчизняної історії готуються колективні праці «Історичні наслідки приєднання народів до Росії», а також постановою Президії АН СРСР, яка відновлює правду про прогресивність національно-визвольної боротьби народів Дагестану під керівництвом Шаміля, ознайомив з результатами наукової конференції з цієї проблематики, що відбулася 1989 р. в Махачкалі.

Я. Ахмадов (Грозний) звернув увагу на те, що термін «входження» не можна вживати щодо якоїсь території. Він запропонував замінити його на термін «анексія». Сумнівним є й саме поняття «Російська багатонаціональна держава», зважаючи на те, що остання провела колонізаторську

політику російського царизму щодо приєднаних народів. Тонієм був би термін «Російська багатотична (або просто — централізована) держава». Насаджувана «зверху» в радянській час антиісторична концепція судільного «добровільного приєднання» народів не має нічого спільного з реальною дійсністю. На Кавказі ж вона в недавні часи (40—50-ті роки) супроводжувалася жahlною практикою геноциду — депортацією цілих народів, а в 70-ті — на початку 80-х років — етноциду (утискування мови й культури). Причому останнє явище стосується чи не всіх народів СРСР, у тому числі й російського, старовинні пам'ятки культури якого планомірно знищувалися.

Т. Т. Мустафаєв (Баку) твердив, що зовнішню політику царизму щодо Азербайджану у XVIII—XIX ст. можна визначити лише як завоюницьку, тим більше, що на той час його незалежному існуванню сусідні мусульманські держави істотно вже не загрожували, а приєднання до Росії мало в цілому негативні наслідки: розрив навіпл території азербайджанського народу, однобічний розвиток економіки, примусові переселення тощо. Політика царизму на приєднаній до Російської імперії території Азербайджану мала колонізаторський характер. Якщо ми позбавимо проблем приєднання народів до Росії штучної політизації, стане ясно, що термін «Російська багатонаціональна держава» для Російської імперії аж ніяк не підходить.

К. М. Дзаміяхов (Грозний) охарактеризував режим, встановлений царизмом на завойованому ним Північному Кавказі як військово-окупаційний, бо тоді понад 2 млн. адигів було примусово вислано з рідних земель, 0,5 млн. черкесів переселилися за кордон.

А. В. Семенов (Москва), погоджуючись з такою характеристикою дій царських властей на Кавказі, закликала все ж не забувати й про досягнення в соціально-економічному розвитку краю у цей період: тоді тут було покинуто з работоргілею, розпочато розробку корисних копалин і використання мінеральної води, будівництво дощової тощо.

Ж. А. Аніанян (Єреван) відзначив об'єктивний характер процесу приєднання до Росії багатьох народів. Зокрема, чи не в першу чергу це стосується вірменського народу, в якому тенденція до орієнтації на Росію виникла ще в XVII ст. і дедалі міцніла. У XVIII ст. ця тенденція простежується й у грузинського народу. У здійсненні положень Георгійського трактату між Грузією і Росією були заінтересовані всі закавказькі народи, хоч азербайджанські хани вели себе несподівано, заграючи то з Росією, то з Туреччиною.

Ш. Ф. Мухамедьянов (Москва) наголошує на тому, що, як правило, ініціатива приєднання йшла безпосередньо з місць. Отже, дуже важливим є вивчення громадської думки та поглядів окремих діячів приєднаних народів: як до приєднання, так і після нього. У зв'язку з цим, наприклад, значний інтерес у світлі пойді, що відбуваються нині в мусульманському світі, викликають положення праць просвітите-

лів XIX ст.: кримсько-татарського — Ісмаїл-бея, казахського — Дулатова.

Ю. Д. Арапов (Москва) запропонував для об'єктивної оцінки того чи іншого випадку приєднання обов'язково зважати на рівень приєднаності конкретних народів: в одних він був нижчий, а в інших — вищий порівняно з російським народом. Головний фактор у процесі приєднання — культурний взаємовплив, але оцінка останнього не може бути однозначною, бо в ході його здійснення нерідко завдавалося значної шкоди традиціям народногосподарського життя. Не можна погодитися з ідеалізацією релігії та буржуазного націоналізму, тенденції до якої дуже виразні сьогодні.

В. Г. Сарбей (Київ) розповів про свої конкретно-історичні та історіографічні спостереження й висновки щодо місця національних окраїн Російської імперії в історії загальноросійського визвольного руху. Саме у руслі цього руху розвивалася й національна антицаристська боротьба народів, набираючи делани більшого розмаху з кожним новим його етапом. Цього року Інститут історії АН УРСР приступив до наукової розробки проблеми національного руху на Україні в контексті загальноросійської визвольної боротьби. Шодо процесу розвитку Російської багатонаціональної держави, то він був дуже тривалим, і в ньому навіпл як добровільні приєднання, так і насильницькі завоювання. Ясно одне, що процес входження окремих народів до складу Російської держави не можна зводити до якихось окремих актів царизму. До реалізації, це яскраво видно й на кількостілітньому (аж до радянських часів) процесі входження українських земель до складу Російської держави (чи у наш час — до складу СРСР). Немає ґрунтовних підстав зводити цей процес лише до рішення Переяславської ради 1654 р. та ще й визначати його однозначним терміном «возз'єднання», фактично запозиченим радянськими вченими (у часи навування далекої від реальної дійсності викрай ідеологізованої сталінської історичної концепції царського самодержавства) від консервативно-монархічного історика П. О. Куліша. Зовнішня політика монархічних режимів протиборствуючих держав ніколи не рахувалася з інтересами приєднаних народів, живе тіло яких на Україні, в Молдавії, Вірменії, Азербайджані, Туркменії та в інших національних регіонах розривалося навіпл. Чи не тут історичне коріння нинішнього різкого загострення багатьох міжнаціональних конфліктів?

А. М. Сахаров (Москва) підкреслив, що співробітники Інституту історії СРСР АН СРСР висунули перед собою завдання зняти з наукових проблем штучні й шкідливі нашуарування ідеологізмів та політизації. Проблема «тюрми народів» є конкретно-відносною: треба з'ясувати, хто сидів у цій «тюрмі», за що і як страждав. Вона повною мірою стосується й російського народу, який зазнавав утисків царизму більше за інших. Не випадково ж революційний процес 1917 р. розпочався не на окраїнах, а в центрі країни — її тодішній столиці — Петербурзі. Діячі націоналістичної контр-

революції типу Петлюри або Бичерахова фактично захищали стару Росію.

В. В. Кабузан (Москва) відзначив, що в сучасній історичній публіцистиці (Р. Медведєв та ін.) нерідко переколючуться демографічні дані, які стосуються минулого й сучасного литовців, німців та ряду інших народів Радянського Союзу. Глибоке спеціальне вивчення етнотомографічних процесів дасть змогу виробити відповідну історичним реаліям модель приєднання. Зауважує на увагу дослідників проблема відповідності етнічних і державних кордонів (ідеальним взірцем тут нам уявляється Гетьманщина XVII—XVIII ст. на Україні). Треба розповісти про масові насильницькі переселення народів (хриські татари, західноукраїнські лемки та ін.). Не слід ігнорувати й джерела історичної інформації, які з'явилися останнім часом, зокрема самодіяльні видання Народного руху України за перебування.

Співнившись на проблему походження «русинів» Закарпаття, Н. Г. Ковальська (Москва) наголосувала на їх руській етнічній самосвідомості, яка є спорідненою з такою ж у «русинів» (гуцулів) Прикарпаття і коріння якої сягає в часи існування давноруської народності в період Київської Русі.

В. Я. Гросул (Москва) вітав актуальне починання співробітників Інституту історії АН УРСР щодо створення колективної монографічно-узагальнюючої праці про національний рух на Україні в XIX—на початку XX ст., схалявив концепцію його вивчення у тісному зв'язку з трьома визначеними В. І. Леніним етапами загально-російської визвольної боротьби. Нині важливо простежити розвиток ідей федералізму і централізму в російській суспільно-політичній думці з початку XIX ст. до 1917 р. Приєднання народів до Росії само по собі не було ні прогресивним, ні реакційним. Потрібно скрупульозно вивчити історію приєднання кожного народу конкретно, бо способи і форми даного процесу були різні. Не слід забувати при цьому й фактів масових добровільних переселень у Росію молдаванів, вірменів, греків та представників інших народів ще до приєднання територій їх попереднього заселення. Всебічне вивчення історіографічного аспекту проблеми приєднання також сприятиме правильному її розв'язанню.

Г. О. Санін (Москва) вважає термін «возз'єднання» найточнішим, коли йдеться про приєднання України і Білорусії до Росії. На думку вченого, слід було б спеціально обговорити стосовно всього дожовтневого періоду вітчизняної історії проблему «Національне питання і зовнішня політика». До речі, офіційні дипломатичні документи, пов'язані з актом Переяславської ради 1654 р., не переколючуть характер, напрям і цілі возз'єднання: навіть установивши після цього контакти з Швецією, Богдан Хмельницький і не думав про розрив з Росією. Треба вивести з розряду заборонених тему, що стосується складних і суперечливих подій на Україні після її возз'єднання з Росією, повернути добре ім'я Петру Дорошенку — національному герою України.

Говорячи про історію Кримського ханства XV—XVI ст., О. М. Некрасов (Москва), порушив і пов'язав з нею проблематику історії України того ж періоду, а головне — сплиняв на характеристиці джерельної та історіографічної бази даної теми, констатував значне відставання в її розробці радянських істориків порівняно із зарубіжними, категорично заявив, що зводити тодішню кримську економіку лише до «паразитичного споживання» було б яким спрощенням. С. Г. Агішев (Казань) зазначив, що ототожнення деякими з радянських дослідників зовнішньої політики Кримського ханства і Турецької імперії є науково неспроможним, бо зовнішньоекономічний інтерес останньої до Східної Європи був далеко не першорядним, а теза про «турецьку небезпеку» щодо народів Татарії, Башкирії, Середньої Азії є рещидиом сталінізму.

На конференції порушувалося й ряд інших важливих питань, пов'язаних з процесом зростання території Російської багатонаціональної держави. Зокрема, зверталася увага на тенденційність, яка мала місце в радянській історіографії і виявлялася у применшенні рівня соціально-економічного та культурного розвитку народів перед та перебільшенні його після їх приєднання до Росії; на процес християнізації народів Поволжя, який не був відверто насильницьким, оскільки застосовувалися засоби лише економічного примусу. Наголосувалося й на необхідності розрізнення у дожовтневому минулому «дві Росії» — царську й демократичну, бачити як мінує, так і плює у процесах приєднання народів до Росії, викриваючи зрощення на приєднаних територіях місцевої аристократії з царською адміністрацією, яка також здебільшого була багатонаціональною.

Із заключним словом виступив О. О. Преображенський (Москва). Послаючись на вдало проведену дискусію учасників «круглого столу», він запропонував зробити такі зустрічі істориків Москва та національних регіонів країни традиційними. Вже з XV ст. веде початок Російська багатонаціональна держава, і на сьогодні так само визначення здається найточнішим. Саме російське дворянство з точки зору етнічно-національної було далеко не однорідним. Значне місце в ньому посідали вихідці з народів Поволжя, Кавказу, Прибалтики, України. Як і в усіх багатонаціональних феодальних чи капіталістичних країнах світу, процес приєднання народів до Росії був тривалим і бурхливим. На різних етапах у ньому поєднувалися як мирна, так і завойовницька лінії. Еволюція у титулуванні російського царя відображала процес розширення території країни.

Відносно України з Росією, на думку О. О. Преображенського, найповніше розкриваються терміном «возз'єднання», для решти національних регіонів найкращим є поняття «приєднання». Наш час — час нового історичного мислення вимагає критичного ставлення навіть до творів класиків марксизму-ленінізму. Отже, й ужитий В. І. Леніним термін «тюрма народів» слід вважати публіцистичним, а не строго науковим. Те, як ми висвітлюватимемо історію

шародів, залежатиме від усього морально-психологічного клімату в країні. І хай наша наступна, також дуже потрібна, зустріч, наголосив промовець, відбудеться за «круглим столом», а не на «барикадах».

Зважаючи на те, що наука не може успішно розвиватися без широкого плюралізму думок і висновків, організатори й учас-

ники «круглого столу» вирішили не висувати й не затверджувати якимось обов'язковим рекомендацій, а почерпнути в ході дискусій положення використовувати на свій розсуд у подальшій практичній роботі — дослідницькій і викладацькій.

Одержано 24.12.89.

І. П. Максимук (с. Куснище Волинської обл.)

Третя Волинська історико-краєзнавча конференція

16—17 листопада 1989 р. у Луцькому педагогічному інституті ім. Л. Українки відбулася третя Волинська історико-краєзнавча конференція «Минуле і сучасне Волині», присвячена 50-річчю возз'єднання західних земель з Радянською Україною та 45-річчю визволення України від німецько-фашистських загарбників. У ній взяли участь викладачі історії вишніх і середніх спеціальних навчальних закладів, загальноосвітніх середніх шкіл, студенти педінституту, краєзнавці.

На пленарному засіданні конференції із вступним словом виступив ректор Луцького педагогічного інституту канд. іст. наук Б. П. Заброварний. Він відзначив, що возз'єднання Західної України з Українською РСР у складі Союзу Радянських Соціалістичних Республік стало закономірним результатом тривалої самовідданої боротьби трудящих краю на чолі з Комуністичною партією Західної України, внаслідок здійснення ленінської національної політики КПРС.

З доповідями «Боротьба трудящих Волині проти соціального і національного гніту, за возз'єднання з УРСР», «Соціально-еко-

номічний і культурний розвиток Волині за роки Радянської влади», «Визволення Волині від німецько-фашистських загарбників» виступили проф. Луцького педінституту, зав. кафедрою історії СРСР і УРСР д-р іст. наук О. Г. Михайлюк, декан історичного факультету педінституту канд. іст. наук Е. І. Франчук, доцент кафедри історії СРСР і УРСР канд. іст. наук В. О. Кудь.

У виступі проректора по науковій роботі педінституту д-ра філософ. наук Р. А. Арцишевського йшлося про підготовку до четвертої Волинської історико-краєзнавчої конференції та міжнародного симпозіуму «Леся Українка і світова культура», який має відбутися в Луцьку.

Під час роботи конференції працювали секції «Історія Волині дореволюційного часу», «Волинь радянська» і «Культура Волині».

Крім волинян у роботі історико-краєзнавчої конференції взяли участь історики, краєзнавці, археологи, літературознавці з Ровно, Львова, Чернівців, Києва та Вільноса.

Одержано 21.11.89.

О. А. Дингес (Донецьк)

До підсумків республіканського конкурсу студентських наукових праць

Підбито підсумки республіканського конкурсу на кращу студентську наукову працю з суспільних, природничих, технічних та гуманітарних наук за розділом «Історичні науки, архівознавство» за 1988/89 рр.

За результатами конкурсу 1987/88 рр. на розгляд конкурсної комісії 1988/89 рр. могла бути представлена 201 праця. Однак надійшло їх тільки 138. Авторами цих праць були студенти 21 вузу республіки, а тому числі 10 університетів (99 праць), 10 педагогічних інститутів (38 праць) і

Полтавського кооперативного інституту (1 праця). При цьому половина університетів не використала повністю свою норму представництва на конкурс. Так, Чернівецький університет прислав 6 з 21, Харківський — 5 з 11, Одеський — 15 з 23, Донецький — 17 з 23, Львівський — 7 з 8. Таким чином, цими вузами норма представництва використана лише на 58%. Але завдяки тому, що Дніпропетровський та Київський університети прислали по 14 праць замість 11, Сімферопольський — 6 замість 5, Ужгород-

ський — 9 замість 8, загальний рівень представництва університетських робіт досяг 77% від норми. Точно виконав свою норму представництва серед університетів лише Запорізький університет.

Аналогічна ситуація склалася на конкурсі І з представництвом праць студентів педінститутів. Тут не виконали норму 7 вузів з 10. Полтавський педінститут направив на конкурс 1 працю з 5, Луцький — 2 з 8, Сумський — 3 з 8, Вінницький та Миколаївський — по 2 з 5, Кам'янець-Подільський — 4 з 8, Київський — 4 з 5, тобто представлено 41% праць від норми. Цей показник в цілому по педінститутах зростає до 47,2% у зв'язку з тим, що Кіровоградський педінститут перевиконав норму представництва. Тільки два педагогічних інститути — Івано-Франківський та Чернігівський — прислали відповідну до норми кількість праць. Полтавський кооперативний інститут представив з 5 праць тільки 1. Навряд чи таке істотне недовиконання повсюдно пояснюється лише більш суворим відбором на республіканський конкурс. Очевидно, на місцях варто детально проаналізувати конкретні причини недовиконання норм представництва на республіканський конкурс — важливого показника рівня студентської науки.

До участі в конкурсі було допущено 135 праць. За спеціалізацією вони розподілялися таким чином: історія СРСР — 31 праця, у тому числі 19 — по радянському періоду, історія УРСР — 47 (30 — по радянському періоду), загальна історія — 44 (14 — з новітньої історії, 8 — нової історії, 7 — з історії середніх віків, 2 — з історії стародавнього світу, 5 — з історії південних та західних слов'ян, 8 — з історії країн Азії та Африки), допоміжні історичні дисципліни — 13 праць.

Для нагородження дипломами було рекомендовано 52 праці (9 — на дипломи І ступеня, 10 — на дипломи II ступеня, 13 — на дипломи III ступеня, 20 — на заслужувальні дипломи). Відповідно до постанови Міністерства УРСР конкурсна комісія повинна на своєму засіданні розглянути й рекомендувати до нагородження дипломами Міністерства УРСР і ЦК ЛКСМУ 31 працю: дипломом I ступеня — 3, дипломом II ступеня — 4, дипломом III ступеня — 8, заохочувальними дипломами — 16 праць.

Враховуючи насаперед глибину та оригінальність рішення поставлених дослід-

ницьких завдань, практичну значимість одержаних результатів, комісія назвала переможцями конкурсу і власниками дипломів I ступеня студентів Ю. А. Жигалаєва (Львівський університет) за працю «Історія Великої французької революції», С. Є. Жилко (Київський університет) «Історичний розвиток соціально-економічних умов праці в сільському господарстві УРСР (1970—1988 рр.)», Факторний аналіз та О. Р. Шип (Ужгородський університет) «Історія народної культури Закарпаття на сторінках місцевих календарів другої половини XIX ст.». Ці три праці одержали право на участь у конкурсі АН УРСР на здобуття медалі.

Єдність культур різних народів в ІХ русі до гуманізму і миру на прикладі СРСР та Індії вивчається у праці В. В. Зайцева (Сімферопольський університет, диплом II ступеня). Таким же дипломом відмічено дослідження В. М. Лупація (Харківський університет), присвячене складанню типології горщиків бондарихинської культури методом автоматичної класифікації. За його результатами подано заявку на винахід. У цікавій праці С. В. Пурича (Чернівецький університет, диплом II ступеня) досліджується революційний рух учнів і студентської молоді у Північній Буковині 1918—1940 рр. Л. М. Гармаш (Донецький університет, диплом II ступеня) на міцній методологічній основі переосмислює ставлення до церкви, аналізує характер перебудови в роботі з віруючими, яка стала важливою складовою частиною процесу демократизації та гласності у нашій країні.

Дипломом III ступеня за праці з вітчизняної історії були нагороджені Т. І. Мазанова (Львівський університет), І. В. Сиротенко (Дніпропетровський університет), А. І. Сахно, Л. А. Дем'яненко, Л. А. Малешко (Донецький університет), з всевітньої історії — В. О. Микитюк (Київський університет), Я. Я. Юрчаба (Одеський університет), Г. І. Калінічева (Донецький університет).

Крім того, заохочувальні дипломи одержали 16 студентів.

У грудні 1989 р. в Донецьку почала роботу конкурсна комісія республіканського конкурсу 1989/90 рр. Хочеться побажати новим його учасникам успіхів.

Одержано 29.12.89.

Н. Ф. Селівачова (Київ)

Нові бібліографічні покажчики

Державна історична бібліотека Української РСР у 1988 р. розпочала випуск кількох нових бібліографічних видань. Поточний покажчик літератури «Питання всевітньої історії та історії СРСР в сучасній українській літературі» виходитиме двічі на рік. Він охоплює праці українських дослідни-

ків з питань історії СРСР, союзних республік (крім УРСР), зарубіжних країн. Особливу увагу в ньому приділено міжнародним зв'язкам України у галузі культури, які нині розширюються.

До кожного з випусків журналістичні книги, брошури, статті з потраплятимуть

ників, що побачили світ протягом півріччя. Буде вміщений алфавітний покажчик авторів і назв. Нове видання систематизовано доповнюватиме бібліографічний щорічник «Історія Української РСР» (видається з 1968 р.). У ньому висвітлюватиметься доробок учених республіки у справі дослідження історії народів інших країн.

Мета інформаційного покажчика «Питання перебудови викладання історії у вищій та середній школі» (періодичність — 2 рази на рік) — допомогти педагогам зорієнтуватися у потоці нових публікацій. Це має особливе значення сьогодні, в умовах критичного перегляду існуючих підручників, програм і методик. Матеріали, які друкуються в ньому, групуються за розділами: «Історична наука в СРСР», «Проблеми методології історичного пізнання» і «Методика навчання (загальні праці)». Особливо виділено такі проблеми: «Питання проблемного навчання історії» та «Методика викладання історії, історичних наук». Кілька розділів присвячено викладанню всесвітньої історії, історії СРСР і УРСР, суспільство-

знавства, позакласній роботі, діяльності історичних гуртків, краєзнавству.

Останнім часом у найрізноманітніших виданнях зростає кількість публікацій з питань, які раніше були закриті не тільки для широкого кола читачів, а й дослідників. Допомогти їм орієнтуватися у цій інформації покликаний щомісячний список літератури «Публікації з історії СРСР і УРСР в періодичній пресі», де згадуються чимало всеосяжних, республіканських літературно-мистецьких, громадсько-політичних, наукових журналів та ряд газет.

До наукового обігу інтенсивно повертаються видання з фондів «спеціального зберігання». Про ці книги, збірники, періодичні видання інформуватиме відповідний розділ щоквартальника «Нові надходження книг з історії в Державну історичну бібліотеку УРСР» (виходить з 1967 р.) У ньому вказуються й бібліотечні шифри, які полегшують процес замовлення літератури як відвідувачам, так і абонентам міжбібліотечно-го абонементу (МБА).

Одержано 30.06.89.

В. І. Кузнецов (Київ)

Зустріч у редакції «Українського історичного журналу» з головою крайового виконавчого комітету Товариства об'єднаних українських канадців П. І. Кравчуком

27 грудня 1989 р. у редакції «Українського історичного журналу» відбулася зустріч її працівників, а також членів редколегії з П. І. Кравчуком.

Головний редактор журналу доктор історичних наук, професор М. В. Коваль представив членам редколегії й працівникам редакції П. І. Кравчука — одного з перших авторів «УІЖу» з проблем історії канадців українського походження.

П. І. Кравчук подякував за організацію його зустрічі з колективом редакції й членами редколегії. У своєму виступі він спинився на відзначенні важливої історичної дати — 100-річчя початку української еміграції в Канаду (1891 р.). Історія канадців українського походження — це складова частина історії українського народу. Переважна більшість матеріалів з цієї проблеми знаходиться в радянських архівах, зокрема в УРСР. У Канаді ці питання також висвітлюються. Там створено Товариство по вивченню історії, зокрема, канадських робітників українського походження. Відбуваються спільні наукові конференції його представників з членами з Інституту соціальних і економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР, видаються кни-

ги. Налагоджено зв'язки з багатьма університетами та інститутами Канади. Представники останніх приїжджають на Україну для консультацій, тут рецензуються їхні праці.

М. В. Коваль запропонував створити рубрику «До 100-річчя української еміграції в Канаду». Однак редакція не знає, де знайти відповідних авторів, до кого з істориків, суспільствознавців звертатися з конкретними пропозиціями про написання праць до цієї знаменної дати. Доцільно було б надсилати з Канади також проблемні огляди історичних видань до редакції «Українського історичного журналу».

П. І. Кравчук погодився дати авторів для написання трьох-чотирьох статей до 100-річчя початку української еміграції в Канаду, пообіцяв написати загальну статтю про сучасне становище канадців українського походження.

У розмові взяла участь акад. АН УРСР Ю. Ю. Кондуров, д-р іст. наук, професор В. О. Замляцький, С. В. Кульчицький, Ю. О. Курясов та В. Г. Сарбей.

Гість редакції відповів на ряд запитань присутніх.

Теми дисертацій

4 грудня 1989 р. в Інституті історії АН УРСР під головуванням акад. АН УРСР Ю. Ю. Кондуфора відбулося чергове засідання бюро Наукової ради АН УРСР з проблем історичної науки.

На ньому була заслухана інформація зав. відділом джерелознавства та допоміжних історичних дисциплін Інституту історії АН УРСР, д-ра іст. наук, проф. А. В. Санцевича про роботу пленарного засідання Північно-Західної секції Наукової ради з історіографії та джерелознавства АН СРСР та пленуму цієї ж ради, які відбулися відповідно 15 листопада у м. Калінінграді й 21 листопада у Москві. На цих засіданнях

розглядалися актуальні питання перспектив джерелознавчих досліджень, співвідношення методологічних та ідеологічних джерел в історіографічній науці, проблеми співробітництва джерелознавців та істориків, руйнівний вплив сталінізму й самого Сталіна на історичну науку, необхідність дальшого вивчення лєнінської теоретичної спадщини та запобігання низького професійного рівня в історичних та історіографічних дослідженнях.

На засіданні бюро Наукової ради АН УРСР з проблем історичної науки були схвалені теми докторських і кандидатських дисертацій:

Докторські дисертації

Король В. Ю. (Київ) — Співробітництво народів СРСР в галузі науки і культури в роки Великої Вітчизняної війни (1941—1945 рр.).

Кугутяк М. В. (Івано-Франківськ) — Суспільно-політичний рух на Західній Україні (1921—1939 рр.).

Михненко А. М. (Донецьк) — Історія Донбасу радянського періоду в історіографії 50—80-х років.

Шевченко Н. А. (Харків) — Діяльність РНК України в роки громадянської війни.

Кандидатські дисертації

Бабєць П. М. (Дніпропетровськ) — Фабриканство та профспілки України в Жовтневій революції. Історіографія проблеми.

Давиденко Ю. В. (Дніпропетровськ) — Робітничий рух на Україні наприкінці XIX—на початку XX століття та ідеї наукового соціалізму (Історіографія і джерела).

Животовський В. О. (Київ) — Стан освіти і культури національних меншостей України (1921—1931 рр.).

Конончук І. М. (Київ) — Політика координованої та її здійснення на Україні у 20—30-ті роки.

Логінов М. М. (Київ) — Підготовка партійних кадрів у роки Великої Вітчизняної війни (1941—1945 рр.) (На матеріалах України).

Марусик Т. В. (Чернівці) — Розвиток науки в західних областях Української РСР (1944—1955 рр.).

Морозова С. Є. (Київ) — Профспілки України в об'єднаному русі радянських республік (1917—1922 рр.).

Розстальний В. М. (Чернівці) — Державна і громадсько-політична діяльність І. Є. Клименка на Україні (1922—1927 рр.).

Тереженко Н. Р. (Дніпропетровськ) — Російська пореформна ліберально-буржуазна історіографія про формування і характер самодержавства в Росії.

Хоптяр Ю. А. (Київ) — Революційний селянський рух на лівобережній Україні (березень 1917—січень 1918 рр.).

Яковлева Л. В. (Київ) — Діяльність РНК УРСР в 1921—1925 рр.

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

Пути перестройки

- Гаврилюк А. Е. Социальное развитие села в условиях перестройки: проблемы, поиски 3

Новый взгляд на проблему

- Сиволоб Ю. В. Массовое трудовое соревнование: идеалы и реальность 14

СООБЩЕНИЯ

Малоизвестные страницы истории

- Бакулин В. И. (*Березняки*), Горбань Ю. А. Л. Д. Троцкий об организации общественного труда в условиях перехода к социализму (1917—1923 гг.) 26
Серищев Я. М., Стельмах С. П. Просветительская деятельность М. А. Тулова на Украине 37

Из исследований в области специальных исторических дисциплин

- Дмитриенко М. Ф., Войцеховская И. Н. Маргиналии и маргиналистика 41

- Зубко В. Н. Первичные парторганизации в осуществлении перестройки: опыт, проблемы 54
Радев С. (*НРБ*). Болгаристика — наука о Болгарии 63

Трибуна молодого автора

- Панибудьласка А. В. Региональные проблемы научно-технической политики КПСС: опыт 80-х годов 71
Звиздецкий Б. А. О времени возникновения и социальной типологии летописных «градов» Древлянской земли 77

В ПОМОЩЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЮ ИСТОРИИ

- Коваль М. В. Украинский народ в Великой Отечественной войне (1941—1945 гг.). 88

ИСТОРИЯ В ЛИЦАХ

- Смольй В. А. Максим Зализняк 96

АНТИГЕРОИ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ИСТОРИИ

- Хмель И. С. Петлюра и петлюровщина 107

ДОКУМЕНТЫ И МАТЕРИАЛЫ

- Ярослав Галап — борец за правду и справедливость (*окончание*) 120

ПОИСКИ И НАХОДКИ

- Сергейчук В. И. Барский староста В. Претвич 124

НАШ КАЛЕНДАРЬ

- Шаповал Ю. И. 70-летие IV конференции КП(б)У 132

ИЗ ИСТОРИОГРАФИЧЕСКОГО НАСЛЕДИЯ

Костомаров Н. И. Мазепа (продолжение) 130

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Замлинский В. А., Слюсаренко А. Г. Культурне будівництво в Українській РСР. Червень 1941—1950 140

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

Сарбей В. Г. Всесоюзный «круглый стол» 150

Максимук И. П. (с. Куснище Волинской обл.). Третья Волинская историко-краеведческая конференция 150

Дянгес А. А. (Донецк). К итогам республиканского конкурса студенческих научных работ 150

Селивачова Н. Ф. Новые библиографические указатели 150

Кузнецов В. И. Встреча в редакции «Українського історичного журналу» с председателем краевого исполнительного комитета Общества объединенных украинцев канадцев П. И. Кравчуком 150

Темы диссертаций : 150